

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ІІМ
М.БӨКЕНБАЕВ атындағы АҚТӨБЕ ЗАҢ ИНСТИТУТЫ

А.К.ИБРАЕВА

**АДАМ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ БАСЫМДЫҒЫ –
ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТТІҢ НЕГІЗГІ
ҚАҒИДАСЫ РЕТІНДЕ**

МОНОГРАФИЯ

Ақтөбе
2022

ӘОЖ 342.7
КБЖ 67.404
И56

*Қазақстан Республикасы ІІМ М.Бөкенбаев атындағы Ақтөбе
заң институтының Ғылыми Кеңесімен баспаға ұсынылды*

Пікір жазғандар:

З.Ж. Кенжалиев – Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Мемлекет және құқық теориясы, конституциялық және әкімшілік құқық кафедрасының профессоры, заң ғылымдарының докторы, профессор;

А.Б. Сманова – Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Мемлекет және құқық теориясы, конституциялық және әкімшілік құқық кафедрасының доценті, заң ғылымдарының кандидаты

Ф. Ғалым – Қазақстан Республикасы ІІМ М.Бөкенбаев атындағы АЗИ Қылмыстық құқық, қылмыстық процесс және криминалистика кафедрасының профессоры, заң ғылымдарының кандидаты

Ибраева А.К.

И56 **Адам құқығының басымдығы – құқықтық мемлекеттің негізгі қағидасы ретінде: монография/ А.К. Ибраева** – Ақтөбе: ҒЗжРБЖҰБ, Қазақстан Республикасы ІІМ М.Бөкенбаев атындағы Ақтөбе заң институты 2022 – 242 б.

ISBN 978-601-7944-84-1

Монографияда адам құқықтарының құқықтық мемлекеттегі басымдылығы айқындалады; адам құқықтары мен бостандықтарының, міндеттерінің өзара байланыстылығы; отандық және шетелдік ғалымдардың адам құқықтарын қорғау жолдарына байланысты тұжырымдарына салыстырмалы талдаулар жасалды, адам құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың конституциялық-құқықтық механизміндегі ішкі істер органдарының ролі, сервистік полиция моделінің тиімді қызметіне ықпал ететін негізгі факторлар, принциптер зерделенді. Қазақстан Республикасының адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету саласындағы заңнамасын жетілдіруге бағытталған авторлық ұсыныстар әзірленді.

Бұл монография заң шығармашылық процесінде; ғылыми-зерттеу қызметінде және ғылыми-педагогикалық магистратура мен докторантураның және жоғарғы оқу орындарының оқу процесінде; сондай-ақ адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау мәселелеріне қызығушылық танытатын оқырмандардың кең ауқымы үшін пайдалануы мүмкін.

ӘОЖ 342.7
КБЖ 67.404

ISBN 978-601-7944-84-1

©Ибраева А.К., 2022
©Қазақстан Республикасы ІІМ
М.Бөкенбаев атындағы
Ақтөбе заң институты, 2022

ҚЫСҚАРТЫЛҒАН АТАУЛАР МЕН ШАРТТЫ БЕЛГІЛЕРДІҢ ТІЗІМІ

- АҚ — акционерлік қоғам
- АҚШ — америка құрама штаттары
- БАҚ — бұқаралық ақпарат құралдары
- БҰҰ — біріккен ұлттар ұйымы
- АҚЕК — Адам құқықтары жөніндегі Еуропа Конвенциясы
- ЕҚЫҰ — еуропадағы қауіпсіздік пен ынтымақтастық ұйымы
- ҚР — Қазақстан Республикасы
- КСРО — Кеңестік Советтік Республикалар Одағы
- ҚР ҚМ - Қазақстан Республкасының қаржы министрлігі
- Қазақ КСР — Қазақ Кеңестік Советтік Республикасы
- ҚР ҚПК — Қазақстан Республикасының қылмыстық-процестік кодексі
- РФ — Ресей Федерациясы
- ІІМ — ішкі істер министрлігі
- ІІБ — ішкі істер бөлімі
- ҰҚК — ұлттық қауіпсіздік комитеті
- ЕК — Еуропалық Кеңес
- ЕҚ — Еуропа қоғамдастығы
- ТМД — тәуелсіз мемлекеттер достастығы

МАЗМҰНЫ

Қысқартылған атаулар мен шартты белгілердің тізімі	3
Кіріспе.....	6

1. АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТ 12

1.1 Құқықтық мемлекет – адамның құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуші негізгі институт.....	12
1.2 Құқықтық мемлекеттегі адам құқықтары мен бостандықтарының абсолюттігі және міндеттерінің өзара байланыстылығы	34
1.3 Адам құқықтары мен бостандықтарын конституциялық-құқықтық реттеу.....	81

2. АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ 92

2.1 Адам құқықтарын қорғау – мемлекеттік органдар қызметінің негізін қалаушы қағида	92
2.2 Мемлекеттік органдардың қызметіндегі адам құқықтарына кепілдік беру, сақтау, қорғау, қамтамасыз ету функциялары.....	134
2.3 Адам құқықтарын қорғаудың халықаралық механизмдері.....	147

3. АДАМ МЕН АЗАМАТТЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ- ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕХАНИЗМІНДЕГІ ІШКІ ІСТЕР ОРҒАНДАРЫНЫҢ РОЛІ..... 160

3.1 Адам құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың конституциялық-құқықтық механизміндегі ішкі істер органдарының ролі.....	160
--	-----

3.2. Нәлдік төзімділік, заңдылық, ашықтық, ұтқырлық қағидаттары-Қазақстан полициясының сервистік моделінің негізі ретінде.....	180
3.3 Полиция қызметкерлерінің құқықтық санасы мен жоғары құқықтық мәдениеті-сервистік полиция моделінің тиімді қызметіне ықпал ететін негізгі фактор ретінде	194
ҚОРЫТЫНДЫ	217
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ	228

КІРІСПЕ

Монографияда құқықтық мемлекеттің адамның құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуші негізгі институт ретіндегі басымдылығы талданып, адам құқықтары мен бостандықтарының абсолюттігі және міндеттерінің өзара байланыстылығы пайымдалып, отандық және шетелдік ғалымдардың адам құқықтарын қорғау жолдарына байланысты тұжырымдарына салыстырмалы талдаулар жасалып, адам құқықтары мен бостандықтарының конституциялық-құқықтық реттелуі; мемлекеттік органдардың қызметіндегі адам құқықтарына кепілдік беру, сақтау, қорғау, қамтамасыз ету функцияларының мағыналық құрылымдарына талдау жасалынып; адам құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың конституциялық-құқықтық механизміндегі ішкі істер органдарының ролі зерделеніп; сервистік полиция моделінің тиімді қызметіне ықпал ететін негізгі факторлар, принциптер ашылып, өзіндік тұжырымдар берілді.

Құқықтық мемлекеттегі адам құқықтарының проблемалары мемлекет қызметінің басты, тұғырнамалық қағидасы ретінде қарастырылуға тиіс. Адамның құқықтарын мемлекет бекітеді, оларға кепілдік береді, бірақ бір өкініштісі іс жүзінде, оларды мемлекеттің өзі жиі бұзып отырады. Сол себепті барлық мемлекеттік органдардың қызметінің басты, тұғырнамалық қағидасы ретінде адам құқықтарын қорғау қағидасын бекіту қоғамның тұрақты, тиімді өмір сүруінің кепілі болып табылады. Әрбір мемлекеттік орган осы қағиданы өздерінің заңда белгіленген міндеттеріне, құзыреттілігіне және билік өкілеттіктеріне сәйкес іске асыруға бағдарланған.

Адам құқықтарының проблемаларын зерттеудің көпқырлылығына қарамастан, бұл тақырыпты зерттеушілер адам құқықтарын қорғаудағы сол құқықтық

мемлекеттің өзінің қызметіне жете көңіл бөлмеген. Қазақстан Республикасы Конституциясында адамның құқықтары ең жоғарғы құндылықтар деп жарияланған және Конституция мәтіні осы фактіні жариялаумен басталады.

Бұл арада біріктіруші субстанция мемлекеттік органдар қызметінің қағидасы — азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау болуға тиіс.

Құқықтық әдебиетте адам құқықтары проблемасына көптеген ғалымдардың еңбектерінің арналғандығына қарамастан, адам құқықтарын қорғаудың мемлекеттік органдар қызметінің негізгі қағидасы мағынасында арнайы зерттеулер жүргізілген емес.

Мемлекет пен оның құрылымдарының қызметін жетілдіру, адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау, азаматтардың лайықты өмір сүруін қамтамасыз ету құқықтық мемлекеттің дамуының басты міндеттері болып табылады. Құқықтық мемлекет құру, азаматтық қоғамның тұрақты дамуын қамтамасыз ету — заңдылыққа негізделген, адам құқықтарын қорғауға бағдарланған мемлекеттің ролін күшейтуді талап етеді. Осыған байланысты барлық мемлекеттік аппарат қызметінің қағидасын іске асырушы әрбір мемлекеттік органның ролін, оның міндеттері мен қызметтерін талдаудың қажеттілігі туындайды.

Адам құқықтарын қорғауды кез келген мемлекеттік орган өзінің міндеті деп жариялауда. Бірақ олардың адам құқықтарын қорғау механизміндегі ролі мен орнын анықтау кезінде бағдарламалары мен күзіреттіліктерінде көптеген қайталаулар, қарама-қайшылықтар бар екендігі байқалады.

Құқықтық мемлекеттің дамуы биліктің адам құқықтары мен бостандықтарын тек мойындауын ғана емес, сонымен бірге оларды іске асыратын және қорғайтын шын мәнісінде әрекетті мемлекеттік механизмнің болуын қарастырады.

Бұл мәселеде құқық қорғаушы құрылымдарға, оның ішінде ішкі істер органдарына ерекше орын беріледі. Құқық қорғау органдары көп жағдайларда қоғамымызда орын алып отырған жағымсыз жағдайлармен бірінші болып бетпе-бет келеді, олардың міндеті азаматтардың конституциялық құқықтарын қорғау болып табылады. Бұл мәселелерді теориялық талдаудан нақтылай іске асыруға көшетін уақыт жетті. Бірақ бұл осы қызметті жүйелі талдаусыз мүмкін емес.

Біріншіден, адам құқықтарын қорғау демократиялық құқықтық мемлекеттің басты ішкі қызметіне айналуы тиіс.

Екіншіден, бұл мемлекет пен адам мүдделерінің арасындағы басымдылықтарды бөлуді жаңаша қарастырушы негізгі идея.

Үшіншіден, әртүрлі мемлекеттік органдар бұл қағиданы іске асыру барысында түрліше қызмет атқара отырып, адам құқықтарын қорғау ісіне өз үлестерін қосып келеді.

Төртіншіден, адам құқықтарын қорғау механизміндегі мемлекеттік органдардың үлесін анықтай отырып, біз адам құқықтарын қорғау, сақтау, қамтамасыз ету және кепілдік беру сияқты қызмет түрлерін анық шектейміз.

Бесіншіден, адам құқықтарын қорғау механизмін жүйелілік қағидасы бойынша талдай отырып, біз бұл жүйеде кемшіліктер, қарама-қайшылықтар, қайталаулар орын алып отырғандығын анықтадық.

Алтыншыдан, демократиялық құқықтық мемлекеттің қалыптасуының қазіргі жағдайында Қазақстандық полицияны жаңғырту аясында ІІО-ның басты міндеті – азаматтардың конституциялық құқықтарын қорғау, сақтау және қамтамасыз ету басымдығы болып табылады. Бүгінгі таңда полиция қызметі қоғамда жалпы мемлекетке деген сенім деңгейі жоғары болған кезде тиімді болады.

Адам құқықтарын сипаттауға жаңа көзқарастың терең мағынасы олардың ерекше артықшылықты мәртебесі мен қорғанғандықтың жоғары дәрежесін мойындағандығында жатыр. Қазақстан Республикасы Конституциясының 12-бабында: «Қазақстан Республикасында Конституцияға сәйкес адам құқықтары мен бостандықтары танылады және оларға кепілдік беріледі. Адам құқықтары мен бостандықтары әркімге тумысынан жазылған, олар абсолютті деп танылады, олардан ешкім айыра алмайды. Заңдар мен өзге де нормативтік, құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуы осыған қарай анықталады» [1], – деп жазылған.

Адам құқықтарын бекітуге, оларға кепілдік беру, қамтамасыз ету, қорғау және іске асыруға ұмтылыстың артуы құқықтық мемлекеттің (қалыптасқан немесе енді ғана қалыптасып келе жатқан) сипаты мен тегіне, оған тән басқару, реттеу және ықпал жасаудың құқықтық құралдарының басымдылықтарына, онда байқалып отырған гуманистік бастаулардың, демократияландырудың күшеюіне, мемлекеттік құрылымдардың халық бұқарасы үшін ашықтығына байланысты. Құқықтық (немесе оны құруды аяқтап келе жатқан) мемлекет мәжбүрлеу және күш қолдану шараларын шектен тыс қолдана алмайды, өйткені оның нәтижесі қолданылған тәсілдерге барабар болып шығады.

«Құқықтық мемлекет, азаматтық қоғам, демократия – мемлекеттік билік өзінің бағдарламалары мен қызметін көпшілік таныған адам құқықтары мен бостандықтарына негіздегенде ғана мән-мағынаға ие бола алады [2, 34 б].

Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды мемлекеттің қорғаушылық қызметінен бөлген меншікті, құқықтық тәртіпті, заңдылықты және т.б. қорғау қызметінен ажыратқан және оларды басқа қызметтің негізіне алып, оның мазмұнын кеңейткен

абзал. Біздің пікірімізше, мемлекеттің адам құқықтары саласындағы қызметін тек оларды қорғаумен шектеуге болмайды. Мемлекеттің адам құқықтарын бекіту, қамтамасыз ету және оларға кепілдік беру, оларды іске асыруға жәрдемдесу жөніндегі іс шараларының маңызы бұлардан артық болмаса, кем емес. Оның бергі жағында мемлекет қызметінің барлық аталған түрлері бір-бірлеріне өте жақын, бағдарлары бойынша бір-біріне ұқсас, оларды бір-бірінен ажыратуға, бөлек және дара қарастыруға болмайды. Өйткені, сайып келгенде, олар белгілі бір бірлік пен тұтастықты құрайды [3, 28 б].

Қарастырылып отырған проблемаға Ресей және Қазақстан ғалымдарының бірқатар зерттеулері арналған. Бірінші кезекте бұлардың қатарына РФА академигі Е.А. Лукашеваның басшылығымен жасалынған іргелі еңбектерді атауға болады. Ол КСРО ыдырауынан кейінгі Ресей мен ТМД елдеріндегі адам құқықтарын қорғау проблемасын бірінші болып ғылыми зерттеу деңгейіне көтерді.

Адам құқықтары проблемасына Т.Б. Бекназар-Юзбашев, В.А. Карташкин, И.А. Ледях, Б.Г. Манов, Р. Мюллерсон сияқты Ресей зерттеушілерінің еңбектері арналған.

Қазақстанда бұл проблемаға Т.А. Ағдарбеков, М.Т. Баймаханов, М.С. Башимов, Б.А. Есентемірова, А. Жұмағұлова, Г.К. Исакова, Г. Лупарев, А.К. Мұхтарова, Ғ.С. Сапарғалиев, С.Н. Сәбікенов, А.В. Турлаев, Н.А. Шайкенов сияқты ғалымдардың жұмыстары арналған. Бұл қатарда Еуразия кеңістігінде адам құқықтарын іске асыру теориясы мен практикасына талдау жасалынған Ж.Д. Бусурмановтың диссертациялық зерттеуі ерекше орын алады.

Монографияда А.Т. Ашеулов, Т.А. Ағдарбеков, Н.Е. Айтқулова, М.Т. Баймаханов, Ж.Д. Бусурманов, М.С. Башимов, М.С. Бейбітов, С.В. Бахин, С.Ж. Жалыбин, Е. Жовтис, С.З. Зиманов, Г.К. Исакова, А.С. Ибраева, А.К. Котов, А. Қараев, Т.В. Кашанина, Д.О. Кусайнов,

Қ. Мәми, Б.А. Майлыбаев, А.К. Мұхтарова, Н.И. Матузов, К.Б. Мурзаев, М.С. Нәрікбаев, Л.Т. Назаркулова, Ғ.С. Сапарғалиев, С.Н. Сәбікенов, М.А. Сәрсембаев, Г.Ж. Сүлейменова, А.Я. Сухарев, А.В. Стремоухов, Р. Түсіпбеков, Г.Д. Тленчиева, А.К. Тасбулатова, К.Х. Халиков, А.Г. Шмарин және т.б. авторлардың еңбектері қолданылды.

Монография құрылымы бойынша кіріспеден, үш тараудан және тоғыз тараушадан, қорытынды мен пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады.

1 АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТ

1.1. Құқықтық мемлекет – адам құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуші негізгі институт

Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-бабында Қазақстан республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады. Оның ең қымбат қазынасы адам және оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары деп жариялаған. Бұл конституциялық нормада - Қазақстанның мемлекеттік-құқықтық дамуының ұзақ мерзімді мақсатты бағдарламасы жарияланған.

Құқықтық мемлекет идеяларын тұжырымдау тамыры адам бостандықтарының тұлға мен мемлекет мүдделерінің, қоғамдық және жеке адамның мүдделерінің, мемлекет пен құқықтың арақатынастарының философиялық проблемаларында жатыр. Алғашқыда саяси-құқықтық ойда қоғамдық мүдделердің басымдылығы идеясы үстемдік құрып келді. Қоғамдық мүдденің, жалпы игіліктің басымдылығы идеясын әділетті деп санаймыз. Өйткені адам – қоғамдық тіршілік иесі, егер де ұжымдық мүдде қамтамасыз етілмесе, ұжымның жеке мүшелерінің мүдделері туралы сөз етудің қажеті жоқ. Жалпы игілікті, ортақ мүддені қамтамасыз етуге қабілетті бірден-бір институт мемлекет болып табылады. Сол себепті мемлекет жеке тұлғамен салыстырғанда басымдыққа ие болып келді. Негізінен мұндай тұжырым теологиялық көзқарастың, монархтың билігін құдай жаратты деген түсініктің шеңберінде қалыптасты.

Мемлекет қоғамның ең жоғарғы ұйымдасқан институты ретінде оның өмірінде барған сайын маңызды роль атқарып келеді. Бұл мемлекеттік биліктің ерекшеліктерінен келіп туындайды. Тек мемлекет қана бүкіл қоғамның ресми өкілі болып табылады. Жалпыға

бірдей міндетті әдеп ережелерін жариялауға және жария мәжбүрлеуді қолдануға айрықша құзіретке иелік етеді.

Мемлекеттің егемендікпен байланысты маңызды белгісі ретінде мәжбүрлеу қолданылады. Біз оны субъектінің мінез-құлқына оның еркінен тыс әсер ету деп қарастырамыз. Мемлекет өзінің әлеуметтік қызметтерін табысты орындауы үшін оның шешімдерінің кепілдігі қамтамасыз етілуі тиіс. Мысалы діни билік сияқты әлеуметтік билік мәжбүрлеуге арқа сүйемейді (әсіресе ождан бостандығы бар кезде), оның дүниетанымдық сипаты бар: құдайға сенетіндер оған бағынды да, сенбейтіндер бағынбайды. Мемлекеттік билік болса, мемлекеттік мәжбүрлеуге арқа сүйейді.

Мемлекет саяси биліктің басты жиынтығы және саяси күштің орталығы ретінде кепілді тәртіпті қамтамасыз етуге міндетті және осы мақсатта бассыздықтар мен озбырлыққа жол бермеу үшін басқа мемлекеттік емес құрылымдарға байланысты мемлекеттік билік үстемдік етуі тиіс. Бұл үстемдік егемендік ұғымы арқылы іске асырылады. Егемендік мемлекеттік биліктің үстемдігін және жария мәжбүрлеу мүмкіндігін қажет етеді. Мемлекеттегі барлық әлеуметтік күштер «билікті тек мемлекеттің тапсыруымен және мемлекеттің бақылауымен іске асырады» [4, 162 б].

Қандай да болмасын әлеуметтік күштің (саяси партия немесе т.б.) ықпалының күштілігіне, қоғамдық көңіл-күйдің жағдайына қарамастан, мемлекеттік билік мемлекеттің бүкіл аумағына тарайды және мемлекеттік аппарат, мемлекеттік органдар арқылы ғана іске асырылады.

Жоғарыда баяндалғандарға сүйене отырып, мемлекеттік билік қоғамның тұтастығын, оның тұрақты қызметін қамтамасыз етудің ең тиімді құралдарының бірі болып табылады деп тұжырымдауға болады.

Тұлғаның әлеуметтік мүмкіншіліктерінің жүйесінде оның қоғаммен өзара қарым-қатынастарын

білдіретіндері алғы шепке шығады [5, 53 б]. Өйткені мемлекеттік биліксіз өмірді бейберекетсіздік жайлайды. Қоғамның мемлекеттік биліксіз өмір сүре алмайтындығы күмәнсіз. Ал оның жоқтығы немесе әлсіздігі қоғамның құлдырауына алып келеді. Өйткені мемлекеттік билік экономикамен бірге оның әлеуметтік өмірінің арқауы болып табылады. Оның үстіне билік қатынастарынсыз адамзат өркениетінің өмір сүруі мүмкін емес.

Мемлекеттің қоғам өміріндегі осынша маңызды роль атқаруына қарамастан, осы кезге дейін мемлекеттің қоғам өміріндегі ролін шектеудің қажеттігі туралы, ал шектен шыққан нұсқаларда тіпті мемлекеттің жойылуы туралы (анархистердің пікірі, коммунистік қоғам туралы) пікірлер орын алып келді. Мұндай пікірлер толығымен негізсіз емес. Өйткені буржуазиялық революцияларға дейін мемлекеттік биліктің адамзат тарихында зорлық-зомбылық құралы ретінде пайдаланылып келгені белгілі. Мемлекеттік билік жария мәжбүрлеуді қолдану мүмкіндігіне иелік ете отырып, бір жағынан жалпы игілікті қамтамасыз етудің тиімді құралы, ал екінші жағынан, адамның құқықтары мен бостандықтары үшін ең үлкен қауіп ретінде көрініс табады. Буржуазиялық революцияларға дейінгі барлық мемлекет тәжірибесі мемлекеттік биліктің қоғамдық мүдделер туын жамылып, кей жағдайларда билік басындағылар мен байлардың мүдделеріне пайдаланғандығын, мемлекеттік биліктің зорлық-зомбылық құралы болғандығын дәлелдейді. Қандай жағдайда болмасын, жеке тұлғаның мүдделері есепке алынбай келді.

Мемлекетке байланысты жеке тұлға әруақытта да теңдік жағдайда болған емес. Мемлекет адамдарға өзінің еркін таңып, ол үшін мәжбүрлеу күшін пайдалана алады. Бейнелеп айтар болсақ, мемлекет адамдардың басынан «семсерін» сермеп келеді. Іс жүзінде бұл «семсер» адамға тән кемшіліктерден, нәпсі мен мүдделерден арылмаған жеке мемлекеттік

лауазым иелерінің қолында. Олар өз биліктерін асыра пайдаланулары мүмкін. Сол себепті адамдарға орынсыз пайдаланылған «семсерден» қорғану үшін «қалқан» қажет. Мұндай «қалқанды» адам құқықтары құрайды. Оның мақсаты – адамдар мен мемлекеттің өзара қарым-қатынастарын қауіпсіз ету, ал ол «қалқанның болуын, әрекет етуі мен нығайтылуын қамтамасыз ететін «күзетшілер» құқық қорғау ұйымдары болып табылады [6, 12 б].

Адам құқықтарының қалыптасуы ұзақ уақытқа созылды. Жеке құқықтар негізінен мемлекеттік биліктің заңсыз килігуінен азат болуды қамтамасыз етуге бағытталған. Әлеуметтік құқықтар тұлғаның мүдделерін мемлекеттің көмегімен қамтамасыз ету және іске асыру талаптарын қамтиды. Бұл құқықтар ХХ ғасырда пайда болды. Олар XVIII-XIX ғасырлардың конституциялық құқығына бейтаныс, принциптік жаңа құқықтар еді. Олар еңбек қатынастары, әлеуметтік қамсыздандыру, денсаулық сақтау мен білім алу, кәсіподақ қызметіне, сонымен бірге жастарды, әйелдерді, қарттарды қорғауға, отбасы мен аналарды қорғауға, ғылыми және шығармашылық бостандығына т.б. байланысты мәселелерді қамтиды. Әлеуметтік-экономикалық құқықтардың қазіргі адам бір өзі рыноктік стихия мен әлеуметтік қорғансыздыққа бетпе-бет келген, әлеуметтік және техникалық прогресс дәуірінде де маңызы артып отыр. Мемлекетке қолда бар ресурстардың негізінде мемлекеттік әлеуметтік саясатты іске асыру жөніндегі қосымша талаптар қойылуда.

Адам құқықтарының пайда болу уақытына сәйкес үш ұрпақ бөлінеді. Бұл ұрпақтар себептері мен қамтамасыз ету тәсілдерімен ерекшеленеді [7, 382 б].

Бірінші ұрпаққа буржуазиялық төңкерістер (XVII-XVIII ғ.) жариялаған азаматтық және саяси құқықтар кіреді. Бұл құқықтар «теріс» деп аталады. Олар жеке тұлғаның мемлекет билігінен тәуелсіздігін білдірді. Олар

мемлекеттің бостандық пен Адамның өзін-өзі көрсету саласына араласпауының шектерін білдіреді. Оларға өмір сүру құқығы, адамның бостандығы мен қауіпсіздігі, үйдің қол сұғылмауы, заң алдындағы теңдік құқығы, сайлау құқығы, ой мен ар-ождан бостандығы, сөз бен баспасөз бостандығы және т.б. жатады.

Адам құқықтарының алғашқы ұрпақа Батыс Еуропадағы буржуазиялық төңкерістердің басталуымен байланысты. Адам құқықтарының басымдығы принципі алғаш рет 1789 жылғы Француз адам және азамат құқықтарының Декларациясында бекітілген. Сонымен қатар, мемлекеттің қызметін осы құқықтарды қорғайтын «түнгі күзетші» функциясымен сипаттауға болады.

Адам құқықтарының *екінші ұрпағын* қарастырайық. Бұл ұрпақты әлеуметтік, экономикалық және мәдени құқықтармен байланыстыруға болады. Бұл құқықтар азаматтық құқықтардан кейін пайда болды. Бұл құқықтардың пайда болу уақыты — ХХ ғасырдың ортасы.

Бұл кезең халықтардың өздерінің әлеуметтік-экономикалық, мәдени мәртебесін жақсарту үшін күресімен сипатталады. Бұл уақытта қоғамда Социалистік идеялар дами бастайды және социалистік елдер пайда болады. Құқық теориясында бұл құқықтар кейде «оң» деп аталады. Оларды іске асыру мемлекеттік органдардың әрекеттеріне байланысты.

Оларға еңбек ету құқығы және жұмысты еркін таңдау құқығы, демалу және бос уақыт құқығы, баланы қорғау құқығы, білім беру, денсаулық сақтау, әлеуметтік қамсыздандыру, қоғамның мәдени өміріне қатысу құқығы және т.б. жатады.

Адам құқықтарының екінші ұрпақа қоғамды әлеуметтік реформалау идеясына сүйенеді. Сонымен қатар, мемлекеттің рөлі азаматтарды нарықтық экономиканың жағымсыз салдарларынан қорғау және барлық адамдарға лайықты өмір сүруге кепілдік беру болып табылады.

Үшінші ұрпаққа — адамзаттың жаһандық проблемаларынан туындаған ұжымдық немесе бірлескен құқықтар. Үшінші буын құқықтары адамның жеке мәртебесін әлеуметтік қауымдастықтың мүшесі ретінде қорғауды қамтиды. Жеке адамның құқықтары мен ұжымдық құқықтардың өзара әрекеттесуі принципке негізделеді: ұжымдық құқықтар жеке адамның құқықтарына нұқсан келтірмеуі керек.

Бұл ретте үшінші ұрпаққа құқығының тасымалдаушылары, субъектілері әлеуметтік қауымдастықтар, этностар, ұлттар, халықтар, тұтастай алғанда бүкіл адамзат болып табылады. Бұл бейбітшілікке, қолайлы қоршаған ортаға, өзін-өзі анықтауға, ақпаратқа, жалпы қауіпсіздікке құқықтар. Бұл құқықтар Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін көптеген елдердің отарлық тәуелділіктен босатылуы, экологиялық және гуманитарлық мәселелердің тереңдеуі аясында пайда бола бастады және әлі де заңды міндетті нормалар ретінде қалыптасу сатысында.

Қазіргі уақытта үшінші ұрпаққа жеке топтардың (балалар, мүгедектер, жұмыссыздар, тұтынушылар, жыныстық азшылықтар және т.б.) құқықтары, сондай-ақ өзгеріп жатқан қоғамдық қатынастардың әсерінен пайда болған «жаңа құқықтар» кірді. Бұл құқықтарға, мысалы, эвтаназия құқығы, әскери қызметтен бас тарту құқығы, жеке өмір салты, бір жынысты неке құқығы және т.б. бұл «жаңа құқықтарды» жүзеге асыру әрдайым мүмкін емес, өйткені бұл «жаңа құқықтар» қалыптасқан дәстүрлерге, әдет-ғұрыптарға, мінез-құлық стереотиптеріне, жалпы қоғамның менталитетіне қайшы келеді. Біздің ойымызша, мемлекеттің адамның «жаңа құқықтарын» мойындауы қоғамнан бас тартуға әкелуі мүмкін. Мысалы, қазір қазақстандық қоғамда бір жынысты неке құқығын ресми тану мүмкіндігі талқылануда. Біздің ойымызша, бұл құқық Қазақстан Республикасында қоғамдық сана, ұлттық менталитет, отбасылық дәстүрлер мен

қалыптасқан мінез-құлық стереотиптеріне байланысты ресми түрде рұқсат етілмеуі тиіс.

Құқықтық мемлекетте құқықтық заң, яғни мазмұны табиғи заңға, «заттардың құқықтық сипатына» қайшы келмейтін заң қолданылуы керек.

Тасымалдаушы субъектілердің шеңбері бойынша адам құқықтарын жеке және ұжымдық деп бөлуге болады. Жеке құқықтар-бұл жеке субъектіге тиесілі құқықтар. Ұжымдық құқықтар топқа, адамдар қауымдастығына тиесілі және жүзеге асырылады. Егер жеке құқықтар туғаннан бастап барлығына тиесілі табиғи болса, онда ұжымдық құқықтар табиғи емес, өйткені олар белгілі бір ұжымның, қоғамдастықтың мүдделерін қалыптастыру процесінде тұжырымдалады. Ұжымдық құқықтар-бұл ұжымның әр мүшесіне тиесілі жеке құқықтардың сомасы емес. Олардың ұжымның мақсаттары мен мүдделерімен анықталатын қасиеттері бар.

Кейбір ұжымдық құқықтарды топ та, сол топқа жататын адам да жүзеге асыра алады, ал басқалары тек топтық әрекеттермен жүзеге асырылады. Ұжымдық құқықтар ешқашан жеке адамдармен қақтығыспауы керек, оларды болдырмауы керек. Көбінесе адамның жеке құқықтары мен халықтардың, ұлттардың, ұлттық азшылықтардың құқықтары арасындағы қайшылықтар ұлтаралық қақтығыстардың себептері болып табылады, онда егемендік және өзін-өзі анықтау құқығы бірінші орынға қойылады.

Бірақ халықтың өзін-өзі анықтау құқығы жеке адамның барлық құқықтарын толық және шектеусіз жүзеге асырудан ажырамас және осы ұжымдық Заңның заңдылығы өзін-өзі анықтайтын халықтың әр адамның құқығына, оның сенімдеріне, ұлтына және т.б. қарамастан, қатынасы арқылы расталады немесе жоққа шығарылады. Өзін-өзі анықтау процестерінің қалыпты дамуымен жеке және ұжымдық құқықтардың арақатынасы мәселесі туындамайды. Халықаралық-құқықтық нормалар жеке

адамның құқықтарының және халықтың өзін-өзі анықтау құқықтарының бөлінбейтіндігін және баламалылығын белгілейді, олардың теңгерімді дамуына негіз береді [7].

Құқық пен заңдылыққа жаңаша көзқарас жалпы азаматтық құндылықтардың және тиісінше халықаралық құқықтың басымдылығына байланысты проблемаларды зерттеуде орын алып отырған парадигмаларды ой елегінен өткізуге мүмкіндік береді. Құқықты жаңаша түсіну, сонымен бірге құқықтың мемлекеттен үстемдігі, адамның табиғи құқықтары мен бостандықтары, үлкенді-кішілі халықтардың егемендігі идеяларын біріктіреді.

Саяси құқықтардың құқықтық табиғаты қызық. Заң әдебиетінде саяси құқықтарды: 1) әртүрлі өкілеттілік және тікелей демократия формалары арқылы мемлекет пен оның органдарын ұйымдастыру мен қызметіне қатысу жөніндегі құқықтық өкілеттіліктер; 2) қоғам өміріне белсенді араласу жөніндегі құқықтық өкілеттіліктерге бөлу кездеседі. Аталған құқықтық өкілеттіліктердің бірінші тобы азаматтың мемлекеттің ісін басқаруға тікелей де, өзінің өкілдері арқылы да қатысуға кешенді құқығы деп тұжырым жасауға болады.

Азаматтың мемлекет істерін басқаруға қатысуға кешенді конституциялық құқығының құрамына енетін құқықтық өкілеттіліктер қоғам өміріне белсенді араласу жөніндегі құқықтық өкілеттіліктермен (сөз және баспасөз бостандығы, жиналыстар мен манифестациялар бостандығы, бірігу құқығы) тығыз байланысты. Мысалы, сөз және баспасөз бостандығынсыз азаматтың сайлауға және сайлануға құқығы бос сөз болып шығар еді. Өйткені депутаттыққа және басқа да сайланатын лауазымдарға кандидаттар мен сайлаушылар сайлау алдындағы үгіт жүргізу құқықтарында шектелген болар еді; бірлестіктер құру құқығының жоқтығы азаматтардың саяси партиялар арқылы өз кандидаттарын Парламент депутаттығына ұсыну құқығын теріске шығарған болар еді. Қоғамның саяси өміріне қатысу жөніндегі

аталған құқықтық өкілеттіліктер бір мезгілде азаматтың мемлекет істерін басқаруға қатысуға конституциялық құқығын іске асыру механизмі, кепілі және шарттары болып табылды. «Мемлекет» және «қоғам» деген ұғымдардың этимологиялық тұрғыдан тұтастық және оның бөлігі ретінде сәйкес келетіндігінен, қоғамдық өмірге араласу жөніндегі құқықтық өкілеттіліктердің бір мезгілде мемлекет істерін басқаруға қатысу жөніндегі құқықтық өкілеттіліктер қызметін атқара алатындығын есте ұстау қажет.

Саяси құқықтардың маңыздылығы сол, олар бастапқы өмірлік, ең алдымен өмірдің өзін ұстап тұруға тиісті қажеттіліктерді қанағаттандыруға тиісті әлеуметтік-экономикалық құқықтары үшін күрестің құралына айналады. Соңғы жылдары етек алған митингілер, ереуілдер, аштық жариялау, азаматтық бағынбау актілері әлеуметтік-экономикалық құқықтары үшін күрес құралдары болды. Сот процестерінің көпшілігі де нақ осы бастапқы, шын мәнісінде, экономикалық құқықтарды қамтамасыз етуге байланысты болды. Оларға кепілдік берілмейінше, саяси құқықтар тұлға үшін екінші дәрежедегі мәселелер болып қалады. Осыдан келіп демократиялық мемлекеттің міндеті кез-келген құқықты іске асыру үшін жағдай жасау деген қорытынды туындайды.

Адам құқықтары мен бостандықтары жүйесінде бірлесу құқығына ерекше орын берілген. Бұл ҰЕҰ ұлттың гуманитарлық капиталын дамытудағы, елдің ұйымдық және интеллектуалдық әлуетін біріктірудегі, жалпы жауапты азаматтықтың сапасын арттырудағы атқарып келе жатқан роліне байланысты. ҰЕҰ-дың өздерінің әлеуметтік маңызды қызметтерін табысты орындауы үшін қоғамның тұрақтылығына, тұлға мен қоғамның әлеуметтік белсенділігі мен жауапкершілігінің артуына мүдделі мемлекет шешуші роль атқаруға тиіс.

Сонымен, мемлекет зорлық-зомбылық құралына айналмауы үшін оның билігіне құқықпен шектеу қою керек. Құқықтық мемлекет идеясы дамудың ұзақ жолынан өтті және ол құқық пен заңды қарама-қарсы қою, мемлекетті күш пен құқықтың бірлігі немесе құқықтық заңмен шектелген билік ретінде түсіндіру дәстүрінің пайда болуы мен дамуына байланыстырылады. Бұл дәстүр ежелгі грек саяси ойынан бастау алған болатын. Нақ осы дәуірде мемлекет туралы өз қызметін заңға негіздейтін және бостандықты қамтамасыз ететін ұйым ретінде алғашқы түсініктер қалыптасты. Мемлекет туралы мұндай түсініктер көп жайғдайда билік пен бостандықтың әділетті арақатынаста болуын іздеумен байланысты болды.

Құқықтық мемлекет бастауларын Сократтың, Платонның, Аристотельдің, Цицеронның көзқарастарынан табуға болады. Құқықтық мемлекет туралы идея құқықтық мемлекет туралы буржуазиялық ілімнің негізін салушы және классигі Иммануэль Канттың еңбектерінде толық және жан-жақты дамытылды.

Мемлекет — адамдардың өз игілігін қамтамасыз ету мен қорғауы үшін біріккен одағы деп түсініледі. Бұл одақтың, бірліктің негізі әртүрлі құқықтық, адамгершіліктік, ұйымдық-еңбектік т.б. болуы мүмкін. Мысал үшін, Кант осындай пікірді ұстанған, оның ойынша, мемлекет игілігі мемлекеттік құрылыстың адамдарды категориялық императивтің көмегімен олардың бостандығының жалпы мөлшерімен біріктіретін құқықтық принциптермен үйлесімділігінде болып табылады [8, 365 б].

Мемлекет — бұл жария-биліктік қатынастар және институттар құратын белгілі ұжымдық, қауымдастық. Бұл арада мемлекет пен құқық адамгершілік идеясының объективтену формасы ретінде қарастырылады. Мемлекет — жанды қоғамдық организм болып табылады. Сол себепті Гегель, бір жағынан, тұлғаның азаматтық

бостандығы мен, екінші жағынан, мемлекеттің бірлігін ұсынады. Мұндайда олардың бостандықтары бір-біріне қарсы тұрмайды, керісінше, тұтас бостандықты – өзіне жеке тұлғалар мен халық өмірінің аяларының бостандықтарын біріктіретін мемлекеттік-ұйымдасқан халықтың (ұлттың) бостандығын құрайды. Өйткені «құқық жүйесі бостандықты іске асыру патшалығы болып табылады» [9, 67 б].

Бүгінгі таңда көптеген елдер бұл идеяны қоғамның тиімді өмір сүруін қамтамасыз ету құралы ретінде қолдануда. Дегенмен адамзат ойының тарихында әртүрлі елдерде адамның құқықтары мен бостандықтарына, қоғамның, мемлекеттің және тұлға мүдделерінің ара қатынасына әр түрлі көзқарастар орын алғандығы белгілі.

Табиғи-құқықтық доктринаның негізінде құқықтану мен мемлекетті түсінудің либералдық-демократиялық дәстүрінде мемлекет идеясы бостандық идеясымен тығыз байланысты. ХХ ғасырдың басында Кант пен Гегельдің Құқық Идеясы мен Бостандық Идеясының байланысы туралы пікірлерін көрнекті орыс құқықтанушылары да бөлісті: «Құқықтың басты және маңызды мазмұнын бостандық құрайды» [9, 53 б].

Бірақ буржуазиялық қоғамның саяси-құқықтық ойы бірден негізгі екі ағымға бөлінді. Оған себеп болған нәрсе құқықтық мемлекет теориясының негізін қалаушы екі қағида көзқарас еді. Біріншілері (Смит А., Локк Ә., Миль С., Кистяковский Б., кейінірек Хайек Ф., Фридмен М. Және басқалары) маңызды фактор деп жеке бостандықтарды (жеке бастың, экономикалық, саяси) санады да, құқықтық теңдік пен нарықтық қатынастар жүйесіндегі табысқа жетуге мүмкіндіктер теңдігін әділеттілікті орнатуға жеткілікті шарттар деп санады. Құқықтық мемлекеттің екінші маңызды белгісі іс жүзіндегі теңдік деп есептеген. Бұл әділеттілік туралы түсініктің біртіндеп өзгеруіне байланысты болды.

Буржуазиялық қоғамда адамның әлеуметтік мәртебесі көпшілігінде оның материалдық жағдайына байланысты болды. Зерттеушілер тұлғаның құқықтық мәртебесінің тек саяси теңдікті ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік-экономикалық теңдікті қамтамасыз етуден тікелей тәуелді екендігі туралы айта бастады.

Құқықтық мемлекет сипаттамасын толықтырған бұл жаңа сипаттамаларға қазіргі мемлекет танушылардың, әлеуметтанушылардың, құқықтанушылар мен Батыстың ғылыми әлемінің басқа да өкілдерінің көптеген еңбектері арналған. «Молшылық мемлекетін» талдау мен жіктеу және олардың болашағын болжаумен айналысатын әртүрлі елдердегі ағылшынша жазатын оқымыстылардың көптігі сонша, ғылыми дүниеде нағыз «молшылық» мемлекетінің индустриясының» пайда болуы туралы айтуға болады [10, 251 б].

Бірақ шындық жағдай толығымен осылай емес. XX ғасырдың екінші жартысында әлеуметтік мемлекеттің индустриядан кейінгі қоғамдардың жүйесіне толық және тығыз енгендігі соншалық, оның қазіргі жағдайы мен одан әрі даму үрдісін және реформалануын зерттеуден бас тарту тіпті мүмкін емес. Осыған байланысты авторлардың көпшілігі тікелей осы мәселе туралы емес, басқа проблемалар туралы жазып, оның қоғамдық қызметі туралы өз пікірлерін білдіруде.

Әртүрлі елдерде ұлттық ділдің, тарихи процестердің қайталанбас өзгешеліктеріне сәйкес әлеуметтік мемлекеттіліктің қалыптасу ерекшеліктеріне, зерттеушілердің азаттыққа, теңдікке және әділеттілікке деген көзқарастарының түрлішелігі бұл фономенді ғалымдардың түрліше түсінулеріне алып келді. Қандай мемлекетті толық әлеуметтік деп санауға болатындығының бірыңғай өлшемдері тұжырымдалмай келеді. Мемлекеттің жүргізіп отырған әлеуметтік-бағдарлы саясатының сипаты мен бірізділігінің конституциялық кепілдіктердің бар не жоқ екендігінен

тікелей тәуелділігі, әлеуметтік-экономикалық құқықтар мен бостандықтырдың мәртебесі, мемлекеттің ішкі қоғамдық процестерге араласуының дәрежесі, әлеуметтік мемлекеттің міндеттері мен оның қызметтерінің ауқымы туралы мәселелер ашық қалып келеді [11, 9 б].

Сөйтіп, құқықтық мемлекетті белгілі бір құқықтық мәдениет шеңберінде түсіну ерекшеліктеріне қарамастан, бұл жерде біріктіруші белгі құқықтық мемлекеттің ең алдымен мемлекет, қоғам және тұлға араларындағы құқықтық қарым-қатынастар сипатының түбегейлі өзгеруінің нәтижесі екендігі болып отыр. Құқықтық мемлекет — қызметі конституцияның және оның негізінде жарияланған заңдардың шеңберімен шектелген мемлекет. Құқықтық мемлекеттің маңызды белгісі — ол кез-келген нағыз құқықта бар әділеттіліктің адамгершілік идеясына және басқа да адамгершілік құндылықтарына сәйкес келуге тиісті заңдардың сапасы мен сипаты болып табылады. Заңдардың мұндай сапаға сәйкес келуін қамтамасыз ету — бұл құқықтың тұрақты және үздіксіз болып табылатын мәнін іздеу процесі.

Құқықтық мемлекеттің мәндік белгісі кез келген, тіпті барлық заңды рәсімдерді сақтау жолымен қабылданған заңның емес, нағыз құқықтық заңның үстемдігі, жоғарылығы болып табылады. Құқықтық мемлекетте құқық пен заңның арасы ажыратылады. Құқық пен заңды ажыратудың басты мағынасы құқықтың адамгершілік, әділеттілік, теңдік мұраттарының бейнесі ретіндегі ерекшеліктерін мойындауда жатыр.

Мемлекеттің жария саяси билігі құқық бейнесінде көрініс табуы керек. Танымал зерттеуші Нерсесянц В.С.: «Құқық жөнінде бостандықтың өлшемі (нормасы, формасы) ретінде әңгіме еткенде, біз ішкі шешімдердің құқық аясынан тыс емес, адамдардың сыртқы әрекеттеріндегі мінез-құлқының аясындағы бостандықты меңзеген едік», — дейді [12, 344 б].

Қазіргі уақытта мемлекет туралы жария саяси биліктің ұйымы деу жеткіліксіз, мемлекет туралы ол құқықтық сипаттағы жария саяси билік ұйымы деп тану қажет. Осы тұрғыдан Матюхин А.А. мемлекетті жай ғана «қоғамдық, таптық, әлеуметтік-топтық және басқа да қатынастарды реттестіру үшін тарихи пайда болған институт, қоғамның бөлінуінің нәтижесі ретінде ғана емес, сонымен бірге тарихи қалыптасқан және өзінің барлық әлеуметтік-мәдени формаларында тек қана құқық аясында әрекет етуші институт ретінде қарастырады [13, 9 б]. Яғни автордың мемлекет деп түсінетін құбылысын құқықтан тыс елестету ақылға сыйымсыз.

Мұндай түсінікте мемлекет адамзат өркениетінің дамуында шешуші роль атқаратын үлкен әлеуметтік және мәдени құндылық болып табылады. Мемлекет қоғамға әлеуметтік тәртіп, тұрақтылық әкелді. Осыған байланысты неміс ойшылы, таптық теорияның негізін салушылардың бірі Ф. Энгельс мынандай орынды пікір айтқан болатын: «Мемлекет қоғам дамуының белгілі бір кезеңінің жемісі» [14, 196 б].

Қоғам қарама-қарсы таптарға бөлінгеннен кейін мемлекеттің принципінде жаңа қызметі — ауқатты таптың мүддесін және оны кедей таптың қаһарынан зорлық-зомбылық қолдану арқылы қорғау пайда болды [14, 199 б].

Бұл тұрғыдан мемлекетті түсінудің легистік көзқарасының кемшіліктері ашықтан-ашық көрініп тұр. Баршаға мәлім, XIX ғасырда пайда болған бұл көзқарас Г. Кельзеннің еңбектерінде өзінің толық тұжырымын тапқан болатын. [15, 73-84 бб].

Легистік тұжырымдаманың тұрғысынан қарағанда мемлекет заңды түрде рәсімделінген саяси билік аппараты деп түсіндіріледі. Яғни мемлекет оның органдарының қызметін реттестіруші заңдармен теңдестіріледі. Мұндай пікір деспоттық, зорлық-зомбылық тәртіпті де мемлекеттік деп есептеуге

болады. Өйткені ол заңдарда бекітілген, ал заңдар мазмұндарының қандай екендіктеріне қармастан құқық деп саналады деп тұжырым жасауға мүмкіндік береді.

Легизмнің бұл тұжырымдамасының осал жері сол, мұнда құқық пен заңның арасында ешқандай айырмашылық жоқ. Осыдан келіп легизм тұжырымдамасы мемлекет пен деспотияны ажыратуға мүмкіндік бермейді, өйткені біріншісін заңмен рәсімделінген кез келген мағынадағы саяси билік аппараты деп қарастырады деген тұжырым жасауға болады.

Біз атаған мемлекетті либертарлық түсінудің тұрғысынан мемлекетті түсінудің әлеуметтік көзқарасын да сынауға болады [16, 40-56 бб]. Бұл көзқарас тұрғысынан мемлекет формасы мен мазмұнына қармастан кез келген типтегі жариялық биліктің ұйымдасуы, саяси күші ретінде қарастырылды. Бұл тұжырымдаманың негізінде мемлекеттің заңды табиғатын теріске шығару және оның күш қолдану табиғатын абсолюттеу жатыр. Мемлекеттің басты міндеті – оның билікті іске асыруға ерекше күзіреті, ал мемлекеттің мәні оның ұйымдасқан зорлық-зомбылық немесе саяси күш ретінде құқықпен шектелінбейтіндігінде және осыған байланысты өзінің қоластындағылардың бостандығының өлшемін өз қалауынша белгілейтіндігінде. Бұл мемлекеттің деспоттық билікке айналуына алып келеді, өйткені мұнда күш алға шығып, заңдар артқа ысырылған. Жоғарғы билік заңды түрде де, заңсыз да іске асырылады. Мұндайда заң (құқық) дегеніміз жоғарғы билік нені қаласа, сол, яғни егеменді биліктің еркін білдіру болып шығады. Әлеуметтік тұжырымдама мемлекеттік биліктің өкілеттіліктері заңмен реттестірілуі мүмкін, бірақ мемлекет үшін заң міндетті емес деп санайды. Бұл тұжырымдаманың екінші бір нұсқасы – ол мемлекеттің маркстік-лениндік тұжырымдамасы. Мемлекеттің әлеуметтік тұжырымдамасы адамның табиғи құқықтары мен құқықтық мемлекет ұғымын теріске шығарады. Сонымен бірге барлық субъективтік құқықтар заң

шығарушы еркінің туындысы деп саналады. Оның шеңберінде саяси билікті шектейтін конституциялық және халықаралық құқықтардың табиғатын түсіндіру мүмкін емес.

Біз атап көрсеткен мемлекет туралы екі көзқарас та мемлекеттің құқыққа, адам құқықтарына байланысты үстемдігін дәлелдейді. Ал мемлекет деп формасы мазмұнынан тәуелсіз жария саяси биліктің кез келген типтегі ұйымын түсінеді.

Әрбір мемлекетке өзіндік даму жолы тән. Мемлекеттердің қауымдастығы және одақтарын, институттарының жүйесін құрарда олардың мүшелері – көптеген қазіргі еуропалық мемлекеттер – көп жағдайларда төл мемлекеттік-құқықтық дамуларының тұжырымдық құрылысы мен тәжірибесін пайдаланған [17, 211 б].

Жаңа заманның «құқықтық көзқарасының» алғашқы негізін салушыларының бірі Гуго Гроций әділеттілік идеясына құқықтың қажетті белгісі деген анықтама берген: «Өйткені, құқық дегеніміз тек әділетті дегенді ғана білдіреді және көбінесе жағымды емес, жағымсыз мағынада, өйткені әділеттілікке не қарама-қайшы болмаса, сол құқық болып есептеледі» [18, 68 б].

Біздің пікірімізше, мемлекетті түсінудің әлеуметтік және легистік көзқарастар болашағы онша емес, өйткені олар мемлекет құдіретіне бас июшілікке жәрдемдесіп, зорлық-зомбылыққа, авторитаризм мен тоталитаризмге қарсы тұру мүмкіндіктерін кемітеді.

Тарихтың, әсіресе, ХХ ғасыр тарихының қайғылы оқиғалары, атап айтқанда фашистік және тоталитарлық режимдердің орнатылуы – мұның анық куәсі. Сол себепті қазіргі шындық жағдайында ғылыми тұрғыдан болашағы және қоғамдық практика үшін маңызы бар деп *либертарлық тұжырымдаманы* есептеу дұрыс сияқты. Бұл тұжырымдаманың шеңберінде жалпы игілік, қоғамдық мүдде және жеке тұлғаның

бостандықтарының арақатынасы проблемасының қалай шешілгендігіне қысқаша тоқталып өтейік. Либертарлық көзқарас шеңберінде жеке адамдардың бостандығына тура келетін, бірақ қоғамдық тәртіпке қауіп туғызбайтын әділеттілікті мөлшерлеу мен оған кепілдіктер беру проблемасы *формальды теңдік қағидасын* тұжырымдауға алып келді. Бұл принцип қазіргі кезде билік пен әділеттілік негізделінетін басты идея болып табылады, ал мемлекетке байланысты бұл барлық азаматтарға, олардың ортақтастықтары мен бірлестіктеріне алалаусыз, бірдей қарауды білдіреді. Мемлекет егемендігі мемлекеттік билік үстемдігін, бірақ шексіз күшті еместігін білдіреді. Егемендік тек заң шеңберінде әрекет етуші күшті билікте көрініс табады.

Мемлекеттің құқықтық табиғаты формалды теңдік іске асырылушы, ал құқық бостандық, әділеттілік, теңдік, гуманизм және ортақ игілік сияқты мәңгілік идеялар мен құндылықтарды білдіретін институт ретінде түсінілетін қазіргі демократиялық мемлекеттерде көрініс табуда. Мұндайда идеологиялық плюрализм, жариялылық, көппартиялық, еркін сайлау, биліктің бөлінуі, заңның үстемдігі, тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын қорғау, жоғары құқықтық мәдениет, беделді және тәуелсіз сот, дамыған азаматтық қоғам басымдық жағдайда. Мұндай мемлекетте барлық қатынастардың негізіне барлығына — азаматтар үшін де, конституциялық монархиядағы монархтарға дейінгі мемлекеттік билік субъектілері үшін де бірдей және міндетті заң алынған. Құқықтық мемлекеттің бар екендігін анықтауға мүмкіндік беретін өлшем деп қарапайым сот тәртібімен кез келген, соттың өзінде қоса, мемлекеттік құрылымға байланысты заңдылықты қалпына келтіру мүмкіндігін есептеуге болады.

Құқықтық мемлекеттің негізінде дамыған нарықтық экономика мен саяси ұйымдардан тыс азаматтардың қалаулары бойынша заң шеңберінде іске асырылатын

азаматтық қатынастар жатады. Құқықтық мемлекет пен демократия өзін-өзі басқаратын нарықтық шаруашылық негізінде пісіп жетіледі. Құқықтық мемлекеттің төл сипаты ретінде биліктің қоғамда шексіз билікке ұмтылысына тойтарыс беретін биліктің бөлінуі, мемлекеттің барлық қызметіне тиісті бақылау жасау мүмкіндігі, саяси қызметке байланысты жариялылық т.б. болып табылады. М.И. Байтиннің пікірінше, «билігінің шегі оның органдарының құрылуы, өкілеттілігі, қызметі қатаң түрде құқыққа негізделінетін және ең жоғарғы борышы адам мен азаматтық құқықтары мен бостандықтарын мойындау, сақтау және қорғау болып табылатын демократиялық, өркениетті мемлекет құқықтық болып саналады. Қазір ол мемлекет дамуының сан ғасырлық тарихындағы ең жоғарғы саты [19, 11 б].

1. Мемлекетке байланысты жеке адамның (тұлғаның) бостандықтарына кепілдік беру. Бұл принцип іс жүзінде адамның негізгі құқықтарын нақтылаудан көрініс табады.
2. Заңдардың әрекет ету күші жұрттың барлығы үшін бірдей болуы керек және барлық азаматтар заң алдында бір-бірлерімен тең болулары керек деген көзқарастан көрініс табатын құқықтық теңдік.
3. Құқықтық қауіпсіздік, мемлекеттік әрекеттің салыстыруға болатындығы [20, 14 б].

Өзара жауапкершілік қағидасы мемлекетті келісімдік деп түсінуге негізделген. Мемлекет адамдардың өздерінің игілігін қамтамасыз ету мен қорғау үшін құрылған одағы, бірлестігі ретінде мемлекеттік құрылыстың адамдарды категориялық императивтің көмегімен олардың бостандығының жалпы мөлшерімен біріктіретін құқықтық қағидалармен үйлесімін білдіреді. Мемлекетті осылайша түсінуден келіп, мемлекет пен тұлға бір бірлерінің алдында жауапкершілікте болып саналады. Азамат конституцияны сақтауға, заңды құрметтеуге, қоғам

мен мемлекет алдындағы өз міндеттерін абыроймен іске асыруға міндетті. Мемлекет болса, билік негізінде азаматтардың бостандығына, қауіпсіздігіне кепілдік беруі, қоғамның тұтастығы мен оның лайықты тіршілік етуі, жалпы адамзаттық құндылықтарды іске асыру арқылы экономикалық және рухани факторлардың көмегімен қол жеткізуге жағдай тудыруға міндетті. Өзіне деген сенімді ұстап тұру үшін мемлекет *өзінің тигізген зияндарының орнын толтыруға міндетті.*

Құқықтық қауіпсіздік, мемлекеттік әрекеттің салыстырмалылығы қағидасы:

- азаматтардың мемлекетке деген сенімін қорғаудан, яғни мемлекеттің өзіне деген сенімді сақтау үшін өзінің тигізген зиянының орнын толтыруға міндеттелген;
- заңға кері күш беруге тыйым салуды;
- заңдардың дәлме-дәл және анық болуларын талап етуді;
- шектен тыстыққа тыйым салуды, яғни мемлекеттік тұлғаның бостандығына қол сұғуы тек осы қолсұғушылық қойылып отырған мақсатқа мөлшерлестіктен аспайтын жағдайда ғана (мөлшерлестікті, шектен шықпауды талап ету) құқығы бар екендігін;
- мемлекеттік қызметтің анықтылығы мен болжамдылығын мойындаумен құқықтық қамтамасыз етілуінен көрініс табады.

Бұл қағиданың неміс мемлекеттанушылары мен құқықтанушыларының еңбектерінде жан-жақты және байсалды түрде зерттелгендігін және Германияның заңдарында бірізділікпен іске асырылғандығын атап өткенді жөн көрдік. Бұл қағида Германия Конституциясында бекітілген. Мысал, негізгі заңның 34-бабында мемлекеттің өзінің органдарының әрекеті үшін жауапкершілігі тұжырымдалған. 14-бапта мемлекеттің

тұлғаның ісіне араласуы оған ерекше зиян тигізген жағдайда өтемақы төлеу бекітілген [21, 9 б].

Жоғарыда айтылғандай, құқықтық қауіпсіздік қағидасы белгілі дәрежеде мемлекет пен тұлғаның өзара жауапкершілігі қағидасының құрамына енеді. Сол себепті мемлекеттің тұлғаның бостандығына қол сұғуына құқығы бар жағдайларды жалпы қарастырып өтуді қажет деп санаймыз. Мысалы, батыс елдердің жаңа конституцияларының ешқайсысында жекеменшіктің қасиеттілігі мен оған қолсұғуға болмайтындығы туралы айтылмайды, керісінше, *меншік міндет жүктейді*, ол көпшілік игілігіне қызмет етуі керек деп жарияланған, тіпті жеке меншікті мемлекет қарамағына алуға рұқсат етіледі. Бірақ мұндайда үш шарт сақталуға тиіс: қоғамның (жеке әлеуметтік топтың емес) мүддесі үшін. Парламент қабылдаған заңның (декреттердің емес) негізінде, барабар құнын, кейде алдын ала төлеген, ал оның мөлшері даулы болған жағдайда сот белгілеген (лауазым иегерінің шешімімен емес) мөлшерде төлеген жағдайда. Қылмыстық іс жүргізу кодексі мен сот тәжірибесіне енгізілген тиісті өзгертулер тек айыптаушылардың ғана емес, сонымен бірге нақтылы іс бойынша сотқа қатысушы басқа да тұлғалардың негізгі құқықтары мен бостандықтарына кең көлемді шеңберлер қояды.

Қазақстан тәжірибесіне келер болсақ, біз бұл жерде мемлекет құқықтарын шектен тыс әсірелеуді және саяси биліктің өзінің қызметі үшін жауапсыздығын байқаймыз. Оның үстіне Қазақстан заңдарында, атап айтқанда ҚР Конституциясында құқықтық қауіпсіздігі қағидасының анық тұжырымдал-мағандығын атап көрсетуіміз керек. Өкініштісі, Конституцияның бірде бір бабында мемлекеттің өз органдарының әрекеті үшін жауапкершілігі анық көрініс таппаған.

Құқықтық қауіпсіздік, мемлекеттік әрекеттену салыстырмалылығы принципі ең алдымен заң шығару

мен заңды қолданудың, заңдар мен басқа да нормативтік-құқықтық актілердің дәлме-дәлдігі мен анықтығы сияқты тұстарын қатаң реттестіріп отырады.

Сонымен, мемлекет өркениет пен мәдениеттің жемісі, оның әлуеті тек құқықпен тығыз байланыста болғанда ғана ашылады.

Құқықтық мемлекет идеясы — ортақ мүдде мен адам бостандығының арақатынасының проблемаларын ой елегінен өткізудің нәтижесі. Ортақ мүдде мен жеке адамның мүдделерінің әділетті түрде бірігуіне мемлекетте формалдық теңдік принципін іске асыру көмектеседі. Бұл заңның, құқықтың, соттың жұрттың барлығына, әркімге, оның ішінде мемлекетке де, оның органдары мен лауазымды тұлғаларға да алаламай, бірдей қарауы тиіс дегенді білдіреді.

Заң мен сот алдында құқық субъектілерінің барлығы, оның ішінде мемлекет пен оның органдары да тең. Мұндай жағдайда мемлекет жария саяси биліктің ұйымдасуы мен қызметінің құқықтық формасы ретінде көрініс табады да, мемлекеттік билік құқық шеңберіне енгізіледі.

Нәтижесінде тұлғаның бостандығы билік үшін шек болып табылады да, құқық тұлғаның бостандығы мен қоғамның мүдделерінің әділетті арақатынасын орнату құралына айналады.

Осылайша, біз келесі қорытынды жасауға болады деп санаймыз.

1. Адам құқығы оның талаптары арқылы пайда болды. Бұл талаптарды қоғам мен мемлекет табиғи, әділ деп таныды. Адам құқықтары, әрекет ету мүмкіндігі түрінде, адамның өз іс-әрекеттеріне жауапты болуына мүмкіндік беретін оның ақыл-ойымен объективті байланысты. Сондықтан адам құқықтары мен міндеттері сияқты категориялар тығыз байланысты. Қазіргі уақытта адамдардың өз бостандықтары мен құқықтарын теріс пайдалануының өсуі байқалады. Жеке тұлғаның

қоғам мен мемлекет алдындағы жауапкершілігі артта қалды. Мәселе жеке құқықтар мен қоғамдық мүдделер (игілік) арасындағы жанжалды шешудің жолдарын табу деп санаймыз. Біздің ойымызша, адам құқықтарында құқықтар мен бостандықтарды теріс пайдалануға тыйым салатын принципті бекіту қажет.

2. Қазіргі уақытта әлеуметтік ғылымдар жүйесінде ғылыми білімнің жаңа саласы — адам құқықтары ғылымы қалыптасты деп санаймыз. Тиісінше, адам құқықтарын ғылымның дербес оқу пәні ретінде мемлекеттік білім беру стандарттарына енгізу туралы ұсынысты қолдаймыз. Осы «Адам құқықтары және құқықтық мемлекет» арнайы курсына Заң жоғары оқу орындарындағы білім берудің мемлекеттік стандартына енгізу заңгерлердің құқықтық мәдениеті мен дамыған құқықтық санасын арттыруға елеулі ықпал ететін болады.

3. Адам құқықтары теориясының негізі — адамның биосоциалдық және саяси болмыс ретіндегі идеясы. Тиісінше, адам құқықтары әмбебап жалпыадамзаттық категория болып табылады. Адам құқықтары теориясы біртұтас болуы керек деп санаймыз. Тиісінше, адам құқықтарының Еуразиялық тұжырымдамасы бар деген пікір даулы болып табылады. Біз адам құқықтары барлық континенттер үшін бірдей болуы керек деп санаймыз. Адам құқықтарының әртүрлі тұжырымдамаларын бөліп көрсету қазіргі құқықтың басты идеясына — әлеуметтік қақтығыстарды шешудің құралы болуға, қоғамдағы тұрақтылық пен келісімді сақтаудың құралы болуға ықпал етпейді.

4. Құқықтық нормаларда қоғамның бостандық туралы идеялары көрсетілген. Бұл жағдайда бостандық заңды шоғырлануды алады. Құқық адамды, оның табиғи талаптарын қорғауға қолдау көрсетеді. Тек құқық арқылы адам өзінің қызығушылығын қанағаттандыруға мүмкіндік алады. Адам құқықтарын тану, сақтау және қорғау-мемлекеттің басты міндеті. Құқықтық

мемлекетте құқықтық заң, яғни мазмұны табиғи құқыққа қайшы келмейтін және адам құқықтарын бұзбайтын заң қолданылуы тиіс.

5. Құқықтық мемлекетте құқық пен заң арасында үлкен алшақтық болмауы керек. Осыған байланысты құқықтық Заң туралы мәселе туындайды. Құқықтық заң-бұл қоғамдық қатынастардың қажеттіліктерін қанағаттандыратын, қоғам заңды деп қабылдайтын заң. Тиісінше, заңсыз заң қоғам заңды деп танымайтын акт ретінде түсіндіріледі. Яғни, заң ресми түрде заң болып қала береді, ал мазмұны бойынша қоғам бұл заңды міндетті, әділ деп қабылдамайды. Біздің ойымызша, құқықтық мемлекеттің ең маңызды белгісі-бұл құқықтық заңның үстемдігі және бұл заңды қоғамдық сана әділ деп тану.

6. Құқықтық мемлекетте құқықтық қауіпсіздік қағидатына, мемлекеттік іс-әрекеттің үйлесімділігіне үлкен мән беріледі. Бұл қағида белгілі бір дәрежеде мемлекет пен жеке тұлғаның өзара жауапкершілігі қағидатымен қамтылған.

7. Құқықтық мемлекеттің басты мақсаты-әрбір азаматқа жеке тұлғаны жан-жақты дамыту, адам құқықтарын бұзушылықтардан қорғау мүмкіндігіне кепілдік беру. Адам мен азаматтың құқықтары бастапқы, табиғи, ал мемлекеттік билік функцияларын жүзеге асыру мүмкіндігі екінші, туынды болып табылатындығын атап өтейік.

1.2. Құқықтық мемлекеттегі адам құқықтары мен бостандықтарының абсолюттігі және міндеттерінің өзара байланыстылығы

Құқықтар мен бостандықтар көп жағдайларда адамның қоғамдағы орнын, оның мемлекетпен өзара байланысын анықтайды. ҚР Конституциясының 1-бабында адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары ең қымбат қазына деп бекітілген.

ҚР Конституциясының негізгі идеясы адам мүдделерінің жалпыға бірдей презумпциясы болып табылады. «Адам мүдделерінің презумпциясы заң аясында барлық қарама-қайшылықтар, барлық дау-дамайлар адам үшін не тиімді деген көзқарас тұрғысынан шешіледі, барлық шешімдер осы тұрғыдан қабылданады, ал ол адам қайдағы бір қиялдағы, қандай да болмасын демократиялық сұлбаға сәйкес әсіреленген адам емес, нақтылы мақсаттары мен қажеттіліктері бар өмірде бар, тірі адам», – дейді профессор Г.В. Мальцев.

Заң шығарушылық та, құқық нормаларын іске асыру да адам мүдделері оларға байланысты бейтарап, қатысы шамалы нәрселердің барлығынан, оның бергі жағында оған қарсы, мысалы, қазыналық-бюрократтық, субъективтік-волонтаристік жалтарулардан сөзсіз жоғары тұрулары керек [22, 142 б].

Осыдан келіп, адамның негізгі құқықтары мен бостандықтары жоғарғы құндылық ретінде мемлекеттің, оның органдары мен лауазымды тұлғаларының өктемдігінің жолында тосқауыл болулары, мемлекеттің қоғамды шексіз билеп-төстеуіне кедергі қоюлары керек [23, 63 б].

Адамның құқықтары – бүкіл адамзаттың ажырамас, бөлінбес игілігі. Бұл дүниеде қандай да оқиғалар мен әрекеттер орын алмасын, қандай да ғылыми жаңалықтар ашылмасын, олар адамның жағдайына, оның құқықтары мен бостандықтарына жағымсыз әсер етпеуге тиісті. Қоғамдық процестердің дамуында құндылық бағдар адам құқықтарын ұлағаттаған дүниежүзілік және ұлттық дамудың барлық процестерін адаммен өлшеудің мәні осында жатыр» [24, 4 б].

Соңғы екі ғасырдың барысында адамның табиғи және ажыратылмас деп есептелінетін құқықтарының көлемі едәуір ұлғайды және бұл процесс шиыршық тәріздес траекториямен өрбіді, яғни ол әруақытта алға жылжып отырады, шегініс, жағымсыз үрдістер

кездейсоқтықтар мен бейберекетсіздік орын алған кезеңдер де болды [24, 454 б].

XX ғасырдың екінші жартысынан бастап көптеген мемлекеттер жалпы адамзаттық құндылықтардың, либералдық-демократиялық идеялардың ықпалымен адам құқықтарын қорғауды көздейтін құқықтық, әлеуметтік, демократиялық мемлекет қағидаларынан бағдар алды. Адам құқықтарын жан-жақтылау процесіндегі мына төмендегідей аса маңызды кезеңдерді атап өту қажет. 1948 жылдың 10 желтоқсанында Біріккен Ұлттар Ұйымы негізгі құқық қорғаушы құжат — Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясын қабылдады. Адам құқықтарын қорғауда 1975 жылы Хельсинки және 1989 жылы Вена келісімдері де маңызды құжаттар болды. Ж.Д. Бусурмановтың қазіргі Қазақстан аумағында адам құқықтары идеясының таралуы басқа жолмен іске асты деген пікірі назар аударуға тұрарлық. Дала көшпендісінің өмір сүру ерекшеліктері, шаруашылықты ұжымдық әдіспен жүргізу, сонымен бірге ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлер бұл мәселеге өзіндік ерекшеліктер мен басқаша реңк берді. Олар адам құқықтарын түсінуде еуропалықтан бөлек азиялық көзқарастың қалыптасуына елеулі ықпал етті [24, 456 б]. Бұл мәселеде біз әрбір жеке құқықтың мәдениетте адам құқықтары өзінің ерекшеліктерімен ажыратылады деген жоғарыда аталған автордың пікіріне толығымен қосыламыз.

ҚР Конституциясының 12-бабының 2-тармағында «Адам құқықтары мен бостандықтары әркімге тумысынан жазылған, олардан ешкім айыра алмайды, заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуы осыған қарай анықталады» [1], — деп белгіленген.

ҚР Конституциялық Кеңесі 1996 жылдың 28 қазанындағы қаулысында ҚР Конституциясының 12-бабының 2-тармағына мынадай түсінік берген:

— ҚР Конституциясының 12-бабының 2-тармағында

- сөз болып отырған адамның құқықтары мен бостандықтары деп Конституцияға сәйкес мемлекет мойындаған және кепілдік берген адамның құқықтары мен бостандықтарын есептеу қажет;
- құқықтар мен бостандықтарды абсолюттік деп тану олардың Республиканың азаматтығынан тәуелсіз ҚР аумағында тұратын әрбір адамға таратылатындығын білдіреді;
 - адам құқықтары мен бостандықтарын ешкімнің айыра алмайтындығы адамды бекітілген құқықтары мен бостандықтарынан Конституцияда және оның негізінде қабылданған заңдарда қарастырылғаннан басқа жағдайларда ешкімнің де ажырата алмайтындығын білдіреді;
 - 12-баптың 2-тармағының адамның құқықтары мен бостандықтарының заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуын анықтайды деген қағидасын адамның Конституцияда жарияланған құқықтары мен бостандықтары осы құқықтар мен бостандықтарды іске асырудың шарттары мен тәртібін белгілейтін заңдар мен басқа да нормативтік құқықтық актілерді даярлау мен қабылдау кезінде негізін қалаушы болып табылады деп түсіну қажет.

ҚР Конституциясына ресми түсінік беруші ретінде Конституциялық Кеңес аталған конституциялық нормаларды құқықты қолдану және құқықты іске асырудың басқа да түрлерінің процесінде түсінудің негізгі бағыттарын нұсқайды. Аталған конституциялық ережелерді осылайша ресми түсіндіру біз жоғарыда атап кеткен адам құқықтары мен бостандықтарының ажырамастығы мен айыруға болмайтындығының әлемдік теория мен практикада қалыптасқан түсінігіне толық сай келеді. Мысалы, табиғи құқықтар ұғымы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының преамбуласында көрсетілген. Табиғи құқықтар дегеніміз

– бұл жеке адамға оның қадір-қасиетін қамтамасыз ету мақсатында берілген және уақыттан тыс әрекет қабілетті құқықтар. Артур Хефлигердің пікірінше, адамның табиғи құқықтары, негізгі құқықтар және Конституцияға сәйкес құқықтар ажыратылады. Негізгі құқықтар – бұл федерацияның конституциясымен және кантондардың заңдарымен ішкі құқықта кепілдік берілетін құқықтар. Бұлар сотпен қорғалуға жататын құқықтар. Бірақ кейбір маңызды құқықтар федералдық конституцияда аталмаған. Мұндай жағдайда федералдық сот кейде жазылмаған негізгі құқықтарды мойындайды да, осылайша конституциядағы кемшіліктерді түзейді [25, 375 б].

Адамның абсолюттік құқықтары мен бостандықтары доктринасын қарастырудан бұрын мынандай маңызды ескерту жасамақпыз. Рас, біз адам құқықтары мен бостандықтарының ажырамастығы, айыруға болмайтындығы және абсолюттік сипаты сияқты сипаттамаларын жеке-жеке қарастыра алмаймыз. Бұлар адам құқықтары мен бостандықтарының өзара байланысты, бір-бірін қажет ететін және бір-бірінсіз өмір сүре алмайтындығының сипаттамалары. Бірақ аталған сипаттардың әрқайсысы адам құқықтары мен бостандықтарының белгілі бір тұстарына назар аударады.

Екінші дүниежүзілік соғыстан соң бекітілген «негізгі құқықтар» деген түсінікпен қатар заң ғылымында «абсолюттік құқықтар» деген термин көбірек қолданыла бастады [26, 149 б], [27, 425 б].

Ледях И.А.: «Конституция адам мен азаматтың классикалық құқықтарын кепілдік берумен шектеледі, ал әлеуметтік құқықтарды «негізгілер» ретінде қарастырмайды» дейді [28, 86 б].

Қазіргі заң сөздіктерінің авторлары құқықты позитивтік түсіну тұрғысынан бастау алып, *абсолюттік құқықтар* – бұл қолданушыларына міндетті тұлғалардың

белгісіз тобы қарсы тұратын субъективтік құқықтар деп есептейді. Абсолюттік құқықтарға сәйкес келетін міндет әруақытта абсолюттік құқықтарға зиянын тигізетін әрекетерді жасаудан тартынудан тұрады. Абсолюттік құқықтарды бұзушы кез-келген адам бола алатындықтан, заң абсолюттік құқықтарды барлығынан және әркімнен, яғни адамдардың белгісіз тобынан қорғайды [29, 2, 514 б]. Бұл көзқарасты Н.К. Матузов қолдайды. Ол негізгі табиғи құқыққа тиісті игілікті пайдалануға байланысты осы құқық иесімен қақтығысқа түсетін кез келген адамның міндеті жәрдемдесі деп санады [30, 45 б].

Демократиялық мемлекетте оларға шектеу қоюға немесе уақытша тоқтата тұруға ешқашан да, еш жағдайда жол берілмейді.

Абсолюттік құқықтарды осылайша түсіну шетелдердің конституциялық құқықтарында көрініс тапқан. Мысалы, Жапонияның конституциясында адамның абсолюттік құқықтары — бұлар адамға тумысынан тиісті, тіпті Парламенттің тиісті заң шығарғанына қарамастан, бұзуға болмайтын негізгі құқықтар мен бостандықтар [31, 557 б].

Адамның абсолюттіктен басқа негізгі құқықтары салыстырмалы деп атала бастады. Негізгі салыстырмалы құқықтар — бұлар иелеріне белгілі бір міндетті тұлғалар (тұлға) қарсы тұратын құқықтар, яғни бұлар тұлғаға басқа бір міндетті тұлғаға (тұлғаларға) байланысты тиісті құқықтар.

Басқаша айтқанда, салыстырмалы деп құқық қолдану арқылы іске асырылатын құқықтарды айтады. Мұндай құқық іске асырылу үшін оны нақтылаушы, мойындаушы немесе таныстырушы құқық қолданудың жеке акті қажет. Ал билік субъекті — құқық қолданушы не заң және нақтылы жағдайлармен қатаң байланысты болады, не өз қалауынша шешім қабылдай алады.

Салыстырмалы құқықтарды төтенше жағдайлар режимі енгізілгенде және заңмен белгіленген басқа

жағдайларда шектеуге немесе белгілі бір мерзімге тоқтата тұруға болады. Адам құқықтарын жіктеуді зерттей келіп, С.В. Бахин негізгі құқықтар тобын басқаша атайды, оларды шектеуге болатын және ешқандай шектеу қоюға болмайтын, яғни абсолюттік құқықтарға бөледі [32, 43 б]. Бұл көзқарасты А.Б. Стреомухов және И.В. Ростовщиков сияқты ғалымдар да қолдайды [33, 340-343 б], [34, 53 б].

С.С. Алексеевтің адамның негізгі құқықтарын жіктеуіне конституциялық құқық тұрғысынан алып қарағанда, едәуір олқылықтары байқалады. Ол өзінің еңбектерінің бірінде ол адамның негізгі құқықтарының басқа тобының және олардың араларында сапалық айырмашылықтардың бар екендігі туралы жазады: бірінші топ — адамның абсолюттік және қолсұғуға болмаймын құқықтары да, екіншісі — өздерінің жаратылысына байланысты абсолюттік бола алмайтын әлеуметтік құқықтар [26, 149 б].

Бірінші топқа ол әркімнің қадір-қасиеті мен «туа біткен» бостандыын білдіретін және зорлық-зомбылық пен тиранияға қарсы тұратын құқықтарын — өмір сүруге, жеке өміріне қолсұғушылыққа болатындықты, ождан, ойлау, шығармашылық және осыларға ұқсас басқа да бостандықтарды жатқызады. Екінші топқа, С.С.Алексеевтің пікірінше, адамдар үшін аса маңызды, бірақ қызметтері басқа құқықтарды — әлеуметтік қамтамасыз етуге, тұрғын үйге, лайықты медициналық көмек алуға т.б. құқықтары жатады. Бұлар өз табиғаты бойынша абсолюттік бола алмайтын әлеуметтік құқықтар; олар азаматтардың міндеттерінен ажырағысыз және елдің экономикалық жағдайына, тиісті мемлекеттік органдардың қызметтеріне тәуелді және негізінен, қоғам іс жүзінде, бірақ көбінесе декларативті түрде ұмтылатын мақсаттарды, мұраттарды, ниеттері білдіреді [26, 149-150 бб].

Жоғарыда баяндалғандардың барлығы барлық негізгі құқықтардың иелерінен ажыратылу дәрежесіне қарай екі топқа: абсолюттік құқықтар және салыстырмалы құқықтар деп бөлуге және абсолюттік құқықтардың белгілерін атап көрсетуге мүмкіндік береді, олар: ажыратылмастығы, тоқтатуға және шектеуге болмайтындығы; адамның өзінің заңмен танылған мүдделерінде әрекет етуге монополиялық мүмкіндігі [35, 21 б].

Абсолюттік құқықтар адамға тумысынан тиесілі және оларға абсолюттік құқықтарға қысым жасаушы әрекеттерден бас тартуға тиісті адамдардың белгісіз тобының міндеті қосақталады [36, 37 б].

Дегенмен бұл тұжырымдардың барлығы өз уақыттарымен шектелген және ұзақ уақыт бойына үстемдік етіп келген адам құқықтарын орнату және қамтамасыз етудегі мемлекеттің ролі туралы көзқарастармен түсіндіріледі.

Адамның абсолюттік құқықтарына бұл аталған көзқарасты толық түсіну үшін осы доктринаның шығу тарихына қысқаша тоқталып өту қажет. Адамның абсолюттік құқықтарының доктринасы табиғи құқықтану шеңберінде пайда болды, ал ол құқықтың мемлекет теориясы сияқты адам бостандығы проблемасы, тұлға мен мемлекеттің мүдделерінің ара қатынасын, қоғамның және жеке мүдделердің, құқық пен мемлекеттің арақатынастарын түсіну шеңберінде пайда болды. Алғашқыда мемлекеттік құқықтық ойда қоғамдық мүдделердің басымдылығы идеялары үстемдік құрды. Келе-келе қоғамдық сананың даму барысында жеке тұлғаның мүдделері туралы мәселе айқын көтеріліп, олар адам құқықтары идеяларында көрініс тапты.

Қоғамда біртіндеп адамның бостандықтары мен құқықтары туралы мәселе дамып-жетіліп, олар ұлы тарихи құжаттарда тұжырымдалды. Бірақ бұл кезеңде негізінен, жеке тұлғаны адамдардың тағдырын өз қалауы бойынша

шешу құқығы берілген жоғарғы күш ретінде мемлекетке бағындыруға негізделген этатистік көзқарастар үстемдік құрды. Адам құқықтарына әмбебаптық маңыз беру табиғи-құқықтық доктринаның қалыптасуынан кейін басталды. Ағартушылық философиясында адам құқықтары мен бостандықтарының мұраттары тұжырымдалған. Бұл құбылыс өз бастауларын табиғи-құқықтық доктринадан алады.

К.Маркс: «Америка — бұл тұңғыш рет ұлы демократиялық республика идеясы пайда болған, адам құқықтарының тұңғыш декларациясы жарияланған және XVII ғасырдағы Еуропа революциясына тұңғыш түрткі берілген ел», — деп жазды [37, 17 б].

Вирджиния декларациясының идеялары 1776 жылғы Тәуелсіздік декларациясында одан әрі дамытылды: «Біз мына төмендегі ақиқаттарды даусыз деп есептейміз: барлық адамдар тең болып жаратылған және олардың барлығына да жаратушы иелерінен ажыратуға болмайтын кейбір құқықтар сыйлаған, оларға өмір сүру, еркіндік және бақытқа талпыну жатады; бұл құқықтарды қамтамасыз ету үшін адамдар арасында үкіметтер тағайындалады, олардың әділетті билігінің қайнар көзі билеушілердің келісімі болып табылады».

1789 жылы қабылданған АҚШ Конституциясында адамның ажыратылмас табиғи құқықтарының тізімі келтірілмеген, өйткені американ конституциясының авторлары адамға тиесілі табиғи құқықтар оларды растап жатуды қажет етпейді, ал оларды тізіп көрсету — құқықтар мен бостандықтар осылармен шектеледі деп есептеп, осы тізімге енбеген адам құқықтарына қысым жасауға алып келуі мүмкін деген пікірде болған. Дегенмен, сол 1789 жылғы Конституцияға 10 алғашқы түзетулер ұсынылып, «Құқықтар туралы билль» деген атпен олар 1791 жылы мақұлданған болатын.

Ұлы француз революциясын Г.Гроцийдің, Дж. Локтың, Ш. Монтескьенің, Ж.Ж. Руссоның

еңбектеріне тұжырымдалған адамның табиғи ажыратылмас құқықтары идеялары дайындады.

Революция барысында аса маңызды құжат – 1789 жылы Адам мен азамат құқықтарының декларациясы қабылданды. Онда «Надандық, адам құқықтарын ұмыту мен оларды менсінбеу қоғамдық апат пен үкіметтің бұзылуының бірден-бір себебі болды», – деп көрсетілді. Онда адамдар еркін және құқықтарында тең болып жаратылады, кез келген одақтың мақсаты – адамның табиғи және ажыратылмайтын құқықтарын: еркіндігін, меншігін, қауіпсіздігі мен езгіге қарсылық көрсетуін қамтамасыз ету деп жарияланған, кінәсіздік презумпциясы, ождан бостандығы, өзінің пікірін білдіру бостандығы, баспасөз бостандығы, жеке басының және де басқа құқықтарына кепілдіктер атап көрсетілген. 1791 жылы Құқықтар туралы билль «Американдықтардың миына сіңіп кеткен үнемі зорлық-зомбылыққа және бодандарының құқықтарын аяқ асты етуге жаны құмар мемлекеттік билікке сенімсіздікпен қарау байланысты болды. Бұл идеяға британ тәжінің өздерінің саяси және діни қарсыластарына байланысты жасаған зорлық-зомбылықтары естерінен кете қоймаған жас республиканың азаматтарының бүкіл тарихи мұрасы түрткі салған болатын» [38, 245 б].

Мемлекетке осы құқықтарды мойындау, олармен санасу, оларды кез келген қол сұғушылықтан арашалау міндеті жүктелген. Осылайша мемлекеттік биліктің бақылаусыздығы мен зорлық-зомбылығына шектеу салынып, оның әрекет шекаралары белгіленді. Адам құқықтарының проблемаларының шешімі адам құқықтары мен бостандықтарының шеңберін кеңейтумен бітпейді, шын мәнісінде әңгіме адам, азамат құқықтары мен бостандықтарының бүкіл тұжырымдамасы мен оларды конституциялық қамтамасыз ету тәжірибесін сапалық жаңарту туралы болып отыр [39, 101 б].

Бұл арада құқықтың даму сатылары: балалық шағы, бозбалалық шағы мен есейген кезі туралы айтқан жөн деп есептейміз [40, 217-299 бб].

Құқық туралы жеке адамның жалпы игілікке қарама-қарсы келмейтін бостандығын қамтамасыз ету құралы ретінде айтар болсақ, онда біз есейген құқық туралы айтқан боламыз. Нақ осы құқық қоғамда әр түрлі жеке мүдделерден, еріктерден бастартпайтын келісімге жетуге мүмкіндік береді. Құқықтық мәмілеге біреулердің жеке мүдделерін екіншілеріне немесе барлық жеке мүдделер мен еріктерді қоғамның немесе мемлекеттің ерекше мүддесіне немесе ерекше еркіне бағындыру жолымен келмейді.

Құқықтық мәміле барлық осы жеке мүдделер мен еріктердің өздерінің барлық рұқсаттары мен тыйымдары арқылы жұрттың барлықтарына бірдей тең бостандық мөлшерін білдіретін жалпыға ортақ құқықтық норманы, яғни жалпы еріктің қалыптасуына қатысулары арқылы қалыптасты. Осыдан келіп, құқық дегеніміз басқалардың бостандығына, жалпы игілікке қарама-қайшы келмейтін тұлғаның бостандығын қамтамасыз етуші құрал болып шығады. Адам құқықтары мен құқықтық мемлекеттің өзара байланысы осыдан көрінеді.

Құқықтық мемлекет әрбір жеке адамның бостандығына қарсы тұрмайтын жалпы игілікті қамтамасыз етуші мемлекет. Адам құқықтары мен құқықтық мемлекет — өзара тығыз байланысты құбылыстар. Осыған байланысты Е.А. Лукашева: «Өздерінің қалыптасуы мен дамуында адам құқықтары мен құқықтық мемлекет бір-бірлерінен ажырағысыз», — деп орынды атап көрсетті [41, 177 б].

Либералдық-демократиялық дәстүрдің қалыптасуында либерализм мен жекедарашылық доктриналары маңызды роль атқарды. Олардың көрнекті өкілдері Вильгельм Гумбольдт, Бенжамен Констан, Джон Стюарт Милль болды. Соңғысы «аса қажеттіліксіз

үкімет билігін күшейту зиян», – деген болатын [42, 69 б].

Бұл заңды да. Өйткені қоғамдық сананың «жұлқынысы» демократияға, азаматтық қоғамға, либералдық экономика мен саясатқа келісім идеяларының өзектілігінің артуына алып келді.

Бостандық адамға байланысты өзін, бір жағынан, жеке адамның қоғамда өз орынын табудың түрі мен өлшемінің жалпыға бірдей идеясы, ал екінші жағынан адам еркінің бостандығы ретінде көрсетеді. Оның көрініс табуының екі тұсы да философия мен қоғамдық сана тарихында көптеген теориялық пікірталастар туғызды. Қазіргі кездегі Ресей қоғамдық-саяси және құқықтық ойы бостандықты танылған қажеттілік ретінде түсіндіруші маркстік-лениндік көзқарастан оны мінез-құлық нұсқаларын таңдауға тұлғаның қабілеттілігі мен мүмкіндігі ретінде түсінуге көшті. Адам өзінің мінез-құлқын өмірдің объективтік жағдайларымен сәйкестендірудің қажеттілігін тануға немесе бас тартуға ерікті. Ол қоғамдық өмірдің нормативтік сипатын ескеруге, сонымен бірге әлеуметтік өлшемдерге қарама-қарсы әрекет жасауға да ерікті.

Бостандық мұндай түсінікте түрі, дәрежесі және мөлшері тіршілік барысында анықталатын тұлғаның тәуелсіздік жағдайы ретінде көрінеді. «Тәуелсіз» деген термин ерікті, егеменді, автономиялы, қоғамдық қатынастар жүйесіндегі тәуелділіктен азат дегенді білдіреді. Тәуелсіздік дегеніміз – болмыс процесіндегі байланыссыздық. Әрине, тұлғаға байланысты оның тәуелсіздігінің абсолюттік емес, салыстырмалы сипатты екендігін атап көрсетуге болады. Адам туғаннан бастап әлеуметтену және тіршілік ету процестерінде табиғи әлеуметтік құбылыстардан толық тәуелсіз бола алмайды. Ол болмыс жағдайларына бейімделуге, өзінің ықыластілектерін оның заңдарымен салыстыруға мәжбүр болады. Бірақ ерікті тұлға болғандықтан, ол өзінің барлық жеке

өмір тәжірибесін тәуелсіздік үшін күреске жұмсайды, осы жағдайларда өзінің «менін» бекіту үшін барынша мүмкін болатын кеңістік жаулап алуға ұмтылады. Әрбір жеке адамның тәуелсіздікке деген қажеттілігі олардың осындай өзін-өзі бекітуге деген қабілеттіліктері сияқты әртүрлі. Бірақ адамзат тарихының жеке тұлғалар мен әлеуметтік бірлестіктердің өздерінің тәуелсіздігі үшін тиымсыз күресінің тарихы екендігін атап кету қажет.

Сөйтіп, тәуелсіздік тұлғаның оның қоғамдағы жағдайының автономиялығының дәрежесінен көрініс табатын табиғи-жаратылыстық ахуалы. Бұл тұлғаның оның мінез-құлқындағы объективтік қалыптасқан немесе субъективті қол жеткізген бостандығының өлшемі мен мөлшері. Осыдан келіп, тәуелсіздік дегеніміз бостандықтың нақтылы мазмұнын құраушы орталық идея да, бостандық өз кезегінде, тәуелсіздіктің өмір сүруінің жалпыға бірдей формасы деп тұжырым жасауға болады.

Тұлғаның заң жүзінде мойындалған бостандығына айналып, тәуелсіздік жеке тұлға санасында тұлғаның құқықтық мүмкіндіктері мен міндеттері туралы түсініктерге орын беріп, артқа ысырылады. Бұл тұлғаның тәуелсіздігі идеясының өзінің оның бостандығының негізі ретінде заң ғылымы мен тәжірибеде сирек ескерілуіне алып келді. Тәуелсіздік ұғымы жиірек әлеуметтік қауымдастықтарды — мемлекеттің, ұлттың, ұлыстың құқықтық және саяси жағдайын сипаттау үшін қолданылады. Тұлға болса, өзін-өзі көрсету еркіндігіне бағдарланады. Дегенмен, біздің ойымызша, құқық о бастан тұлғаның тәуелсіздігінің кепілі және бір мезгілде шектеу құралы ретінде қалыптасқан секілді.

Жалпы алғанда адам құқықтары идеясының дамуы үшін бостандық пен тең құқық принциптері қажет болды. Ф. Энгельс былай деп жазды: «Салыстырмалы теңдік туралы тұңғыш түсініктерден мемлекет пен қоғамдағы тең құқықтық туралы тұжырым жасалғанша,

шын мәнісінде, тұтас мыңжылдықтар өтуге тиіс болды және бұл тұжырым өзін-өзі табиғи, өзінен өзі түсінікті болып көріне бастады» [43, 104-105 бб].

Табиғи-құқық тұжырымдамасының нағыз толық көрінісі мен дамуы Еуропа мен АҚШ-та орын алды. Оның үстіне «бұл тұжырымдама нақ батыс өркениетінің туындысы» деген пікір өте орынды. Сөйтіп, Еуропалық (кең мағынада — батыстық) өркениет жоғары дәрежедегі гуманистік мәдениет тудырды, онда жеке тұлғаның құндылығы, құқық пен тұлғаның бостандығын қамтамасыз ететін оған негізделінген тәртіптің маңыздылығы туралы түсініктер пайда болды. Христиан дініне негізделген Еуропа өркениеті тұлғаға таңдау еркіндігін көбірек берді, онда персонцентризмнің нышандары болды. Адамға жақсылық пен жамандық арасында таңдау жасау еркі берілді, өзінің сапалық белгілерін жетілдіруге жол ашты, еңбек жөнінде құлиеленушілік дәуірінде қалыптасқан жиіркенішті әрекет ретінде пікір өзгеріске ұшырады. Христиан діні еңбекті адамның өмір сүруінің қажетті тәсілі, ізгіліктің көрінісі ретінде бағалап, осы өзгерістерге көп жәрдем берді. Христиандық құлдық қағидасын теріске шығарады, бірақ онымен құлдық толық жойылмады, өйткені христиандардың құлдары бар, оны христиан шіркеуі де жоймады, тіпті шоқындыру да құлды ерікті ете алмайды. Демек, христиандық сыртқы түрде құлдықты жоймады, бірақ құлдық христиандық рухына қарама-қайшы және христиандық рухы тарихта үстемдікке жеткен сайын, құлдық жалпы христиан дүниесінен аластатылды [9, 402 б].

Христиан дініндегі бостандық пен адамның салыстырмалы даралануы идеясы персонцентристік ілімнің негіздерін қалады. Бірақ христиандықтың нағыз рухы сыртқы рәсімдермен көлеңкеленді де, дін персонцентризмнің бұл нышандарын жоғалтты. Осыған қарамастан христиандық өзінің шын мәнісінде

адамның ерікті еркіне бағдарланып, оған өзін-өзі жетілдіруге, өзінің таңдауының маңыздылығын түсінуге жол ашты. Буржуазиялық революциялар қалыптасқан бастауларды тас талқан етті. Ортағасырлық теологиялық көзқарастардан бас тартылды. Буржуазияның «заңды көзқарасы» қалыптасып, онда «догманың, құдай берген құқықтардың орнын адам құқықтары, ал шіркеудің орнын мемлекет басты» [44, 496 б].

Бұл идея либерализм доктринасына негізделінген құқықтық мемлекет туралы ерте буржуазиялық түсініктердің негізіне алынды. Либерализм қазіргі идеология мен саясаттың негізгі бағыттарының бірі, тұңғыш рет XVII ғасырдың соңы мен XVIII ғасырда Англия мен АҚШ-та пайда болып, іске асты. Классикалық либерализмнің бастауында Дж. Локк, Ф. Бэкон, Вольтер, И. Кант, Ш.-Л. Монтъескье, И. Бекнам, Б. Франклин, Т. Джефферсон, А. Смит, И. Гете, Д. Дидро және тағы басқалар тұрды. Либерализмнің негізгі мәндік сипатын тұлғаның өз-өзіне жетерлігі мен оның бостандыққа құмарлығы, ал оның өз кезегінде өзінен өзінің құндылық екендігі туралы түсінік құрайды. Бұл арада әділеттілік бостандық ретінде түсініледі. Мемлекетте белгілі бостандыққа кепілдік беріліп, автономиялық әлеуметтік белсенділік аясы қалыптасады және адам қоғамнан салыстырмалы тәуелсіз болады.

Мұндай қоғамда адамның белсенділігін ынталандыратын жағдайлар қалыптасады. Нақ осы жағдайда тұлғаның интернализм типі қалыптасады және әлеуметтік тұтастықтың мүдделері мен жеке тұлғаның бостандығы араларында белгілі бір тепе-теңдікке қол жетеді.

Қоғамның, өркениеттің мұндай типі ғылымда өркениеттің персонцентристік типі деп аталады. Бұл терминнің атасы — А.С. Оболонский осы ұғыммен бірге *өркениеттің персонцентристік типін* атап көрсетеді [45, 45 б].

Өркениеттің персонцентристік типі мен мемлекетке либералдық көзқарастың өзара байланыстылығы мұнда адамның құқықтары мен бостандығының барлығынан жоғары қойылатындығынан, ал адамның ең жоғарғы құндылық, қоғамдық дамудың мақсаты ретінде қарастырылатын-дығынан көрініс табады. Өркениеттің персонцентристік типіне өркениеттің жүйецентристік типі қарама-қарсы. Оның ерекшелігі — мұнда адамның социялық тіршілік ету құралы және әлеуметтік тұтастықтың мүддесі үшін жеке тұлғаның мүддесі құрбан етіледі деп қарастырылғандығында. Егер әділеттілік ұжымшылдыққа алып келетін теңдік, теңестіру ретінде түсінілген болса, өзара қоғамда эксцентристік типтегі адам басым болды. Оның белгілі бір өмір сүру деңгейін қамтамасыз ету жөніндегі мемлекетке қояр талап жоғары деңгейде. Қоғамның тарихи алғашқы типі жүйецентристік тип болды. Өйткені мемлекет ұзақ жылдар бойына жеке тұлғаның бостандығын шектеп келді. Бұл құл иеленушілік, феодалдық дәуірлердегі мемлекеттерге тән. Либерализмнің қалыптасуы мемлекеттің қоғам өміріне шектен тыс араласуына, тұлғаның мүдделерін қоғам мүдделерінің жұтып қоюына кедергі қою қажеттілігімен байланысты болды. Міне, осылайша, мемлекетті түсінудің либертарлық көзқарасында мемлекеттің қоғам ісіне араласуын барынша азайту негізделінді.

Батыс қоғамының жағдайында қоғамның персонцентристік үлгісінің қалыптасуы мұнда әрбір жеке адамның, қоғамның әрбір мүшесінің және оның отбасының игілігі мен әл-ауқатын, қауіпсіздігі мен шығармашылық дамуы үшін қажетті жағдайлар жасалынған болатын. Ал бұл олардың конституциялық тәжірибесінің басқа елдерге, іс жүзінде дүние жүзінің барлық аймақтарына таралуына негіз болды.

Жекедаралық идеологиясы либералдық-демократиялық режим мен рыноктық экономиканың жариялылығын негіздеуге тірек болды. Е.А. Лукашева

«Локк Дж. Мемлекеттің мақсатын меншікті қорғау қажеттілігінен көрді және оның бұл мақсаттың шеңберінен шығу құқығын теріске шығарды: Қоғамның экономикалық дамуы тұрғысынан А.Смит те осындай көзқарас ұстанды. XVIII ғасырдың өзінде Т.Пейн Құрама Штаттарын нұсқап, әдетте үкіметке жүктелінген міндеттердің барлығын өзі іске асыруға қоғамның шамасы жетеді деген болатын. Оның пікірінше, соңғысы қоғамға көмектеспек түгіл, оның дамуына кедергі жасайды. В. Гумбольдт те осындай көзқарас ұстанып, мемлекеттің міндеті зорлық-зомбылықты құрту және мемлекет азаматтардың әл-ауқаттылығына жәрдемдесуге міндетті емес», – дегендерін атап көрсетеді [41, 58 б].

Адам бостандығының экономикалық негізін материалдық тәуелсіздік меншікке қолсұқпаушылық, өз қабілетін еркін, өз қалауынша және бастамашылықпен, ең алдымен кәсіпкерлік қызмет аясында қолдану мүмкіншілігі құрайды. Нарықтық экономиканың заңдылығы осыған негізделеді.

Тұлғаның бостандығы, меншіктің қол сұғуға болмайтындығы және басқа да азаматтық құқықтар мен бостандықтар азаматтарға басқаруға қатысуға және өздерінің азаматтық құқықтарының сақталуын бақылауға мүмкіндік беретін саяси құқықтармен қамтамасыз етіледі. Либералдық режимнің заңдылығы осымен түсіндіріледі.

Либералдық режим мен нарықтық экономиканың қоғамдық дамуға жағымды әсерін біз бұл жерде адам белсеңділігінің артуына жағдай туғызылатындықтан көреміз. Бұл жерде тұжырымдалған *заң жүзіндегі теңдік* қағидасы қоғамның құқықтық іргетасын белгілейтін, бастамашылықты, іскерлікті ынталандыратын, адамдарды бәсекеге, көшбасшылыққа ұмтылдыратын, сөйтіп, жалпы қоғамның ілгері дамуы үшін негіз қалайтын ғасырлар барысында табылған механизм болып табылады.

Құқықтық теңдік, кейбір зерттеушілердің пікірінше, жалпы әділетті қоғам осылай болуы тиіс [46, 34 б] — бұл рәсімдік теңдік, нақтылы материалдық игіліктердегі теңдік емес (теңдікті іс жүзіндегі теңдік ретінде түсіндіргендегі сияқты), құқықтар теңдігі. Бұл жерде адамдар өмір сөресінде тең. Олардың келешек қоғамдық жағдайлары қабілеттеріне, арман-тілектеріне және еңбек ету біліктіліктеріне байланысты. Бұл жағынан тарих адамдардың заң алдындағы теңдігінің адам құқықтарына басқа көзқарастардан артық екендігін талай мәрте дәлелдеп берді. Егер жеке адамның құқықтары, бостандықтары мен мүдделері қорғалған болса, бұл оның есеюіне және адамның мемлекетке, қоғамға сенімсіздікпен қарамауына, демократияның өсуі мен авторитаризмнің азаюына, адамдар араларындағы қатынастарда төзімділікке, терең қағидалардың қалыптасуына, көзқарас пен философияның жетілуіне алып келеді.

Дегенмен, шын мәнісінде осы уақытқа дейін тек батыс өркениеті ғана персонцентристік болып қалуда. Басқа өркениеттерге персонцентризм тән емес, ол халықтардың діліне сай келмейді. Оның үстіне батыс өркениетінің өзінде қазіргі кезде адам құқықтарын абсолюттеу сынға ұшырауда. Қазіргі кезде батыс елдерінде мынадай тұрғыдан қарайды: «жұрттың барлығы үшін құқықтар мен міндеттердің абсолюттік теңдігінің болуы мүмкін емес» [47, 60 б].

Индуизм дінінің үстемдік құруы үнді өркениетінің ерекше типінің құрылуына әсер етті. Индуизм діні бүкіл қоғамдық өмірді тәшпіншеп реттестіруші рәсімдер жүйесі, адамдарға белгілі өмір-салты мен мінез-құлық үлгісін таңып, әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерді ақыл-ой тұрғысынан бағалауға мүмкіндік бермейді [48, 43 б]. Бұл басқа әлеуметтік себептермен (экономикалық және ұлттық бытыраңқылық, қауымдардың томағатұйықтығы) қосылып, адамның бос, селқос болып,

тұлғасыздануына, қоғамның, кастаның билігіне сөзсіз бағынуына әсер етті.

Мұсылман діні Таяу Шығыстық (араб-парсы) өркениетін қалыптастырды. Ислам тараған елдерде тұлғаның мінез-құлқын реттестіру ерекшелігі оның мақсатымен — жалпы исламның, «шын дінге сенушілердің» мүдделерін қамтамасыз етумен анықталынды. Өзін бұл тұтастыққа қарсы қойған адам исламнан безген опасыз ретінде қатаң жазаланатын болған.

Мұсылман құқығы діни сипатты болды, сондықтан да оның нормаларын іске асыру шын діндегілер үшін діни міндет болды. Мұсылман құқығы мұсылмандардың тек сыртқы мінез-құлқын ғана емес, сонымен бірге оның қағидаларының негізінде жатқан ішкі уәждерін де егжей-егжейлі реттестіруге тиіс болды [49, 46 б].

Бұл жеке тұлғаның бір мезгілде «мемлекетке сену» болып табылатын қағидаларына негізделінген тұтастыққа ерікті, саналы түрде бағынуына алып келді. Ислам мәдениетінің шеңберінде адам құқықтары идеясын оның биліктен дәмесі ретінде көтеру діни нұсқаулардың мызғымастығына қол сұғу деп танылған болар еді.

XIX ғасырда табиғи құқықтың қайта түлеуі қоғамның саяси экономикалық және әлеуметтік аяларын орап өтті, соған байланысты ол ешқандай маңызды қоғамдық өзгерістер жасай алмады. Шығармашылық интеллигенция тек қоғамның келе жатқан жолы оны тұйыққа әкеліп тірегендігін айтумен шектелуге мәжбүр болды. Негізгі саяси тәртіптің барлығын тұншықтырған бастаулары емес, тұлғаның ішкі өмірі болып табылатын табиғи құқықтардың тамаша идеялары дарынды авторлардың ғылыми еңбектерінің беттерінде қалды. Саяси деспотизм қоғамның рухани тұншығуын күшейтті. Сөйтіп, Ресейдегі рухани дағдарыс 1917 жылы емес, одан әлдеқайда бұрын орнаған болатын. 17 жыл бұл үрдісті тереңдете түсті, оның қайғылы

салдарларын біздер осы уақытқа дейін сезініп келеміз» [50, 205 б].

Сол себепті 1905 жылғы 17 қазандағы Манифестегі: «Халыққа тұлғаның шын мәнісінде қол сұғуға болмайтындығы, ождан, сөз жиналыстар мен одақтар бостандығының негізінде азаматтық бостандықтың мызғымас негіздерін сыйлау» әрекеті Ресейдегі жағдайды өзгерте алмады және оған жаңа бағдарлар — адам құқықтары мен жекедарашылықты басып-жаншудың ғасырлық дәстүрлері «сыйға тартылған» бостандықтардан кейін жашпай саяси жазалауға ұласты да, негізінде адамның құқықтары мен бостандықтары жататын қоғамның өркениетті дамуына тарихи мүмкіндік қолдан шығып кетті. Ресейдің одан кейінгі дамуы оның жолының «ерекшелігін» тереңдетті, тұлғаны ұжымның жұтып қоюы күшейтті, жүйеге қарсы шығудың қандай да болмасын көрінісіне қатаң тыйым салынып, жекедаралықты басып-жаншу арта түсті. И.Бердяевтің айтуынша, Ресейде демократия идеялары адам және азамат құқықтарының идеяларынан бөлек қабылданды. «Біздегідей тік және қарапайым түрде қабылданған демократия идеясы бірқатар адамгершілік салдарларға алып келді. Дерексіз-демократиялық қоғамдық идеология тұлғадан, адам рухынан жауапкершілікті алып тастады, сөйтіп, тұлғаны автономдықтан және ажыратылмас құқықтарынан айырды. Тек жауапты ғана — азат, тек азат адам ғана — еркін» [50, 147 б].

Адам құқықтарының идеялары қазіргі Қазақстан аумағында басқаша жолмен таралды.

Көшпелі мәдениет пен құқықтық санадағы «дәстүрлі құқық» нормалары экономикамен емес, ең алдымен экологиялық және этикалық тұстармен байланысты болды. Көшпенділердің құқықтық мәдениеті мемлекеттік заң түрінде көрініс табуы қажетсынбайтын табиғи заң мен табиғи құқық нормаларын сақтауға

бағыттанды. Заң түріндегі белгілеулердің «мейірімсіз формальдылығының» орынына аңыз-өсиеттер беделі, дәстүрлі құқық казустикасы, құндылықтардың дәстүрлі жүйесіне жүгіну, әдет-ғұрыптарға, салт-санаға, ата-бабалардың аңыздары мен өсиеттеріне сілтеме жасау, руаралық бәсекелестік мозайкасы т.б. үстемдік құрды. Оның үстіне, *көшпенді қоғамның табиғи құқықтары нормаларының жүйесі* мемлекеттен бөлек, тәуелсіз ая ретінде *саяси мемлекеттік билікті шектеуге тиіс болды*. Мемлекеттіліктің қауымдық-этнократиялық және әлеуметтік-саяси бастаулары өзара күрделі де қарама-қайшылықты қарым-қатынастарға түсті [51, 24 б].

Қазақстандық ғалым А.С.Ибраеваның пікірінше, көшпенді кезеңнің құқығының ерекшеліктері еркін өмір салтында, халықтың дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын құрметтеуде, билік алдында құлшылық етудің жоқтығынан, құл иеленушіліктің классикалық институтының жоқтығынан, әйелдердің салыстырмалы еркіндігі мен теңдігінен, дамыған халық ауыз әдебиетінен, халықтың бүкіл рухани мәдениетінен көрініс тапқан қазақ халқының құқықтық мәдениетінде тұжырымдалған болатын [52, 84 б].

Академик С.Зимановтың пікірінше, «қазақ құқығы — қазақ халқы мен бүкіл көшпелі өркениеттің алтын қазынасы. Оның мыңдаған жылдық тарихы бар, ал оның орнығу шыңы шартты түрде XV-XVIII ғасырларға жатады. Бұл құбылыстың тосындығы сол — көшпелі өркениеттің атажұрты — қыпшақтардың ұлы даласының құдіретінің ерте құлауы қазақ құқық мәдениетінің мәртебесі мен ролін өзімен бірге құлдыратып ала кетпеді. Бұл қарама-қайшылықты процесте, шамасы, оның өмір сүру ортасының ұланғайыр даланың «ерікті, аралдық» аумағының болғандығының әсері болса керек» [53, 27 б].

Автородан әрі былай деп жалғастырады: «Ұлыдаланың дәстүр-нормативтік жүйесі мен мәдени дәстүрлерінен бастау алған қазақ құқығы көптеген ғасырлар

бойына бөгде мемлекеттердің тікелей және жанама қысымдарына, олардың идеологияларының күшті әсеріне қарамастан, ғажап өміршеңдік пен табандылық көрсетті. Олар қазақ қоғамына өздеріне жағымды режимдер мен тәртіптерін күшпен және үгіттеумен таңып бақты. Қазақ қоғамы аса зор құрбандықтарға қарамастан, едәуір өзгерістерге ұшырады, бірақ оның сан ғасырлық құқықтық мәдениеті мен тілі ең табанды және өміршең құбылыстар болып шықты. Қазақ даласын құйындатын өте шыққан қаншама өзгерістер мен төңкерістерге қарамастан, қазақ құқығының өзінің бастапқы түрінде осынша өміршеңдігінің сыры оның негізінде және мәдениеттің өзінде, оның нормативтік жүйесінде халықшылдық пен адамның ерікті, табиғи бостандығының, яғни адам мен адамзаттың мәңгі ұмтылыстарымен үндес адамгершілік идеалдары мен қағидаларының жатқандығында деп түсінуге болады. Бұл қазақ құқығының басқыншыларынан, олардың режимдерінен әлдеқайда күшті болып шыққандығының іргелі себептерінің бірі болды» [53, 27 б].

Бұл едәуір көлемді үзінділерді көшпелі қоғамдағы адам құқықтары мен бостандықтарының ерекшеліктерін көрсету үшін келтірдік. Біздің пікірімізше, Қазақстан Ресей сияқты еуразиялық мемлекет ретінде ежелден-ақ өз болмысының негізін адамгершілік талаптарына сәйкес қалаған. Бұл адамдардың өзінің діни, отбасылық, мемлекеттік міндеттерін сезінуге, борышты құқықтан жоғары санауларын тәрбиелеуді қажет етті. Мысалы, православие құқықтарды абсолюттеу өзара дау-дамайларға, ұрыс-керіске, жанжал-таластарға алып келеді деп үйретті. «Өз құқықтарын» мақтан тұту үлкен күнә болып саналатын өркөкіректікке әкеліп соғады; өзін жұрттан артықпын деп санау, атаққұмарлық адамдардың, сословиелер мен топтардың мүдделерінің қарама-қарсылығын тудырады. Өзара қырқысулар мен атыс-шабыстардың ащы тәжірибесі біздің ата-

бабаларымызды ең алдымен көпшіліктің қамын, бір-бірлері мен отан алдындағы борышын ойлауға үйретті. Қазақстанда да Ресейдегі сияқты, құқық идеясының әлсіздігінің орынын аса күшті қоғамдық борыш идеясы толықтырып, халықты рухани-адамгершілікке тәрбиелеудің тепе-теңдігін құрады. Христиан үшін табиғи міндеттер оның құқықтарын табиғи тежеу болды» [54, 31 б].

Қазіргі жағдайдың ерекшеліктері неде? Қоғамдық сананың белсенді идеологиясыздандырылуы жағдайында қоғам алдындағы борыш пен жақындарының алдындағы міндеттілік идеялары ұмыт болды. Олардың орнына адамның табиғи құқықтары идеясы ұран болып көтерілуде. Ежелгі римдіктер «өздерінің құқықтары» бар тұлғалардың мүдделерінің қақтығысқа түсуінен қауіптеніп, сервитуттарды ойлап шығарған болатын. Француз азаматтық кодексі мен Герман азаматтық ережесінде егер басқа тұлғаға зияны тиетін болса, құқықтарды іске асыруға тыйым салынатындығы туралы қағида бар. Бұл нормалар құқықтарға шектеу қоятын міндеттердің басымдығы туралы христиан идеясының көрінісі болып табылады.

Тоталитарлық ойлау торынан әрең құтылған біздер үшін құқықтық мемлекет «жер бетінде Құдай патшалығын» орнату үшін тағы бір тәуекелдің идеясы болып отыр. Әрине, құқықтық мемлекеттің кейбір қағидалары сөзсіз құнды, бірақ іріп-шіріп біткен қоғамды құқық сақтап қалады және бір кездегі ұлы елді қайта жаңғырта алады дегенге сенудің өзі жаңсақ нәрсе. Құқық тек белгілі бір адамгершілік мұратын іске асырудың құралы ғана. Ол өзінен-өзі алғанда бейтарап, яғни құрал ретінде оны жақсылық үшін де, жамандық үшін де қолдануға болады. Ол не жоғары діни адамгершілік заңдарын іске асыруға, не адамгершіліктен шығып, құнсызданып, ұлттық өзіндік сананың жойылуына қызмет етеді.

Осыған байланысты қазіргі кезде «адам құқықтарына» барабар нұсқа ретінде (әрине, соңғыларды мүлдем сызып тастамай) қазақ және орыс қоғамдары дәстүрлі ұстанатын тарихи мұрат қолданылуда, оның мағынасы — тек өзінің жеке мақсаттарына ғана емес, сонымен бірге бүкілхалықтық, жалпы, ортақ игіліктерге де қызмет етудің қажеттілігін түсіну.

Сөйтіп, тұлға мен биліктің өзара қарым-қатынасының жалпы көріністерін сипаттай келе, персонцентризм (тұлға ең жоғарғы нүкте, барлық заттардың «өлшемі») мен жүйецентризмді (тұлға мүлде жоқ немесе жалпы, ортақ мүдделерге жету үшін азды-көпті пайдасы бар қосалқы нәрсе ретінде қарастырылады) бөліп көрсетуге болады.

Жер бетін мекендеуші халықтар мен өркениеттердің басым көпшілігінің әлеуметтік дамуының негізінде Еуропа өркениетінде пайда болған табиғи құқықтық персонцентристік тұжырымдамасына қарама-қайшы келетін жүйецентристік принцип алынған.

Әлемнің әр бұрышында, әр түрлі құрлықтарда, әртүрлі өркениеттерде бір идея әр түрлі көрініс тапты. Бұл идеяның бастапқы мәні — әрбір адам табиғатпен және осы табиғаттың бөлігі болып табылатын басқа адамдармен үйлесімді өмір сүруге жаратылған дегенді білдірді. Кейінірек мыңдаған ғалымдар өздерінше түсіндірген (және бұрмаланған) бостандық идеясы бастапқыда осы үйлесімділікті, өзінің тіршілігінің табиғат тәріздес екендігін, әділетті және абсолютті дұрыстығын, әрбір азаматтың орны мен қызметін, оның тағылымы мен өмірін, маңдайына жазылған өмір сындарының, тіпті өлімін де сезінуін білдірген.

Еуропада қалыптасқан өркениеттік архетип кеңістікте дамуға қабілеттілігін көрсетті. Еуропаның ортасында пайда болған өркениет тұрпаты біртіндеп Скандинавия, Оңтүстік-Шығыс және Шығыс Еуропаны қамтып, кеңейе түсті. Ол өзінің құндылықтарына

АҚШ, Канада, Австралияға тарата алды. Азды-көпті табыстармен олар Латын Америкасының кейбір елдерінде де таралуда. XX ғасырдың екінші жартысынан бастап дәстүрлі шығыс қоғамдары да (Жапония, Оңтүстік Корея, Үндістан, Қытай т.б.) Еуропа өркениетінің құндылықтарына біртіндеп бейімделе бастады.

Бірнеше ғасырлық қажырлы еңбек, ізденістер мен қателесулер біздерді «батыс қоғамы» деп атайтын құқықтық көрқарастардың жүйесін құруға алып келді. Құқықтанушылардың бірнеше ұрпағы құқық философиясының осы ерекшеліктерінде тәрбиеленді. Ең алдымен озықпалын басқа халықтарға жасаған еуропалық ойлау жүйесінің ерекше өнімі болып табылатын табиғи құқық тұжырымдамасының қалыптасуын, міне, нақ осындай тарихи тұрғыдан қарастыру қажет.

Бірақ қазіргі таңда бұл адам құқықтарының батыстық үлгілері барлық мәдениеттерде бірдей қабылданып отырған жоқ. «Тағыларға» өз құдайларының, яғни адам құқықтары мен құқықтық мемлекеттің үстемдігін таңу ниеті неғұрлым көп болған сайын, табысқа деген үміт соғұрлым азайып барады.

Антика дәуірінде адам мен оның өмірінің құндылығы өзінен-өзі емес, адамның күші мен мүлкіне қарай немесе оның қоғамдағы мәртебесі бойынша анықталатын болған [55, 56 б].

Еуразиялық деп сипаттауға болатын Қазақстан құқықтық мәдениетінің жағдайында адам құқықтарының абсолюттік сипаты мына төмендегідей түсініледі:

- әлеуметтік және табиғи айырмашылықтарынан тәуелсіз әрбір адамға адамның құқықтары мен бостандықтары беріледі;
- адамның құқықтары мен бостандықтары оған өзінің құқықтық мүдделерін іске асыруға мүмкіндік беретін еркіндігінің масштабы;
- осы өлшемнің шеңберінде адам өз мүдделерін кез келген жолмен іске асыра алады;

— адам құқықтарының абсолюттік сипаты оның тәуелсіздігінің, өмірінің жеке аясының болуын қарастырады [56, 105 б].

Адамның абсолюттік құқықтары доктринасы негізгі белгілері «тұлғаны сыйлау, яғни әрбір адамның өз әрекет аясында оның қадай да болмасын көзқарастары мен қалауларының абсолюттік басымдылығын мойындау, сонымен бірге жекедаралық қабілеттері мен бейімділіктерін дамытудың қажеттілігіне сенімді білдіретін жекедарашылдық идеологиясының қалыптасуына жәрдемдесті» [57, 183 б]. Сол себепті капиталистік қоғамның қалыптасу дәуірінен бастап тұлғаның бостандығы мойындалды да, жеке адамның мүддесіне басымдылық беріле бастады.

Л.Дюгидің пікірінше, «бүкіл геометрияның Евклидтің постулатына негізделінетіндігі секілді, қазіргі халықтардың бүкіл өмірі құқық нормасының осы постулатына негізделген. Иеринг үйреткендей, құқық күшсаясаты емес, ол мемлекеттің де ісі емес, ол одан бұрын пайда болған және одан жоғары тұрады — ол мемлекеттік күштің шекарасы болып табылады және мемлекет құқыққа қызмет етуге берілген күштен басқа түк те емес» [58, 4 б].

Тек құқыққа бағынғанда ғана мемлекет өзінің басты қызметін — ешкімнің де бостандығын, жалпы игілікті бұзбайтын қоғамдағы еркіндікті іске асыра алатын болады. Олай болмаған жағдайда мемлекеттік билік тонын жамылған жария мәжбүрлеу, зорлық-зомбылыққа айналады. Мемлекет тұлғаға құрал ретінде емс, мақсат ретінде қарауға тиіс. Осыған байланысты конституциялық құқықта мемлекет тарапынан тұлғаны сыйлаушылық мемлекеттік тұлға мен оның құқықтық мәртебесіне ең жоғарғы әлеуметтік құндылық ретінде қарауының өлшемі ретінде қарастырылады.

Тарихта адамның ажыратуға болмайтын абсолюттік құқықтары доктринасының ескі тәртіпті жоюды талап

еткен түрліше революциялық ақыл-ойдың шабыттануы, ұлт-азаттық қозғалыстардың толқынында қайта дәуірлеп отырғандығы тегін емес. Мұның жарқын мысалдары ретінде Адам мен азамат құқықтарының декларациясын (Франция, 1789ж), Тәуелсіздік декларациясын (АҚШ, 1776), «Құқықтар туралы билльді» (АҚШ, 1791), Вирджиния штатының конституциясын (АҚШ, 1776) алуға болады. Адамның ажырамас абсолюттік құқықтарының доктринасы көптеген қазіргі мемлекеттердің, оның ішінде АҚШ, Франция, Италия, Испания конституцияларында көрініс тапты. Қазір дамыған елдерде адамның негізгі құқықтары мен бостандықтары конституциялық жолмен бекітілген, бұл мемлекеттің адамға байланысты басып-жаншу мен зорлық-зомбылық жасауына тиым салып, оның дербестігін және адам құқықтарының мемлекетке қарағанда басымдылығын қорғайды.

Кеңестік құқықтық ойда бұл мәселеге бетбұрыс ХХ ғасырдың 80-90 жылдарында құқықтық сананы дағдарыс жайлаған кезде басталды. КСРО мемлекеттік құрылысында адамның мүдделері сырт қарағанда басты мәселе болып саналатын, бірақ біртіндеп іс жүзінде оларды құқыққа қарсы этатизм, тоталитаризм ығыстырып шығарған еді. Алып мемлекет атағын иелену үшін жанталаста, тұлға мен оның мүдделері әбден аяқасты болған тұғын. Осы тұрғыдан алып қарағанда ҚР тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың мына бір ескертуі өте орынды: «Барлығы да адам үшін» деген ұранды қанша құлағымызға құйғанмен, іс жүзінде біздің революциямыздың мақсаты адам емес, абстрактылы түсінілетін социализм болып шықты. Бірақ адамның құны бір қап цементтен төмен, мұндай социализм кімге қажет?» [59, 115 б].

Алып мемлекет атағына деген мұндай көзқарас қанша самолет, танк, ракета шығарылды, қанша тонна болат қорытылды, қанша мақта жиналып, қанша жер

игерілді деген сияқты өлшемдерден көрініс тапты да, нақтылы адам, тұлға мен оның өмірлік мүдделері мен қажеттіліктері осы көрсеткіштердің көлеңкесінде көрусіз қалды.

Көп жағдайларда адамның құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы мен басқа да жалпы мойындалған халықаралық актілердің қағидаларын қабылдап-қайталаған Қазақстан Республикасының 1993 жылғы тұңғыш Конституциясын қысқаша қарастырып көрейік. Одан кейінгі, қазіргі қолданыстағы 1995 жылы қабылданған Конституция адам құқықтарын қорғау аясында алдыңғы Конституциямен сабақтастықты сақтап, оның негізгі қағидаларын, яғни адам құқықтары мен бостандықтарының табиғи сипатын [60], халықаралық құқықтың жалпы жұрт мойындаған нормалары мен принциптерінің ішкі заңнамадан басымдығын, «тиым салынбағанның бәріне рұқсат» етілген демократиялық постулатты, азаматтықтан айыруға болмайтындықты, мемлекеттің азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға міндеттілігін және басқа да көптеген мәселелерді бекітіп, дамытты. Қазақстандағы әлеуметтік заңнаманың жүйесі мен мазмұнының дамуына қайта құру және одан кейінгі кезеңдерде бірсыпыра факторлар әсер етті.

Қазақстан Республикасының Конституциясында тек әлеуметтік мемлекеттің ғана емес, сонымен бірге құқықтық мемлекеттің де қағидалары дамытылды. Тұңғыш рет мемлекет пен тұлғаның өзара қарым-қатынасы сот негізіне қойылды, барлық құқықтар мен бостандықтарды сотпен қорғау құқығы бекітілді, заңға мемлекеттік органдар, азаматтар және олардың бірлестіктері араларында туындайтын барлық дауларды сот жолымен шешу қағидасы енгізілді.

1995 жылғы Конституцияның талаптарына сай адам мен азамат құқықтары мен бостандықтарына кепілдік кеңейтілді. Адамның құқықтарын, бостандықтары мен

мүдделерін басымдылықпен қорғау қағидасын бекітудегі келесі маңызды қадам — Қазақстан Республикасының Конституциясын қабылдау болды.

Мысалы, Конституцияның 1-бабында ҚР өзінің ең жоғарғы қазынасы адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары болып табылатын әлеуметтік зайырлы демократиялық мемлекет деп бекітеді. Бұл конституциялық норма-мақсатта мемлекеттік-құқықтық дамудың ұзақ мерзімдік мақсаты — мемлекеттің құқықтық сипатын қалыптастыру жарияланған.

Екінші бөлімде адам құқықтары мен бостандықтарының үлкен тізімі бекітілген. Бұл арада Қазақстан Республикасының Конституциясында адам құқықтары мен бостандықтарының адам құқықтарының халықаралық стандарттарынан бастау алып, бекітілгендігінің аса маңызды факт екендігін атап өткен жөн. Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген адам құқықтары мен бостандықтары заңдардың, мемлекеттік билік органдары мен олардың лауазымды тұлғаларының қызметтерінің мәнін, мазмұны мен қолданылуын белгілейді. Конституция құрамындағы бұл маңызды ережелер мемлекеттік органдардың қызметін реттестіруші бөлімдердің алдында келтірілген, бұл мемлекеттің адамды, оның өмірін, құқықтары мен бостандықтарын ең жоғарғы құндылықтар деп санап, қоғамның оның мүдделерін мемлекеттікінен жоғары қоятындығын білдіреді.

Мұнда адам мен азаматтың (жеке басының) саяси және әлеуметтік-экономикалық құқықтары мен бостандықтары бекітілген. Қазақстан Республикасының Конституциясы азаматтық, саяси және әлеуметтік-экономикалық құқықтарды бір-бірінен принциптік тұрғыдан бөліп қарастырмайды атап кеткен жөн. Құқықтар осы санаттардың барлығында да адамның ажыратылмас, ешқандай билік сыйға бермеген, адамға тумысынан тиесілі табиғи құқықтар мәртебесін

алған. ҚР Конституциясында бекітілген құқықтар мен бостандықтардың арасында ең көрнектісі жеке меншігінде заңды жолмен тапқан мүлікке меншік құқығы болып табылады, бұл мемлекеттің адамға қарай түбегейлі бетбұрғандығын көрсетеді [1]. Нарықтық экономиканың заңмен қорғалатын меншік құқығынсыз өмір сүруі мүмкін емес, соған байланысты Конституция меншіктің барлық түрлеріне, жерге жеке меншікті қоса, кепілдік береді. Бостандық пен құқық дамуының тарихы дәлелдегендей, азат, тәуелсіз тұлғаның қалыптасуы адамды меншік қатынастарының субъектісі, өндіріс құрал-жабдықтарының иесі деп танусыз мүмкін емес.

Меншік — тұлғаның жеке бостандығының экономикалық негізі, бостандықты білдірудің формалары мен бағыттарының бірі. Меншік құқығы жеке бостандық кепілімен ішкі байланыстағы адамның қарапайым негізгі құқығы болып саналады. Негізгі құқықтар мен бостандықтардың жүйесінде бұл құқық бостандық субъектісіне жеке өмірін өзінің қалауынша ұйымдастыруға және әрекет жасауға мүмкіндік беру міндетін шешеді. Конституцияның 26-бабының 2-тармағында меншік құқығына кепілдіктер жарияланған, олар азаматтық заңнамада бекітілген меншік құқығын қорғау әдістерінде көрініс тапқан. Конституцияның 26-бабының 3-тармағында «Соттың шешімінсіз ешкімді де мүлкінен айыруға болмайды» делінген. Ал Конституцияның 26-бабының 4-тармағында «Кәсіпкерлік қызмет еркіндігіне, өз мүлкін кез-келген заңды кәсіпкерлік қызмет үшін еркін пайдалануға құқығы бар» [1] деп жарияланған. Кәсіпкерлік қызметтің дамуы — меншік иелерінің пайда болуының, яғни Қазақстанда азаматтық қоғам қалыптастырудың басты шарты.

ҚР Конституциясында адам мен азаматтың азаматтық және саяси құқықтары мен бостандықтарының бекітілуі бұл құжатты адамның дербестігін жеке дара мүдделердің әрекет кеңістігін қорғаудың құқықтық кепілі етеді.

Мемлекет барлығын бақылаушы және барлығына қол сұғушы ұйым роліне ұмтылмайды. Бұл Қазақстанда азаматтық қоғам орнатудың маңызды алғышарты болып табылады. Нақ осы тұлғаның белгіленген дербестігі оның қорғалғандығы, оның белсенді әрекеті мен қоғам және мемлекеттің проблемаларын шешуге қатысу үшін жағдайлар жасауы егеменді Қазақстанда азаматтық қоғам қалыптастырудың негізі болмақшы.

Жалпы алғанда Қазақстан Республикасының Конституциясында тұлғаның еркін, өздігінен дамуына көмектесетін адам құқықтары мен бостандықтарының кең тізімі бекітілген. Бұл жалпы халықаралық құқық стандарттарына сәйкес. Оның үстіне, Конституцияда бекітілген құқықтар мен бостандықтар абстракция емес, оларды қорғау мен кепілдіктің нақтылы механизмі бар. Аталған қағиданың Конституцияда бекітілуі Қазақстан Республикасының өзінің даму бағытын дұрыс таңдағандығын дәлелдейді, өйткені тарих сабақтары қоғамдық проблемаларды шешу, әлеуметтік өзгерістер барысында адам мен оның мүдделері ұмыт қалған жағдайда осы өзгерістердің өз мағыналарын жоғалтып, қоғамдық прогреске кедергі болатындығын талай мәрте дәлелдеді.

Қазіргі жағдайда адам бостандығы біршама басқаша түсініледі. Адам бостандығы тек белгілі бір әрекеттер жасау және оларды іске асыруда кездесетін кез келген кедергілерді жоюдан ғана құралмайды. Адамның бостандығының көрініс табуының маңызды тұсының бірі — жауапты шешімдер қабылдау еркіндігі болып табылады. Бұл адамның санасы мен мәдениетінің даму деңгейінің аса жоғары болуын қажет етеді. Нақ осы дамыған сана мен мәдениет адамды тұлға ретінде биологиялық түр — адамнан ажыратады.

Осыдан келіп, қазіргі адам құқықтарының тұжырымдамасы мына қағидаларға негізделеді: адамның өзінің дербес дүниесі бар, оған ешқандай биліктің қол

сұғуына болмайды; өзінің құқықтарын қорғай отырып, адам мемлекетке өз талаптарын қоя алады; адамның құқықтары мен бостандықтарын оған құдай да, мемлекет те сыйлаған емес, сондықтан да оларды адамның табиғи құқықтары деп атайды. Адам өзінің құқықтары үшін ешқандай құдай немесе зайырлық билікке қарыздар емес. Ол ешуақытта да мені жарылқап, маған құқықтар мен бостандықтар берді деп ешкімге бас июге, ешкімнің алдында өзін мәңгілік борышкермін деп сезінбеуге тиіс. Адамның қадір-қасиеті оған, адамға, өзінің құқықтары мен бостандықтарының түйірлерімен пайдаланғандығы үшін кімге де, неге де болса да құлшылық етіп, бас ұрумен сыйымсыз. Олар оған оның тек адам болғандығы үшін ғана тиесілі.

Егер кісі өзінің қандай да болмасын моральдық құқығын бұзғандығы туралы талап-тілектер қоярда өзінің ондай құқықтарға иелік етуін дәлелдеуге тиіс болса, адам құқықтарына байланысты мұндай дәлелдеудің қажеттілігі жоқ, өйткені олар оған тумасынан тиесілі. Оның үстіне, адам құқықтарының өздері де оларға негізделінген талаптар қою үшін жеткілікті негіз болып табылады.

Талап ету қабілеті – адам құқықтарының маңызды тұстарының бірі. Құқықсыз адам өзінің өмірі, бостандығы мен әл-ауқаты тәуелді адамдарға жалынып-жалбарына алады. Өтініш пен жалбарыну жағдайлардың тең еместігін білдіреді. Талап қою еркіндікті білдіреді. Құл не қызметші өтінеді, ерікті адам талап етеді. Талап ету – адамның қадір-қасиетінің маңызды элементі. Қадір-қасиетін қорғау, өз кезегінде адам құқықтарын қорғаудың негізгі қызметінің бірі болып табылады.

Адамның абсолюттік құқықтарының доктринасы батыстық табиғи-құқықтық теорияның шеңберінде қалыптасты. Табиғи-құқықтық көзқарастардың шеңберінде адам құқығының ажыратылмас, алып қоюға болмайтын абсолюттік сипаттылығы сияқты

сипаттамалары өзара тығыз байланысты және бір-бірін қажет етеді. Бірақ аталған сипаттамалардың әрқайсысы адам құқықтарының түрліше тұстарына назар аудартады.

Қазақстан жағдайында адамның ажырамас табиғи абсолюттік құқықтары мен бостандықтары доктринасының маңызы оның жеке адам мен биліктің араларындағы қарым-қатынастардың жаңа өлшемдерін белгілегендігінде: ол адамның басымдылығын бекітті.

Егер бұрын жеке адам толығынан мемлекетке бағынып, оған тәуелді болса, табиғи-құқықтық доктринаның дамуымен тұлға дербестікке ие болды. Тұлға мемлекет тарапынан адамның бостандығы аясына қол сұғуға болмайтындық құқығына иелік етеді, және оның құқықтары мен бостандықтары бұзылған жағдайда мемлекеттік қорғауға кепілдік алады. Бұл табиғи-құқықтық доктринаның маңызды роль атқарып, адамның тумысынан біткен, оған табиғат пен жаратушы сыйлаған, осыған байланысты мемлекеттің ырқы мен зорлық-зомбылығынан тәуелсіз табиғи, туа біткен құқықтарының идеологиялық, доктриналық негіздеушісі болғандығын дәлелдейді.

Бірақ проблема адамның негізгі құқықтарының бір-бірлеріне сәйкес келмейтін жеке және көпшілік құқықтар мен мүдделердің қақтығыстарының барысында іске асырылатындығында болып отыр [40, 157 б].

Бұл таңдаудан негізгі құқықтарды қорғау мен оларды шектеу аяларының арасында нәзік жіктеушілік шектеу жүргізу арқылы шығуға болады. Негізгі құқықтардың ажыратылмастығы мен оларды шектеу араларындағы ымырагершілікке тек конституциялық деңгейде ғана келуге болады.

ҚР Конституциясында азаматтың құқықтары мен бостандықтарының іске асырылуы оның орындалуы жеке және мемлекеттік мүдделерді қамтамасыз ету үшін қажетті міндеттерден ажырағысыз екендігі заң жүзінде бекітілген. Сөйтіп, ҚР Конституциясында азаматтардың

құқықтық жағдайын реттестірудің ең маңызды принципі азаматтардың құқықтары мен міндеттерінің мызғымас бірлігі болып табылады. Құқықтар мен бостандықтарды иелене отырып, Қазақстан Республикасының азаматы қоғам мен мемлекет алдарындағы өз міндеттерін бұлжытпастан, адал орындауға міндетті.

Демек, құқықтар мен міндеттер бірлігінің проблемасы жан-жақты. Онда бірнеше тұстарды бөліп көрсетуге болады: тарихи, әлеуметтік-саяси, философиялық, құқықтық, адамгершілік, психологиялық т.б. Монографияда біз олардың кейбіреулеріне ғана тоқталып өтеміз. Қазіргі кезде құқықтар мен міндеттердің арақатынасына байланысты екі түрлі көзқарас бар. Біріншісінде құқықтар мен міндеттер біртұтас қарастылады.

Екінші көзқарасқа сай адам мен азаматтың құқықтары оның әртүрлі жағдайлардағы мүмкін болатын мінез-құлқының өлшемі ретінде оның міндеттеріне қарама-қарсы шығады және оның мүмкін болатын мінез-құлқы мен қоғам алдындағы жауаптылығының өлшемі ретінде онымен бәсекеге түседі. Аталған екі көзқарас та құқықтар мен міндеттердің арақатынасы проблемасын шешудің ең шеткері нұсқалары деп санаймыз.

Мысалы, кеңестік құқық теориясында құқықтар мен міндеттердің бірлігі туралы тезис шектен тыс идеологияландырылып, шектен тыс деңгейге жеткізілген болатын. Ол құқықтар мен міндеттердің өмір сүрудің жалпыадамзаттық ережелеріне айналуы туралы кең ауқымды тұжырымдаманың бір бөлігі ретінде қарастырылған болатын. Оның үстіне бұл процесс жасанды түрде тездетілді, өйткені «жарқын болашақты» құрудың қажетті шарты деп саналды. Мысалы, К. Маркс адамзат дамуы процесінде «міндеттерсіз құқық жоқ, құқықтарсыз міндет жоқ» қағидасы салтанат құратын құрылыс орнайды деп тұжырымдаған болатын [36, 13 б].

Нәтижесінде КСРО-да іс жүзінде көптеген құқықтар мен бостандықтарға және міндеттерге (мысалы, сайлауға, мерекелік шерулерге, түрліше шаралар мен науқандарға қатысу құқығы) талассыз маңыз берілді. Тіпті «құқықтан бас тартушылық үшін жазалауға бола ма?» деген мәселе де талқыланған болатын. Жалпы алғанда, ол кезде көптеген мәселелер заңға емес, бұйрыққа және еріктік шешімдерге негізделінді: «Жарлықтық құқық» үстемдік құрып, құқықтық негіздер есепке алынбады. Бұл проблемада жағымсыз баға беруге болатын басқа да көптеген бұрмалаушылықтар болды. Атап айтсақ, әруақытта алғы шепке азаматтардың мемлекет алдындағы міндеттері шығарылып, мемлекеттің азаматтардың алдарындағы міндеттері жөнінде ештеңе де айтылмады. Мұндай міндеттер тіпті Конституцияда да бекітілмеді.

Қанаушылық қоғамды сипаттай келіп, өркениеттің әлеуметтік кемістіктерін аша келе, Ф. Энгельс: «егер варварларда, біз көргеніміздей құқықтарды міндеттерден әрең ажыратуға болатын болса, өркениет олардың араларындағы айырмашылықтар мен қарама-қайшылықтарды таза ақымаққа да түсіндіріп, бір тапқа барлық құқықтарды береді де, екіншісінің мойнына барлық міндеттерді артып қояды» деді. Бұл жерде құқықтар мен міндеттемелердің антогонистік қарама-қайшылықтарын тек социализм ғана жойып, олардың ажырамастығы мен тұтастығын қамтамасыз етеді деген пікір негізделген.

К.Маркс осыған байланысты социалистік қоғамды меңзеп: «міндеттерсіз құқықтар жоқ, құқықтарсыз міндеттер жоқ» деп жазды [36, 13 б].

Кеңес мемлекеті азаматтарға кең құқықтар мен бостандықтарға кепілдік бере отырып, оларға өздері мүшелері болып табылатын социалистік қоғамның алдындағы міндеттер жүктеді. Социалистік демократия — тек қана құқықтар емес, сонымен бірге жоғарғы азаматтық жауапкершілік те. КСРО Конституциясында

«Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын іске асырулары азаматтардың өз міндеттерін орындауынан ажырағысыз» деп анық айтылды [23]. КСРО Конституциясында бекітілген кеңес азаматтарының негізгі міндеттері тек заңды сипатта ғана емес, олар социалистік қоғамда әрбір адамға қойылатын жоғарғы моральдық талаптары да білдіреді.

Солсебепті КСРО-да арамтамақтарға, алыпсатарларға және басқа да қоғамға жат әрекеттерге қарсы күресте қоғамдық ықпал жасау шаралары да, кеңес заңдарының күші де қолданылды. Осыған байланысты КСРО Конституциясында қоғамдық пайдалы еңбектен бас тарту социалистік өмір принциптеріне сәйкес келмейді деп арнайы атап көрсетілді.

Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіде әрбір адамның ұжымның басқа мүшелеріне қатысты да міндеттері бар деп атап көрсетілген. Осындай жалпы ережелердің негізінде біздің мемлекетіміз өзінің заңдарында нақтылы жағдайлар мен ұлттық мүдделерге бейімделінген міндеттердің кең тізімін бекітті. Бұл арада әңгіме, әрине, тек азаматтардың міндеттері туралы ғана емес, сонымен бірге билік органдарының, лауазымдық тұлғалардың және басқа да субъектілердің міндеттері туралы болып отыр.

Құқықтар мен міндеттердің бірлігі қағидасы адам құқықтары туралы халықаралық пактілерден, мемлекет пен азаматтың, қоғам мен тұлғаның өзара жауапкершілігін мойындаудан туындайды. Тіпті кез келген адамзат қоғамы осы бастауларға негізделген.

Азаматтың құқықтары мен мүдделері, моральдық, саяси және әлеуметтік қағидалар кейде мемлекетке бағыну немесе онымен ынтымақтастықта болу міндетімен қарама-қайшылыққа түседі [61, 5-14 бб].

Мемлекет белгілеген міндеттердің көпшілігінің ең алдымен моральдық негіздерге сүйенетіндіктеріне қарамастан, олар міндетті түрде орындалуға тиісті

қоғамдық борыш ретінде қарастырылады. Сондықтан да азаматтардың мінез-құлықтарының түрлері өзіне мінез-құлықтың құқықтық та, моральдық та міндеттемелерін біріктіреді. Демократиялық қоғамның ерекшелігі, моральдық міндеттемелердің ролінің барған сайын артып келе жатқандығында.

Кемелденген құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамда адамдардың көпшілігі өз міндеттерін саналы, ерікті түрде, олардың өздеріне қажет екендігін түсініп орындайды, өйткені міндеттер бүкіл қоғам мен оның әрбір мүшесінің мүдделерін біріктіреді және білдіреді. Белгіленген міндеттерді қоғамның барлық мүшелерінің орындауы олардың құқықтары мен бостандықтарының алғышарттарын құрайды және іске асырылуын қамтамасыз етеді. Кез-келген құқықтардың іске асырылуы белгілі міндеттерді орындамайынша мүмкін емес немесе қиыншылықтарға ұшырасады.

Сөйтіп, міндеттерде жеке тұлғаның да, жалпы маңызды мүдделері де көрініс табады. Міндеттер арқылы кез келген құқықтық қатынастарда құқық иесінің мүддесі қанағаттандырылады.

Міндет құқық иесінің де, сайып келгенде, саяси-құқық жүйесінің де мақсаттары мен мүдделеріне сай келеді. Бұл құралдарсыз қоғам желкенсіз қайыққа айналар еді: міндеттер мемлекетке экологиялық тепе-теңдік сияқты азаматтық тұрақтылық береді.

Құқықтық міндет — өмірге тәртіп пен «тыныштық» беруге тиіс мемлекеттік-мақсатты, ақылға сыйымды, пайдалы, объективті шартты мінез-құлықтың түрі мен өлшемі. Ол зорлық-зомбылық, аласапыран, бейберекеттік, қоғамның қалыпты өмір сүруіне кедергі жасайтын барлық бүлдіруші әрекеттердің, құбылыстардың жолындағы заңды тосқауыл.

Сөйтіп, адамдардың құқықтары мен бостандықтарын барынша қорғай және оларға кепілдік бере отырып, оларды азаматтық міндеттерден бөлек қарастыруға

болмайды. Құқықтар мен міндеттер бөлек, дербес категориялар бола тұрғандарымен қоғамдық қарым-қатынастарды реттестіру ісінде бір-бірімен тығыз «ынтымақтастыққа» жазылған. Құқықтар мен міндеттер адамның бүкіл әлеуметтік және саяси қызметінде өзара байланысты. Сол себепті жалпы және жеке мүдделердің тепе-теңдігін ұстап тұру үшін ҚР азаматының құқықтық мәртебесі тек оның құқықтары және бостандықтарымен ғана емес, міндеттерімен де сипатталады. Құқық бостандықты ұлықтайтын болса, міндеттер осы бостандықтың қадір-қасиетін білдіреді.

Заңды міндеттер мемлекеттің, құқық пен тұлғаның үйлесімді мөлшерде өзара әрекеттесулерінің бастау құрылымы болып табылады, оларсыз тепе-теңдікті құқықтық жүйенің, әсерлі құқықтық реттестірудің, құқықтық тәртіптің, қоғамдық өмірдің басқа ахуалы мен көріністерінің болулары мүмкін емес. Олар конституциялық институттардың қалыпты қызмет етуінің, өндірістік процестерді басқарудың, қоғамдағы орнықтылық пен тұрақтылықты ұстап тұрудың шарттары болып табылады.

Міндет субъективтік құқықпен тығыз байланысты ұғым. Кез келген құқықтық норманың өкілетті-міндеттеуші сипаты бар екендігі, осыған байланысты ол мүмкін де, міндетті де мінез-құлықты қарастырады. Міндет-құқықтарды қамтамасыз ету тәсілі, олардың шындығы мен әсерлілігінің шарты. Егер субъективтік құқық бұл жеке адамның билігі мен бостандығының аясы болса, заңды міндет қажеттілік пен бағыныштылық аясы міндет иесі өзінің «ерікті еместігін» және ортақ игілік үшін «қолы байлаулы» екендігін түсінуге және сезінуге міндетті.

Заңды міндеттердің қызметі — субъективтік құқықтарға көмектесу, құқықтық реттестірудің жалпы механизмдеріндегі өз жұмысын орындау, тұлғалардың әрекетін қажетті арнаға бағыттау: әлеуметтік қызметі —

азаматтардың қажетті құқықтық санасы мен құқықтық мәдениетін қалыптастыру, тәртіптендіруші фактор қызметін орындау, қоғамдағы заңдылық пен құқықтық тәртіпті нығайту.

КСРО және Қазақ КСР-і осыдан кейінгі кезең-кезеңімен, алдымен «социализмнің негіздерінің құрылғандығын», «социализм жеңісін», содан соң «дамыған социалистік қоғамның» құрылғандығын жария еткен конституцияларында таптық көзқарастың формасы біршама өзгергенімен, оның мәні бұрынғысынша қала берді. Бұл конституцияларда қоғамның қандай да бір әлеуметтік тобын әлеуметтік-таптық белгілеріне қарай құқықтарынан айыру қарастырылмады. Сонымен бірге саяси саладағы құқықтар мен бостандықтарды тек «еңбекшілердің мүдделеріне сәйкес және социалистік құрылысты нығайту», «коммунистік құрылыстың мақсаттарына» сәйкес пайдалануға ғана рұқсат етілді. Сөйтіп, кеңес конституцияларының бұл ережелері азаматтарды өз құқықтары мен бостандықтарын тек социалистік саяси доктринаның шеңберінде ғана пайдалану мүмкіндігі мойындалғандығын дәлелдейді.

ҚР 1995 жылғы Конституциясы, оның алдындағы 1993 жылғы Конституция сияқты Қазақстанда бекітілуші адам мен азамат құқықтарының тұжырымдамасының жаңа негізгі бастауларын бекітеді. Ондағы орын алған өзгерістер конституциялық заңдарды адам мен азаматтардың құқықтары, бостандықтары мен міндеттерінің жалпы мойындалған халықаралық стандарттарына сәйкестендіруге, бұл салада тоталитарлық мемлекетке тән қағидалардан бас тартуға бастау салды.

Бұл міндеттер азаматтардың міндеттері көлемінің сан жағынан оның құқықтарынан әлдеқайда тар екендігіне қарамастан, азамат субъекті болып табылатын әр түрлі қарым-қатынастар аясына қатысты. Бұл азаматтардың құқықтарының қоғамдық өмірдің барлық тұстарын —

саясатты да, экономиканы да және рухани өмірді де қамтитындығымен, ал міндеттердің тек қоғамдық тәртіпті сақтау мен ұстап тұруға ғана бағдарланғандығымен түсіндіріледі.

Қазақстан Республикасы азаматтарының конституциялық міндеттері жалпыға бірдейлік және теңдік сапасына иелік етеді; яғни барлық азаматтар және олардың әрқайсысы тегінен, әлеуметтік және мүліктік жағдайларынан, нәсіліне және ұлтынан, жынысынан, білімінен, тілінен, дінге қатысынан, кәсібінің түрі мен сипатынан, тұратын мекен-жайы және басқа да жағдайлардан тәуелсіз ҚР Конституциясында белгіленген негізгі міндеттерін орындауға тиіс.

Конституциялық міндеттердің жалпыға бірдейлік қағидасы тек Қазақстан Республикасының азаматтарын ғана емес, сонымен бірге оның аумағында тұрушылардың барлығына қатысты. ҚР Конституциясында *азаматтың республиканың конституциясы мен заңдарын сақтау, басқа тұлғалардың құқықтары мен бостандықтарын, ар-намысы мен қадір-қасиетін сыйлау міндеті бекітілген. Сонымен бірге ҚР Конституциясында шетелдіктер мен азаматтықтары жоқ тұлғалар Қазақстан республикасында азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын пайдаланды, сонымен қоса заңдарды, мемлекетаралық шарттар мен келісімдерге қарастырылған негіздерге, жағдайларда және тәртіпке сай міндеттер атқарады деген ереже бекітілген. ҚР Конституциясында азаматтардың Отан қорғауға құқығы бар және міндетті* деп белгіленген. Азаматтар заңда белгіленген шектер мен формаларда әскери қызмет атқарады. Бұл міндеттен заңсыз бас тарту қылмыстық жазаға тартылады. ҚР Конституциясында сонымен бірге азаматтардың ҚР заңдарына *сай салықтар мен алымдар төлеу міндеті* бекітілген. Азаматтың мұндай міндеті бұрынғы кеңес конституцияларында қарастырылмаған болатын. Мұны социалистік жалпыхалықтық меншіктің

үстемдігі жағдайында іс жүзінде бүкіл меншік иесі мемлекет болып, мемлекеттік бюджеттің басым бөлігі социалистік кәсіпорындар мен ұйымдардан түсетін қаржылардың есебінен құралғандығымен түсіндіруге болады. Халықтан алынатын салықтың мөлшері болар-болмас болды.

Азаматтардың салық төлеу міндеті ҚР Конституциясына тұңғыш мәрте біздің мемлекетіміздің рыноктік экономика негіздеріне өтуіне байланысты енгізілді. Бұл, әрине, ақылға сыйымды әрі заңды қадам еді. Жекеменшіктің дамуы, кәсіпкерлік еркіндігі, мемлекеттік меншік аясының елеулі тарылуы салық жүйесіне жаңа көзқараспен байланысты. Салық субъектілерінің саны сапалы өзгеріске ұшырап, салық жүйесі жетілдіріліп, қарапайымдандырылды. Осыған сәйкес салық салынуға тиісті азаматтар мен тұлғалардан түскен салықтардың мемлекеттік бюджеттегі маңызы түбегейлі өзгерді. Бұл арада бұрын салық төлеу міндетін заң жүзінде бекітудің аса қажеттілігі де болмағандығының, өйткені барлық салықтар ерікті-мәжбүрлі жолмен, ұйымдасқан түрде еңбекақыдан ұсталынып отырғандығын және бұл үшін азаматтардың тарапынан ешқандай бастаманың қажет болмағандығының да маңызы болғандығын есте ұстаған жөн. Кәсіпкерлік еркіндігі, экономикалық қызметтің алуан түрлілігі, табыстардың мемлекет тарапынан бақылаусыз және есепке алынбайтын түрліше көздерінің бар екендігі жағдайында салық төлеу енді салық қызметтеріне өз табыстары туралы хабарлауға және табыстары туралы тиісті декларация толтыруға міндетті азаматтардың бастамаларымен байланысты болды. Осыған байланысты салық төлеу міндеті ҚР Конституциясында мемлекеттік бюджетті толтырудың ең маңызды баптарының бірі ретінде бекітілген. Бұл міндеттен жалтару қылмыстық жазалауға алып келеді. Бұл көлеңкелі экономикалық айналым мен сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес мақсатын да

көздейді. Қазақстанда мемлекеттік және муниципалитет қызметкерлерін өзінің табыстары туралы декларация толтыруға міндеттейтін бірнеше заңдар қабылданды.

ҚР Конституциясында сонымен бірге әрбір азаматтың қоршаған ортаға, табиғат қорлары мен тарихи ескерткіштерге қамқорлық жасауға міндеті атап көрсетілген. Адамзат қоғамы тіршілігінің сыртқы аясы ретінде табиғат, әсіресе ғылыми-техникалық прогресс дәуірінде, ерекше қорғауды талап етеді. Бұл қызметті қоғамдық және мемлекеттік құрылымдардың барлық буындары іске асыруда.

Қазақстан Республикасында атмосфералық ауаны және жануарлар дүниесін қорғау туралы көптеген заңдар қабылданған. Олардың көпшілігінде табиғат байлықтарын пайдалану барысындағы азаматтардың мінез-құлық нормалары белгіленген. Азаматтың міндеті — осы ережелерді сақтау және оларды үшінші бір тұлғалардың бұзуларына белсенді қарсы шығу. Табиғат пен қоршаған ортаны сақтау проблемасы Кеңес өкіметі кезінде оларды тағылықпен пайдалану, табиғаттан бермесін тартып алудан қазіргі кезде оларды қайта қалпына келтіру мен құрып кетуден сақтауға ауысты. Бұл, әрине, аса зор материалдық шығындарды, жаңа технологияларды енгізуді, ескірген құрал-жабдықтарды жаңартуды, халықаралық ынтымақтастықты дамытуды т.б. қажет ететін жалпы мемлекеттік іс.

Дегенмен, әрбір азаматтың табиғатты сақтауға шамасының келгенінше қатысуы орны толтырылмайтын табиғи тепе-теңдік пен байлықты сақтап қалуға, сөйтіп, келешек ұрпақтар алдында қарызымызды өтеуге қосылған елеулі үлес болатындығы даусыз.

Сөйтіп, ҚР ағымдағы Конституциясында Конституция мен заңдарды сақтау, салық төлеу, табиғат байлықтарына, тарихи және мәдени мұраларға қамқорлықпен қарау, Отан қорғау қажеттілігі ғана бекітілген. Міндеттер шеңбері саны жағынан құқықтар

тізімінен әлдеқайда тар. Бұл азаматтардың міндеттерінің салалық заңнамаларында егжей-тегжей реттестірулеріне байланысты.

Қазіргі Қазақстанның нақтылы жағдайында ұйымдастырушылық бастауларды күшейту мақсатында азаматтардың міндеттерін, біздің ойымызша, кеңейту және оларды адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарына үйлесімділікке келтірген жөн болар еді.

Сонымен, адамның негізгі құқықтары мен бостандықтары тек жеке мүдделердің көрініс табуы емес. Адам құқықтарының заңды мүдделерді қанағаттандыруға бағытталғандығына қарамастан, олар маңызды қоғамдық қызмет атқарады. Сонымен бірге адамның міндеттері тек қана көпшілік мүдделерінің көрініс табуы емес, олар тұлғаның жеке басының мүдделерін қамтамасыз етуде де елеулі роль атқарады. Бұл жеке адам мен қоғамның мүдделерінің бір-бірлеріне қарама-қайшы тұрмайтындығына байланысты.

Негізгі құқықтарды іске асыру процесінде құқық субъектілерінің, басқа да тұлғалардың, жалпы қоғамның түрлі мүдделері тоғысады. Осыған байланысты негізгі құқықтардың шеңбері мен шегін, оларды іске асыру шарттары мен мүмкін болатын мүдделер қақтығысын шешу тәртібін белгілеу — бір жағынан, социумның қалыпты тіршілік етуінің, екінші жағынан, тұлғаның бостандығының объективтік қажеттілігі.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев 2022 жылғы 16-шы наурызда «Жаңа қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы» атты Қазақстан халқына жолдауын жариялап, елдің саяси жүйесін кешенді жаңғыртудың бағдарламасын мәлімдеп, ел дамуының маңызды басымдықтарын белгілеп берді. Бұл жолдау — еліміздің барлық салаларындағы ауқымды өзгерістердің жоспары деуге болады. Мемлекет басшысының бүгінгі бастамалары еліміздің саяси жүйесі мен әкімшілік-

аумақтық құрылымын едәуір өзгертетіндігіне сеніміміз зор.

Қазақстандық режим-бұл демократияландыру үдерісіндегі жас ел. Қазақстан небәрі 30 жыл тәуелсіз болып табылады, ал демократиялық қайта құрулар уақыт талабы.

Мемлекет басшысының айтуынша, жаңа Қазақстанның іргетасы саяси және экономикалық реформалардың үйлесіміне негізделуі тиіс, бұл елдің үдемелі прогресін және азаматтардың өмір сүру деңгейін арттыруына септігін тигізеді. Президенттің «Өзгерістерді әркім өзінен бастауы тиіс. Біз жеке және қоғамдық құндылықтар жүйесін қайта жүктеуіміз керек» деуі де көңілге қонымды.

Бұл жолдау — еліміздің барлық салаларындағы ауқымды өзгерістердің жоспары деуге болады. Президенттің бюрократизацияға және аймақтық биліктің өкілеттіктерін нақты кеңейтуге баса назар аударуы да мақұлдауға лайық.

Мемлекет басшысының: «Біздің мұратымыз — Жаңа Қазақстанды құру. Жаңа Қазақстан дегеніміз — егемен еліміздің болашақтағы бейнесі. Жаңа Қазақстанды құру елді дамыту парадигмаларын өзгертуге бағытталған. Біз әр қадамымызды саралап, таңдаған жолымызбен алға сенімді қадам басамыз. Жаңа Қазақстан — жаңару мен жаңғыру жолы, бүгінгі буынның болашақ ұрпаққа аманаты. Ендеше, Жаңа Қазақстанды бірге өркендетейік», - деп 2022 жылғы 16-шы наурызда «Жаңа қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы» атты Қазақстан халқына жолдауындағы сөзі көңілге үміт ұялатып, бізге үлкен жауапкершілік жүктейді. Президенттің жолдауы бізге өркендеу, биіктерге жету және тұрақтылық жолында күш береді.

2022 жылдың 5 мамырында ел Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан Конституциясының 91-бабының 1-тармағына және «Республикалық

референдум туралы» конституциялық заңның 18-бабына сәйкес, Ата Заңымызға өзгертулер мен толықтырулар енгізу үшін Республикалық референдум өткізу туралы Жарлығы шықты. Соған орай, ел өміріндегі аса маңызды референдум осы қаулыға жарлық шыққан күннен тура бір айдан кейін, нақтырақ айтқанда, 5 маусым күні өткізілді. Осылайша, 1995 жылы 30 тамызда қабылданып, 2022 жылдың 8 маусым күні соңғы өзгерістер мен толықтырулар енгізілген Қазақстан Республикасының Конституциясы 9 бөлім, 99 баптан тұрады, яғни Қазақстан Республикасының Конституциялық Заңына сәйкес Конституция 99-баппен толықтырылды.

- Қазақстан суперпрезиденттік басқару формасынан күшті парламенті бар президенттік формаға көшті;
- Жер және оның қойнауы, су көздері, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі, басқа да табиғи ресурстар халыққа тиесілі;
- Президенттің жақын туыстарының саяси мемлекеттік қызметші, квазимемлекеттік сектор субъектісі басшылары лауазымдарын атқаруға құқығы жоқ;
- Қазақстандықтар өз бетінше Конституциялық сотқа жүгіне алады;
- Өлім жазасына тиым салынды. Ешкімнің адам өмірін қиюға құқығы жоқ;
- Мәжілістің депутаттық корпусы аралас сайлау жүйесі бойынша құрылады;
- Сенаттағы президенттік квота қысқарады, мәжілістегі ҚХА квотасы жойылды;
- Мажоритарлық жүйе депутатты сайлаушылардың қалауы бойынша шақыртып алуға мүмкіндік береді;
- Тұңғыш президенттің ерекше ролі мен артықшылықтары туралы ережелер алып тасталды.

2022 жылғы 5 маусымдағы республикалық референдумда қабылданған Конституцияға өзгерістер мен толықтырулардың бұрынғы конституциялық

нормалар мен ережелердің өзгерістерімен салыстырғанда бірегей ерекшеліктері бар. 1995 жылы Конституция референдум арқылы қабылданған, оған бес рет Парламент арқылы өзгеріс енгізілген еді. Сонда биылғы Конституцияға енген өзгерістерді референдум арқылы қабылдау тәуелсіз Қазақстан тарихында екінші рет болып отыр.

Конституцияға енгізілген өзгерістер мен толықтырулардың мақсаты – Мемлекет басшысының наурыз айындағы Жолдауында көрсетілген саяси реформалардың берік құқықтық негізін қалыптастыру.

Қазақстандағы құқықтық реформа тек Қазақстан Конституциясының өзгеруін ғана емес, сонымен қатар сайлау заңнамасындағы өзгерістерді, Президент пен Парламенттің құзыретін, саяси партиялар, кәсіптік одақтар мен үкімет құрылымы туралы заңнаманы, сондай-ақ басқа да мәселелерді қамтыды. Мемлекет басшысы өз сөзінде мұның бәрі азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау үшін жасалып жатқанын, конституциялық реформа ел дамуының жаңа кезеңі басталғанын көрсететінін баса айтып өткен еді.

Елімізде жүргізілген Конституциялық реформа бүкіл құқық саласын жаңғыртуға жол ашып, барлық мемлекеттік модельді кешенді түрде өзгертуге бағытталып, заңның үстем болуына, барлық салада тәртіп пен әділеттіліктің орнауына бағытталып отыр.

Құқық үстемдігі ең алдымен адам құқықтарының үстемдігі. Конституцияға түзетулер енгізу арқылы адам құқықтары кепілдіктерінің нақты институционалдық жүйесі белгіленді. Адам құқығын қорғау тетігі бар жерде құқық бар.

Осылайша, келесі қорытынды жасауға болады:

1. 2022 жылғы Конституцияға енгізілген өзгерістер Қазақстанның прогрессивті, демократиялық дамуы үшін жаңа мүмкіндіктер ашты және азаматтардың конституциялық құқықтарын қорғаудың тиімділігін

күшейтеді және бізді «Әділетті қоғам мен тиімді мемлекет» құру жағына, шынайы Жаңа Қазақстанға, Екінші Республикаға қарай одан әрі жақындататын болады санаймыз.

2. Құқықтық мемлекеттегі Конституция-бұл мемлекетті құқықпен шектеу құралы. Бұл Конституция адам құқықтары мен бостандықтарының заңды кепілі болып табылады. Адам құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың конституциялық-құқықтық негіздері Адам құқықтары мен бостандықтары басымдығының, құқық шығармашылығы мен адам құқықтарын құқық қолдану байланысының, ҚР Конституциясының үстемдігі мен тікелей қолданылуының, халықаралық-құқықтық нормалардың ұлттық заңнама нормаларынан басымдығының конституциялық-құқықтық қағидаттарын құрайды. Бұл қағидаттар ҚР Конституциясында тікелей бекітілген, сондай-ақ оның жалпы мағынасынан шығарылады.
3. Негізгі құқықтар, бостандықтар мен міндеттер бірыңғай конституциялық-құқықтық институтты құрайды. Негізгі конституциялық құқықтар, бостандықтар мен міндеттер Қазақстан Республикасының Негізгі Заңында нысан бойынша да, мазмұны бойынша да бекітілген. Бұл конституциялық құқықтардың, бостандықтар мен міндеттердің мазмұны оларды азаматтардың құқықтары, бостандықтары мен міндеттерінің бүкіл жүйесінен ерекшелендіреді, оларды жеке тұлға үшін құқықтық мәртебеде шешуші мәнмен қамтамасыз етеді.
4. ҚР Конституциясы адамның мемлекетпен қарым-қатынасының жаңа Ережелерін бекітті. ҚР Конституциясы адамның мемлекет алдындағы басымдығын, оның құқықтары мен бостандықтарының мызғымастығын белгілейді.

Адам құқықтарының басымдығы оның құқықтары мен бостандықтарын дұрыс пайдаланғаны үшін жауапкершілікті алып тастамайды және сонымен бірге адамның мемлекетке құқықтарын қамтамасыз ету үшін жауапкершілік жүктейді. Ерекше құқықтық байланыс жасалады: мемлекет пен азаматтың өзара жауапкершілігі, ол соңғысының бостандығынан тартынбайды, бірақ тек барлық адамдар мен қоғамның тұтастығын ақылмен үйлестіруге тырысады. Жеке тұлғаның конституциялық құқықтары мен бостандықтарын толық және тиімді қорғау мақсатында республиканың құзыретті мемлекеттік органдарының құқық қорғау функцияларын күшейту қажет деп санаймыз.

1.3. Адам құқықтары мен бостандықтарын конституциялық-құқықтық реттеу

Адам құқықтары мен бостандықтарын конституциялық-құқықтық реттеудің жалпы үрдістерін қарастырудан бұрын конституция ұғымына қысқаша тоқталамыз. Қазіргі ұғымдағы жазба конституциялар тұңғыш рет осыдан екі жүз жыл бұрын капиталистік қоғамның қалыптасу дәуірінде пайда болды. Олар 1787 жылы АҚШ Конституциясы, 1791 жылы Польша мен Францияның конституциялары еді. Осы саяси-құқықтық актілердің негізгі мақсаты капиталистік қатынастардың, қоғамның экономикалық, саяси және рухани аяларда еркін дамуының қайтымсыздығының кешілі болу еді, бұл актілер қоғамның тарихи дамуына феодалдық кедергілерді жоюға жәрдемдесуге тиіс болды.

Осыдан келіп, буржуазиялық қоғамға дейінгі дәуірлерде конституция болды ма деген сұрақ туындайды. Біздіңше, буржуазиялыққа дейінгі қоғамдарда, шын мәнісінде, конституция болған емес. Дегенмен, тарихи-құқықтық әдебиетте патшаның не істеуі керектігі, сөйтіп,

оның билігін шектеу жөнінде жеке конституциялық хартиялар болғаны рас. Оның бір мысалы – 1215 жылы Англия королі бекіткен Еркіндіктердің Ұлы Хартиясы болып табылады. Осыған ұқсас басқа да актілердің болғандықтары белгілі.

Бірақ Конституция идеясының азамат пен адамның құқықтары мен бостандықтары идеясымен бірігуі тек буржуазиялық революциялар тұсында анық көрініс тапты. Ол тұста «патша» үшін жазылған жағымсыз конституциялық хартиялар, этатистикалардың (олар патшаның не істемеуі керектігін ғана растаған) орнына мемлекеттің қорғауындағы формалды теңдіктің адамдық құндылықтары мен адамның жеке бостандығына бағдарланған «жағымды конституциялық хартиялар» келді. Францияда буржуазиялық революцияның басында 1789 жылы қабылданған «Адам мен азамат құқықтарының декларациясында»: «Құқықтардың пайдалануын қамтамасыз етпеген және биліктер бөлінбеген қоғамның конституциясы жоқ» деп жазылуы тегін емес.

Конституцияны тұжырымдамалық тұрғыдан екі мағынада – тар және кең түсіну қажет. Тар мағынада – Конституция бұл жоғарғы заң күші бар, қоғамдық тәжірибеде іске асырылатын теориялық тұжырым мен әлеуметтік-саяси үлгінің нормативтік көрінісі болып табылатын мемлекеттің негізгі заңы. Бұл сапалы қоғамдық байланыстар мен мемлекеттік билік қатынастарын мемлекеттік-құқықтық реттеу негіздерін орнататын заң. Бірақ конституцияның бар екендігі іс жүзінде конституционализмнің бар екендігін білдірмейді. Мысалы, тарихтан конституциялары іс жүзінде болған, бірақ конституционализм иісі де сезілмеген мемлекеттердің өмір сүргендігі белгілі. Мысалы, КСРО-да азаматтардың барлық құқықтары жарияланғанымен, конституционализм болмады, өйткені жарияланған құқықтар мен

бостандықтар қамтамасыз етілмеді, демократия институттары болмады. Бұл тұрғыдан конституцияны кең мағынада түсіну маңызды. *Кең мағынада* конституция — бұл конституциялық құрылыстың құндылықтары, институттары мен нормалары: адам ең жоғарғы құндылық, оның құқықтары мен бостандықтарының үстемдігі, халық егемендігі — ресми бекітілетін ең жоғарғы құқықтық форма болып табылады.

Қазіргі кезде егеменді мемлекеттердің 200-ге жуық жазылған конституциясы, федерация субъектілерінің 300 негізгі заңы (конституциялар, жарғылар), (Бразилияда, Германияда, АҚШ пен Ресейде) бар, кейбір автономиялық құрылымдар да өз конституцияларын қабылдаған (мысалы, 1998 жылы Қырым автономиялық республикасының Конституциясы).

Адам құқықтары мен бостандықтарын шектеу әділеттілігінің өлшемдерін конституциялар деңгейінде қарастыру конституцияның бірегейлі ерекшеліктеріне байланысты, өйткені ол тек нормативтік-құқықтық ант қана емес, сонымен бірге оның саяси-нормативтік құжат екендігіне, сонымен бірге тек қана құқықтық қатынастар емес, конституциялық-құқықтық қатынастардың ерекшеліктерімен байланысты. Конституциялық құқықта бұл мәселе С.А.Авакьянның еңбектерінде зерттелген [62, 31 б].

Конституциялық қатынастар жалпы қатынастар болып табылады. Дегенмен, кейбір авторлар сапалық құқық қатынастары да жалпы бола алулары мүмкін деп санайды [63, 26 б].

Бұл жалпы құқықтық қатынастарды адамның жеке конституциялық құқықтары деген ұғыммен байланысты идеяға қарама-қайшы келді [64, 146 б].

Л.Д.Воеводиннің пікірінше, бұл жерде әңгіме оларға байланысты тұрғыларынан нақтылы-реттестірушілік қарым-қатынастар қарастырылатын талаптар мен

бағаларды қолдануға болмайтын құқықтық байланыстардың ерекше түрі туралы болып отыр [65, 103 б].

Қоғам дамуының әртүрлі кезеңдерінде, түрліше мемлекеттер мен мемлекеттік құрылымдардың негізгі заңдарында әртүрлі мақсаттар қойылып, қоғам, мемлекет түрліше бірлестіктердің – ұжымдардың, тұлғаның (адам мен азаматтың) дамуларының түрліше басымдықтары тұжырымдалған.

Дегенмен, Конституция қоғам дамуының белгілі сатысының және оған байланысты қоғамдық сананың жемісі (әрине, оның мазмұнына жобаны жасау кейіндегі конституция авторларының субъективтік пікірлерінің де әсері болатыны даусыз) болып табылады. Сол себепті қазіргі кездегі түрліше мемлекеттердің конституцияларының араларында көптеген ұқсастықтар бар. Кейбір бағдарламалық қағидалар барлық конституцияларда сәйкес келеді [66, 16 б].

Осындай көп тараған идеялардың бірі – демократиялық, әлеуметтік, құқықтық мемлекет идеясы болып табылады. Жазба конституциялардың шығу кезеңінің алғашқы сатысында құқықтық мемлекет либералдық мемлекетпен, «түнгі күзетші – мемлекетпен», азаматтық қоғаммен байланыстырылды. Бұл, әрине, мемлекеттен бөлек тұратын «азаматтық қоғам» терминін конституцияларға бұрын белгісіз болған және қазірде белгісіз екендігін білдіреді.

Бірақ қазір конституциялар ұзақ уақыт барысында адам құқықтарын демократияландыру мен қалыптастыру тарихының мемлекет пен тұлға араларындағы қатынастарды либералдандыру процесі ретінде көрініс табатындығына қарамастан, «азаматтық қоғам», «мемлекет – түнгі күзетші» тұжырымынан бас тартты. Бұл үрдіске ұжымдастыру қарсы қойылды. Осыдан келіп, екі тартымды, бір-біріне қарама-қарсы идеяны бөліп көрсетуге болады: бір жағынан, тұлғадан

мемлекетке қарай, екінші жағынан — мемлекеттен тұлғаға. Біздің төлтәжірибеміз бен қазіргі демократиялық мемлекеттердің практикасы қоғамдық даму үшін шектен шыққан жекедарашылдықтың да, «авторитарлық ұжымшылдықтың» да бірдей зиянды екендігін дәлелдейді. Екі жағдайда да шектен шығушылық орын алады. Тұлғаның басымдығының үлгісі шектен шыққан жекедарашылдық пен өзімшілдікті, ал қоғамдыққа басымдылық беру үлгісі «тоталитарлық ұжымшылдық» туғызулары мүмкін.

Жалпы айтарымыз, дүние жүзінде қазіргі кезде мемлекеттің реттеушілік ролі мойындалған, ол қоғам өмірінің барлық аяларына, ең алдымен экономикаға белсенді араласуға, стихиялы дамудың кемшіліктерін түзетуге тиіс.

Қазіргі жағдайларда либерализмнің жас демократия мен адамның табиғи құқықтары доктринасы елдеріндегі конституциялық процестің бастауы ретіндегі маңызы мыналарға келіп тіреледі:

- шын мәнісіндегі іргелі өзгерістердің басты өлшемі тұлғаның мәртебесі, мемлекеттің, қоғамның, азаматтардың өздері мен бірлестіктерінің оның құқықтары мен бостандықтарына көзқарасы болып саналады;
- либерализм шеңберінде адам биліктік қатынастардың «тетігінен» объектінен олардың субъектіне айналатын — азаматтық тұлғаға айналатын қоғамдық дамудың персонцентристік үлгісіне бағдарлайды;
- либерализмнің шешуші ролі адамды ең жоғарғы құндылық деп тануда.

Жоғарыда аталған өзгерістерден бастау ала отырып, тұлғаның қоғамдағы жағдайын конституциялық реттеу де өзгерді. Егер бұрын адам оқшауландырылған жеке тұлға ретінде қарастырылса, қазір ол қоғам мүшесі, ал қоғам мен тұлғаның мүдделері қарама-қарсы қойылмайды. Оның үстіне адам әртүрлі ұжымдардың

мысалы, отбасының, еңбек ұжымы, түрліше қоғамдық бірлестіктер т.б. бөлігі ретінде қарастырылды. Қазір ұжымдардың қоғамдағы ролі де басқаша қарастырылуда.

Осыларға байланысты қазіргі конституцияларда адамның «табиғи», бұзылмас, «ажыратылмайтын» құқықтары тұжырымдамасына көзқарас өзгерді. Бұл тұжырым қазір адамның позитивтік құқықтары тұжырымдамасына қарсы қойылмайды. Аталған екі көзқарас та «бейбіт қатар» өмір сүруде. Сол себепті адамның кейбір құқықтары мен бостандықтарын жалпы мүдделерді сақтау мақсатында шектеу де рұқсат етіледі. Мысалы үшін, 2001 жылы АҚШ-та, 2002 жылы Ұлыбритания мен Германияда қабылданған кейбір заң актілерінде лаңкестікке қарсы әрекет жасау үшін қоғамның мүддесіне кейбір «табиғи» құқықтарға елеулі шектеулер қойылды.

Егер алғашқы жазба конституцияларда негізінен жоғары мемлекеттік органдардың қызметі мен адамның негізгі құқықтары мен бостандықтары реттестірілген болса, қазіргі конституцияларда қоғамдық құрылыстың негіздерін реттестіруге елеулі назар аударылған.

Қазір конституциялар қоғамның экономикалық жүйесінің, әлеуметтік қатынастардың және рухани қатынастардың кейбір негіздерін кеңінен реттестіреді. Жалпы алғанда конституциялар қазіргі қоғамның мәнін сипаттайтын қатынастардың қаңқасын құрайды.

Экономика саласында меншікке жаңа қатынас орнады. Әңгіме меншіктің көптүрлілігін бекіту, олардың теңқұқығы мен жеке меншікке көзқарастың түпкілікті өзгеруі туралы болып отыр. Егер тұңғыш жазба конституциялар дәуірінде «қасиетті және қол сұғуға болмайды» деп жариялануына байланысты жеке меншікті қорғау мәселесі өзекті болса, (француздың Адам және азамат құқықтарының декларациясының 17-бабында бекітілген), қазіргі конституциялар бұл мәселені қарама-қарсы тұрғыдан реттестіреді. Қазір меншік иесіне

міндеттер жүктелінеді, меншік міндеттейді, ол қоғамда әлеуметтік қызмет атқаруға тиіс және оны шектеуге немесе иесінен алып қоюға да болады. Заңды негіздерде мүлікті иеліктен алуға рұқсат етіледі, ал қоғамның мүдделері қажет етсе, оған заң шығару жолымен негіз табуға болады. Кейбір конституцияларда ерекше мемлекеттік меншік нысандарының белгіленетіндігі де маңызды факт болып табылады. Жалпы алғанда, экономиканы конституциялық реттеу процесінде маңызды басымдық ретінде әлеуметтік бағдарланған экономика көрініс береді.

Қазіргі конституциялар үшін олардың әлеуметтік қатынастар аясында мынандай конституциялық басымдықтарды — әлеуметтік диалог, әлеуметтік ынтымақтастық және әлеуметтік әділеттілік белгіленулері жаңалық болып табылады. Рас, қазіргі конституцияларды жазушылар қоғамдағы қарама-қайшылықтарды жоққа шығармайды. Бірақ мұндай қарама-қайшылықтарды шешерде қоғамның «жалпы істеріне» байланысты әлеуметтік ынтымақтастықты іздестіру жолында ымырагершілікке қол жеткізу принципін сақтаудың маңызы зор, яғни бұл салада басымдықтар әлеуметтік әділеттілік, ынтымақтастық пен әріптестік болып табылады. Әлеуметтік ынтымақтастық, әлеуметтік әділеттілік, әлеуметтік әріптестік идеялары Италияның, Португалияның, Египеттің, Чехословакияның, Польшаның және басқа да бірсыпыра елдердің конституцияларында көрініс тапқан. Көптеген конституцияларда ұлтаралық, дінаралық ж.т.б. араздықтарды қоздыру заңмен жазаланады деп тікелей атап көрсетілген.

Көптеген конституцияларда халықтың күнкөрісі төмен топтарына мемлекеттік қолдау көрсету, мемлекеттік қолдаудың деңгейінің ең төменгі күнкөріс минимумынан төмен болмауы керектігі туралы ереже т.б. бар. Мысалы, Қазақстан Республикасының Конституциясы еңбекақының ең төменгі деңгейін, жасына, науқастану,

мүгедек, асыраушысынан айырылған және басқа да заңды негіздерде әлеуметтік қамтамасыз етуді қарастырған. Қазіргі конституциялардың әлеуметтік қатынастарды реттестірудегі басымдықтары — шектен шыққан әлеуметтік теңсіздікті жұмсарту, адамның өмір сүруіне лайықты күнкөріс минимумын, мемлекет пен қоғамның тұрмыстары нашар топтарға көмегін қамтамасыз ету болып табылады.

Тұлға жағдайының конституциялық басымдылықтары

Қазіргі конституциялық құқықта адамның жағдайы тек оның саяси (бірлестіктер, жеке басына қол сұқпау, жүріп-тұру еркіндігі, т.б. құқықтары) ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік-экономикалық және мәдени құқықтармен де байланысты. Бұл құқықтар (еңбек ету, тынығу, білім алу, зейнетақыға және денсаулығын қорғауға т.б. құқықтар) барлық жаңа конституцияларда орын алған.

Қазіргі конституциялардың басымдығы бірыңғай адам құқықтары емес, оның лайықты өмір сүруі, өзінің әрбір азаматына мемлекет пен қоғам қамтамасыз етуге тиісті белгілі бір тұрмыс деңгейі болып табылады. Қажетті өмір сүру минимумы, еңбек ақының ең төменгі деңгейі туралы ережелер (АҚШ-та сағат бойынша, Ресейде айлық) көптеген елдің заңнамаларында бар. Сонымен қатар соңғы жылдары әлеуметтік мемлекет тұжырымдамасының сыналуына байланысты қоғам мен мемлекет тек адамның негізгі қажеттіліктерін ғана қанағаттандырулары тиіс, бұл кісінің жатып ішерлікті тоқтатып, өзі мен отбасына қамқорлық жасауына жәрдемдеседі деп айтылып келді. Конституцияларда қызметкердің кәсіпорынның қызметі (зауыт кеңес-тері) мен табыстарына қатысуға, қызметкердің асырауындағы отбасы мүшелері үшін қосымша (мұндай қосымша төлемдерді мемлекет көтереді) төлемдер алуға құқығы туралы ережелер де бар.

Көптеген елдердің конституцияларында тұлғаның қоғам мен мемлекетке байланысты міндеттері туралы ережелер енгізілген, бұл жекедарашылдық басымдықтардан тағы да бір шегініс болды. Жаңа конституцияларда ұжымдық құқықтар дамытылуда, (бұрынғыларында тек жеке құқықтар туралы ғана айтылатын).

Конституцияларда бұл терминнің жоқтығына қарамастан, қазіргі мемлекет *еңбекке қолайлы жағдай туғызатын* жұмысшы мемлекет болуы керек деп саналады. Мемлекеттің бұл тұжырымдамасы кейде сынға алынады, өйткені ол адамның мемлекет қамқорлығына сенімін арттырып, белсенділігін төмендетеді деп саналады. Қазіргі конституциялардың маңызды ерекшелігі – мәселелерді қоғамдық мүдде тұрғыларынан пайда болуының бастапқы кезеңдерінде олардың аспап-құралдық маңызы болды, олар мемлекеттік билік пен адамның қарым-қатынастарын, ең алдымен соңғының «табиғи» құқықтары тұрғыларынан реттестірді.

Конституциялық материяның мазмұнындағы өзгерістер бірінші дүниежүзілік соғыс кезі мен одан кейінгі революциялық оқиғаларға байланысты орын алды. Тұңғыш рет Мексиканың 1917 жылғы конституциясында (осы кезге дейін әрекет етіп келеді) «халықтың экономикалық, саяси және мәдени деңгейін үздіксіз жақсартып отыру» міндеттері, табыстар мен байлықты жеке адамдар мен әлеуметтік таптар араларында бөлісу т.б. міндеттері туралы айтылған болатын.

Саяси жүйе аясында жаңа конституциялар мемлекетке байланысты аталған ережелерден басқа мемлекеттік билікке қол жеткізу үшін теңқұқықты жарыстық күреске жағдайлар жасауда, бұлар бірінші кезекте саяси партияларға, тіпті олардан басқаларға да тиісті. Әртүрлі қысым жасау топтарының да, қоғамдық пікірлердің де елдердің көпшілігінде қоғамдық бірлестіктердің араларында сайлауда кандидаттарды

тек саяси партиялардың ғана ұсына алатындығына қарамастан (өзін-өзі ұсынуға және сайлаушылардың тобының ұсынуымен қатар), едәуір ықпалы бар. Саяси жарысушылық, Чехияның конституциясында (1993 жылы күшіне енген) белгіленгендей, саяси жүйенің әрекет етуінің негізгі принципі болып табылады. Әрине, бұл саяси плюрализмді қажет етеді. Осыған ұқсас тиісті тұжырымдау РФ Конституциясында да бар, (партияның ролі туралы ережелер мұнда жоқ).

Қоғамның *рухани өмірі* аясында демократиялық конституциялар жалпы принцип-идеологиялық плюрализм орнатады.

Бірақ қазіргі кезде конституцияның ролі елеулі өзгерістерге ұшырады. Бүгінде ол адам мен билік араларындағы қатынастарды реттеуші және біріншісінің бостандығына кепілдік беруші құжат қана емес. Қазіргі қоғамның конституциясы өз нысандарын жаңаша белгілейді. Ол тек мемлекет пен тұлға ғана емес, сонымен бірге — *тұлғаның, ұжымның, мемлекет пен қоғамның* өзара байланыстарының жүйесі.

Бұл элементтер қазіргі конституцияның басты құрамдық бөлшектерін құрастыра алады деуге болады. Қазіргі конституция — тек мемлекеттік билік пен адамның «қоғамдық келісімі», «тап күресінің» нәтижелерін бекіту (Лассаль Ф., Ленин В.И.) ғана емес, тарихта мұндай конституциялардың болғандықтары да белгілі (Францияны, Ресейді еске түсірейік), сонымен бірге қоғамның әртүрлі әлеуметтік күштерінің жарысуының, ымыралары мен келісімдерінің қорытындысы, бұрынғы жалпыадамзаттық құндылықтарды сақтап, дамытушы және жаңаларын тұжырымдап, бекітуші құжат. Көптеген жаңа құндылықтар нақ осы ХХ ғасырдың соңындағы заңдарда қысқаша тұжырымдарын тапты. Қазіргі конституциялар өткеннің жалпыадамзаттық құндылықтарын қабылдап, оларды жаңа деңгейге көтеруде және жаңа басымдықтарды — еркін,

әлеуметтендірілген әрі ұжымдастырылған қоғамның лайықты өмір сүру деңгейіндегі адамның басымдықтарын тұжырымдауда. Көптеген жағдайларда бұлар әлі де шындық емес, бағдарламалар, бірақ бұл бағыттағы даму жалғасуда.

Жеке елдердің конституциялық нормаларын талдау олардың көпшілік және жеке мүдделердің бірлігі қағидасына негізделгендерін көрсетті.

2. АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

2.1 Адам құқықтарын қорғау – мемлекеттік органдар қызметінің негізін қалаушы қағида

Қазақстан Республикасының Конституциясы адамды, оның өмірін, құқықтары мен бостандықтарын ең жоғарғы құндылық деп жариялады, ал адамның құқықтары мен бостандықтарын тануды, сақтау мен қорғауды мемлекеттің міндеті деп белгіледі. «Адамның құқықтары мен бостандықтары – дүниежүзілік қауымдастық меңгерген, тиісті халықаралық-құқықтық актілерде мойындалған және бекітілген, әлеуметтік және заңды түрде қамтамасыз етілген адам мінез-құлқының өлшемі, әркімге тиесілі, ол үшін қажетті мінез-құлық нұсқасын таңдауға, оған байланысты ешкім де қандай да болмасын шектеулер мен тыйымдар сала алмайтын әркімнің ажырамас және ажыратылмас қабілеті» [67, 77 б].

Адам құқықтарын қорғау – тек біздің республикамыз үшін ғана емес, дүниежүзінің көптеген өркениетті елдері үшін де күрделі және шешуі қиын проблема. Адам құқықтарын жариялау, адам құқықтары туралы халықаралық құжаттарды мақұлдау жеткіліксіз, алдымен осы құжаттарды қорғаудың әсерлі механизмін жасау қажет.

Социалистік мемлекет жағдайларында адам құқықтарын тоталитарлық, мемлекеттік-құқықтық режим жүйесі бұзды. Н.И.Матузов пен А.В.Малько дәл атап көрсеткендей: «Осы кезде адам құқықтары анархия мен бейберекетсіздіктен, балғын посткоммунистік демократияның кемшіліктерінен, қарама-қарсы тұрушы бұзушы процестерден азап шегуде» [68, 122 б].

Қазақстанның барлық «ескі» социалистік құндылықтарды жоғалту және жаңа идеялар мен

құндылықтардың нашар қалыптасуымен сипатталатын әлеуметтік ауытқушылық кезеңін басынан кешіріп отырғандығы белгілі. Бұған әлеуметтік шиеленіс, саяси тұрақсыздық, сыбайлас жемқорлық, нарықтық экономиканың қалыптасу қиыншылығы, қоғамның құқықтық санасындағы нигилизм және басқа да көптеген факторлар кедергі келтіруде. Адам құқықтары мен бостандықтары институтының қалыпты жұмыс істеуі үшін қажетті әлеуметтік орта әлі де болса қалыптаса қойған жоқ, бірақ мемлекеттік органдар тарапынан адам құқықтарын қорғауға бағытталған әрекеттер бар. Қазақстандағы конституциялық құрылыстың және құқықтық мемлекеттің ұйымдасуы мен қызметінің конституциялық қағидалары негіздерінің қатарында адам құқықтары жоғарғы әлеуметтік құндылықтар ретіндегі ерекше басымдылыққа ие, құндылық. «Мемлекеттік аппараттың ұйымдасуы мен қызметінің қағидалары деп оның құрылысы мен қызметінің негізіне алынған аса маңызды шешуші идеялар мен тұжырымдарды түсіну қажет. Олар мемлекеттік аппараттың «әлеуметтік таптық мәнін, әлеуметтік мазмұны мен қызметін, негізгі міндеттері мен мақсаттарын көрсетеді» [69, 170 б].

Қазіргі демократиялық қоғамда адамның мүдделері, құқықтары мен бостандықтары басымдық жағдайда, олар көпшілік мүдделерімен үйлесімде болулары тиіс. Олардың араларында туындайтын нақтылы қарама-қайшылықтар адам мүдделерінің пайдасына, оның құқықтары мен бостандықтарын іске асыру мақсаттарында шешілулері тиіс. Адамның, оның құқықтары мен бостандықтарының басымдығы қағидасы конституцияның бүкіл мазмұнынан сезіліп тұр. Бұл заң шығарушылық және заңды қолдану практикасын анықтауға тиісті конституциялық шындық. «Басқа барлық конституциялық қағидалар — халықтардың тең құқылығы мен өзін-өзі басқаруы, мемлекеттің егемендігі мен қауіпсіздігі, мемлекеттік тұтастығы мен аумақтық

бірлігі т.б. біртекті, бірақ адамның құқықтарын мойындау, оның құқықтары мен бостандықтарын жоғарғы құндылық деп танудың конституциялық қағидалары бағынышты ретінде қарастырылуға тиіс» [69, 516 б]. Адам құқықтарын жоғарғы құндылық ретінде мойындаудың конституциялық қағидаларынан мемлекеттің бірқатар міндеттері келіп шығады: азамат пен адамның құқықтары мен бостандықтарын мойындау, оларды сақтау және қорғау.

Қоғамды реформалау процесінің табыстылығы немесе сәтсізділігінің негізгі көрсеткіші ең алдымен адамның құқықтары мен бостандықтарының қорғалғандығы мен қамтамасыз етілгендігі болып табылады. Адам құқықтары жағдайының бағасы қоғамның барлық аяларының — саяси, мәдени, әлеуметтік-психологиялық жағдайын ашып береді. Н.А.Шайкенов «адам құқықтары» термині» негізінен жалпыгуманистік жүктеме тартады және адам құқықтарының мақсаты адамның лайықты өмір сүруінің алғышарттарын қамтамасыз ету деп есептейді. Бұл мағынада адамның құқықтары бірінші және қарапайым, сол себепті ұлттық және ұлтаралық шекаралардан тәуелсіз, жалпыға ортақ» [70, 160-161 бб]. Е. Жовтис былай деп жазады: «бұл дүниеде барлығы да өзара байланысты: құқықтық демократиялық мемлекет пен азаматтық қоғам адамның құқықтары мен бостандықтарын құрметтеу мен сақтау және демократиялық саяси жүйе, ерікті риясыз және әділ сот пен тәуелсіз баспасөз, мейірімді түрме жүйесі мен қуатты құқық қорғаушылық қозғалыс, азат қоғам мен азаматтардың өздерінің ар-намысы мен қадір-қасиетін құрметтеуі [71, 212-215 бб]. Қоғам дамуының бүкіл тарихы тұлғаның, халықтың, бүкіл қауымның-қорғалуына, яғни адамның құқықтарына шоғырланады және олардан көрініс табады. Адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғау қазіргі кезде ең осал проблемалардың бірі болып қалып отыр. Қоғамның өмір қабілеттілігі мен әдебі ең алдымен оның азаматтарының көңіл-күйлеріне, оның

құқықтары мен бостандықтарының қорғалу дәрежесіне байланысты [72, 61 б].

Мемлекеттің ролі туралы айта келіп, Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев екінші кезеңде – 1995 жылдан 2000 жылға дейін, 1995 жылғы референдумда халық қабылдаған конституцияның негізінде қазіргі замандық демократиялық институттарды құру мен нығайтуға, жаңа саяси мәдениетті қалыптастыруға ерекше көңіл бөлінді. Оған сүйене отырып, біз Қазақстанды шын мәнісінде демократиялық институттар әрекет ететін, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына кепілдік берілген елге айналдыру үшін берік негіз қаладық деп атап көрсетті.

Тұлға мен биліктің өзара әрекеттесулерін антиэтатистік түсіндіру күшті мемлекеттілікке қарсы емес, керісінше, оның қалыптасуы мен дамуын қолдайды. Қазіргі кезде мемлекеттің ыдырап, мемлекеттік идеясының шегінісі артта қалды. Қуатты мемлекет – бұл құқықтық мемлекет. Өзінің гуманистік саясатын құқық нормаларының негізінде іске асыратын мемлекет тұлға үшін оны қорғаудың ең басты құралдарын берік қамтамасыз етеді. Бұл жөнінде профессор Ю.А. Тихомиров былай деп атап көрсетті: «Ресей заңнамасының даму динамикасын, оның салалары мен бөлімдерінің арақатынасын болжауға, азаматтар мен мемлекеттің мүдделерін, экономиканың әлеуметтік және саяси аялардың мүдделерін көздей отырып, таяу болашақта басымдылықты заңдар мен олардың қабылдау кезектілігін анықтауға мүмкіндік беретін қазіргі замандық ғылыми тұжырымдама керек» [73, 5 б].

Құқықтық саясатты оның тұлғалық өлшемінде қарастыру, құқықтық саясаттың тар мағынада құқықты жалпы гуманизм қағидаларында белгілеу және қолдану саласындағы тактика мен стратегияны жасау және іске асыру болып табылады. Кең мағынада бұл ең алдымен

Конституцияға, халықаралық құқық нормаларына негізделінген, тұлғаның мүдделерін, құқықтары мен бостандықтарын оның міндеттерімен өзара әрекеттесулерінде іске асыруға бағытталынған құқықтық механизмнің қызметі мен қайта жаңғыруын қамтамасыз етуші идеялардың, мақсаттардың, іс-шаралар мен тәсілдердің жүйесін біріктіретін барлық мемлекеттік органдардың қызметі. Қоғамда адам құқықтарын әсерлі іске асырудың сыртқы және ішкі қауіптері бар. Ішкі қауіптерге адамның заңдық, құқықтық құндылықтарға жағымсыз көзқарасын жатқызуға болады. Олар құқықтық нигилизмнің түрліше формаларында көрініс табады. Бұл құқыққа, заңдарға, адам құқықтарына, нормативтік тәртіпке, жалпы жағымсыз – теріс көзқарас. «Бұл арада шешуші сәттердің бірі ретінде құқыққа өркөкіректік-жақтырмаушылық, менсінбеушілік, мысқылды-сенбеушілік тұрғыдан қарау, оны іргелі, негізгі идея деп бағаламай, адам құндылықтарының сөресіндегі екінші қатардағы құбылыс деп санау болып табылады. Ал бұл, өз кезегінде, қоғамның өркениеттілігінің өлшемін, оның рухының көңіл-күйінің, әлеуметтік сезімдерінің, әдеттерінің жағдайын сипаттайды [68, 405 б].

Адамдардың құқықтық санасында адамдардың құқықтарының қорғалғандығына және мемлекеттің оған кепілдік беру жөніндегі ниетінің шындығына сенімсіздігін білдіретін құқықтық нигилизм үстемдік етеді. Оның себептері көп: кеңес заманында мемлекеттік құқықтың мемлекеттің құқықтық ниетін білдіруші формалдық белгі, перде болғандығының тарихи дәстүрлері; авторитарлық режим құқықты кеңес шындығын жасыратын екіжүзділік – бүркемелеуші перде ретінде пайдаланғандығы т.б. құқықтың жазалаушылық мүмкіндіктері кеңінен пайдаланылды. В.А. Туманов ел басқарудың ұжымдық әдістерінен бас тартып, құқықтық мемлекет жолына түсіп, адамдар өздерінің құқықтар және бостандықтарын пайдалануға мүмкіндік ала салысымен,

қоғамның құқықтық мәдениетінің деңгейінің төмендігі, ондаған жылдар бойы онда үстемдік құрып келген құқық менсінбеушілік, оны жете бағаламау айқындалып шыға келді. Құқықтық нигилизм құқықтың қажет болған кезінде, құқық қажет болмаған кезбен салыстырғанда анағұрлым анық көрінді дейді [74, 52 б]. Құқықтық нигилизм — әлеуметтік қатынастардың жемісі, оның себептері көп. Оған құқықтық нигилизмнің басты дем берушілерінің бірі — қылмыс жатады.

Біздің мемлекетіміздің дамуының өтпелі кезеңі саяси және экономикалық жағдайдың тұрақсыздығымен, құқық аясынан тыс жүргізілген меншікті қайта бөлісу, капиталдың алғашқы шоғырлануы, халықтың белгілі топтарының тұрмыс-күнкөріс жағдайларының қайыршылық шегіне жетумен, ұстағанның қолында, тістегеннің аузында кеткен мемлекет меншігін жекешелендірумен сипатталады. Бұған мемлекеттік шенеуніктердің сыйбайлас жемқорлығын, мемлекеттік аппараттың қызметіндегі бюрократизмді, құқық қорғаушылық және түзету органдарының қызметтеріндегі ауытқушылықтар туралы жағымсыз ақпараттың қол жетімділігін қосуға болады. Азаматтардың мемлекеттік органдарға сенімі төмен болса, әлеуметтік капитал төмен болады, онсыз мемлекет күшті бола алмайды. Ол құқықтық нигилизмнің заңды жаппай сақтамаушылық, заңдар соқтығысы, заңдылықты саяси, идеологиялық немесе практикалық қажеттілікпен алмастырушылық адам құқықтарының бұзылуы сияқты жаппай көріністеріне алып келеді. Азаматтардың нашар құқықтық қорғалуы олардың заңға деген, мемлекеттің қоғамда тәртіп пен тыныштық орнатуға, адамдарды қылмыстық қастандықтардан қорғай алуға қабілеттілігіне сенімін жоғалтады.

Сыртқы қауіптер — бұл адамдардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға міндетті мемлекеттік

органдардың қызметіндегі теріс қылықтар. Оларға: адам құқықтарын қамтамасыз етуші қоғамдық қатынастардың құқықтық реттестірілуінің жарым-жартылайлығы мен қарама-қайшылығы; заңдарда әлеуметтік құндылықтардың басымдықтарының толығымен жоқ екендігі; көптеген саяси және экономикалық шаралардың құқықтық дайындалмағандығы; әділетсіз жекешелендіру; азаматтардың салымдарының ғайып болуы, жерді әділетсіз бөлісу т.б. азаматтардың басым көпшілігінің тарапынан наразылық туғызуы; мемлекеттің өзінің орнатқан құқықтық тосқауылдарын жатқызуға болады. Ең қызуы басылмаған мысал – халыққа қызметтер көрсету орталықтары (терезе принципі), ол тұтанбай жатып, өшкен оттай шара болып шықты.

Бұларға қосымша ретінде ұйымның жұмысын, статистикасын бұзбау мақсатында болған қылмыстарды есепке алмайтын кеден, ішкі істер органдарының қызметтерін, сонымен бірге бұзылуға тиісті құрылыстар мен тәркіленуші жер телімдерін бағалаудың нәтижелерін сотта даулаушы көптеген азаматтар тараптарынан орынды наразылық туғызып отырған «Алматыжер» ұйымының қызметтерін жатқызуға болады.

Құқықтық нигилизмнің қалыптасуына жеке тұлғалардың, мемлекеттік органдардың өкілдерінің тараптарынан бюрократтық озбырлықты білдіретін жабық есік саясаты да көмектеседі. Олардың қызметінде азаматтарға деген ешқандай құрметпен қарау жоқ, азаматтардың өтініш-тілектеріне уақтылы жауап бермейді, немесе олар заңды бола тұрса да, белгілі мөлшерде «ақы» алғаннан кейін ғана шешіледі. А.К.Мұхтарованың оқушылардың құқықтық санасына жүргізген әлеуметтік зерттеулерінің қорытындылары күтпеген нәтижелер берген: оқушылар өздерінің құқықтарын қорғаушы органдар ретінде тек үкіметтік емес ұйымдардың өкілдерін атаған [75, 45 б].

Сот әуре-сарсаңы жеке тоқталып өтуді талап етеді. Көптеген азаматтар біздің соттарымыздың жұмыс тәсілдерін жақсы білгендіктен, өз құқықтарын соттарда қорғауға құлықсыз. Олардың практикасында тіпті талапкер басқа қаладан келсе де, істі қарау мерзімінің кейінге қалдырылғандығын хабарлау деген жоқ, соттарда сот субъектілері процестің басталуын, ал куәгерлер шақыруды күтетін жайлар жоқтың қасы. Бұл проблема оған барлық құқықтық қызметтердің қымбатшылығын, сот қызметінің коммерциялануы мен төменгі нәтижелілігін қоссақ, одан әрі тереңдей түседі.

Адам құқықтарының басымдығы, тұлғаның құқықтарының қадір-қасиеті Қазақстан қоғамының демократиялылығының көрінісі болулары тиіс. Қазақстан егемендік алып, дүниежүзілік қауымдастықтың тең құқықты мүшесі болғаннан соң, 1995 жылғы Конституцияда адам мен азамат құқықтары мен бостандықтарының стандартты, кең көлемін бекітті, бұл тоталитарлық режимнің барлық салдарларын тез арада жеңеміз деген үміт сәулесін ұялатқан еді. Осы құқықтар мен бостандықтардың қорғаушысы мемлекет болып табылады. Бұл арадағы басты мәселе Қазақстан Республикасының мемлекет мүдделеріне адам мүдделерімен салыстырғанда басымдық беруден бас тартуы болды, ал бұл кеңес дәуірінде адам мен мемлекет араларындағы қатынастарда басты қағида болып келген болатын.

Адам құқықтарын, оларды қорғау және қамтамасыз ету тетіктерін зерттеуде принциптер үлкен маңызға ие. Адам құқықтары адамзаттың негізгі мұраттары мен құндылықтарын біріктіретіні белгілі. Олар қоғамның барлық салаларын қамтиды. Оларға бостандық, теңдік, ынтымақтастық, толеранттылық (толеранттылық), демократия және т.б. сияқты идеалдар жатады. Принциптер барлығына және барлығына негіз, негізгі идеялар, құндылықтар ретінде түсініледі. Принциптер

адам құқықтарының құндылығын түсіндіреді және дәлелдейді. Бұл идеалдар қайта қаралуы, жетілдірілуі және т.б.

Профессор С.Ф.Ударцевтің пікірінше, «Адам құқықтарының принциптері — бұл қоғаммен бірге дамып келе жатқан, идеалдан шындыққа, құндылықтан фактіге дейінгі идеялар» [76, 19 б].

Қазіргі қоғам тез дамып келеді. Бүгінде адам құқықтарының жаңа принциптері пайда болды. Бұл толеранттылық, пікірлердің әртүрлілігі мен плюрализмі, әр адамның жеке басын тану, Мемлекеттік биліктің мүмкіндіктерін шектеу қажеттілігі принципі.

Адам құқықтарының негізгі принциптерінің мазмұнын қарастырайық:

Адам құқықтарының негізгі қағидасы гуманизм принципі болып табылады. Гуманизмнің бастауы адам өмірі мен жеке басының моральдық құндылығы, оның бостандығы мен адамның қадір-қасиетін қорғау қажеттілігі, оның құқықтары үшін күрес идеясы болды. Гуманизмнің мәні-адамға қамқорлық жасау, оны жеке тұлға ретінде тану, оның бостандық пен тұтастыққа құқығы. Мемлекет билікті қоғам мүшелерінің игілігі үшін ғана пайдалануы керек. Тек адам құқығын мойындайтын мемлекет биліктің бөліну принциптеріне сүйенеді және заңның үстемдігі құқықтық және моральдық деп санауға болады [77].

Адамның *қадір-қасиетін құрметтеу принципі*. Бұл принцип қол жетімді мәртебеге қарамастан, кез-келген адамның құндылығын бекітеді. Ол басқа адамдардың, сондай-ақ қоғам мен мемлекеттің әрқайсысына құрметпен қарауды көздейді. Өзін-өзі бағалау және басқа адамдар мен мемлекет тарапынан құрметпен қарау адамның өзін-өзі растауы, оның практикалық жетістіктері үшін өте маңызды. Адамның қадір-қасиетін құрметтеу принципін әр адамның құндылығын мойындау деп түсінуге болады.

Адамның қадір-қасиетін құрметтеу адам құқықтарының бүкіл жүйесінде көрінеді және ат қою, өмір сүру, азаптауға тыйым салу, құлдыққа тыйым салу, Ар-намыс пен беделге қол сұғылмаушылық, өз құқықтарын қорғау құқығы және т.б. сияқты құқықтарда айқын көрінеді [78, 278 б].

Бостандық принципі. Адам үшін ең бастысы-оның тіршілік ету ортасы болуы керек еркіндік. Бостандық саласында адам өзінің өмір жолын таңдайды, өзінің мүдделерін жүзеге асырады. Бостандықты адам өмірінің негізгі қағидасы ретінде ұсыну оның мемлекетпен қарым-қатынасын бұрынғы көзқараспен бөлуді білдіреді, бұл кезде адам билеушінің, мемлекеттің еркін орындауға шақырылған субъект ретінде әрекет етті. Бостандық тәуелді адамды азаматқа айналдырады, оның мемлекетпен қарым-қатынасының жаңа сипатын анықтайды. Бостандықсыз адам құқықтарын мойындайтын және сақтайтын азаматтық қоғам мүмкін емес.

Тең құқылық және теңдік қағидасы. Адамдардың жалпы қасиеттерінен, олар адам және адамның қадір-қасиетіне ие болғандықтан, олардың саяси, құқықтық, экономикалық, әлеуметтік өмір үшін бірдей маңыздылығы, демек, олардың құқықтарының теңдігі. Құқықтық немесе ресми теңдік қағидаты ерекше маңызды. Құқықтық теңдік — бұл заңды тепе-теңдікті білдірудің әмбебап тәсілі, яғни.жеке адамдардың, жеке әлеуметтік топтар мен халықтың, әртүрлі халықтар мен ұлттардың мүдделерін үйлестіру.

Тең құқықтық қағидасы көптеген басқа құқықтарды тудырады, мысалы, заң мен сот алдындағы теңдік құқығы, кемсітушіліктің барлық түрлеріне жол бермеу, мәдени, діни және тілдік әртүрлілік құқығы, мүгедектер мен қарттардың интеграция құқығы және басқалары. Теңдік қағидасы Кейбір адамдар үшін артықшылықтарды мойындамайды. Бұл қоғамда дискриминация ретінде қарастырылады.

Құқық теориясында теңдік пен эквайлердің арасында тең белгі қою мүмкін емес екендігі негізделген. Теңдік қағидаты әркімнің ар-намысы мен қадір-қасиетін құрметтеу талабын білдіреді. Мәселен, Қазақстан Республикасы Конституциясының 14-бабында: «заң мен сот алдында жұрттың бәрі тең. Тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне байланысты немесе кез келген өзге жағдаяттар бойынша ешкімді ешқандай кемсітуге болмайды».

2009 жылы 8 желтоқсанда қабылданған Қазақстан Республикасында «ерлер мен әйелдердің тең құқықтарының және тең мүмкіндіктерінің мемлекеттік кепілдіктері туралы» заң қабылданды. Осы Заңға сәйкес жыныстық белгісі бойынша кемсітушілік болып саналмайды:

1. ана мен бала және әке болуды қорғауды қамтиды;
2. әйелдерді жүктілікке және босануға байланысты қорғауға міндетті;
3. ерлердің өмір сүру ұзақтығын ұлғайту;
4. қылмыстық, қылмыстық іс жүргізу және қылмыстық -атқару заңнамасында әйелдерді қорғау.

Еңбектің осы түріне тән талаптармен айқындалатын не әлеуметтік және құқықтық басымдықпен қорғалуға мұқтаж адамдар туралы мемлекеттің ерекше қамқорлығынан туындаған өзгешеліктер, ерекшеліктер, артықшылықтар мен шектеулер кемсітушілік болып табылмайды.

Ынтымақтастық принципі. Негізгі мағынада бұл принцип бірлікті, үйлесімділікті, өзара көмек пен қолдауды білдіреді. Ол құқықтарды өзара тануға, демек, міндеттер мен жауапкершілікке негізделген. Айта кетейік, адам құқығы — терең әлеуметтік құбылыс. Оларды жүзеге асыру тек қоғамда мүмкін. Сонымен қатар, Адам құқықтары басқа адамдардың міндеттерімен қамтамасыз

етіледі. бұл мемлекет, жеке тұлғалар, қоғам, топтар. Адамдардың жалпы байланысы мен тәуелділігі, олардың құқықтарды жүзеге асыруда бір-біріне көмектесуі олардың өмір сүруінің шарты болып табылады. Бұл ретте адам құқықтары қоғамдық және ортақ институтқа айналады.

Ынтымақтастық қағидаты адам құқықтарын пайдалану басқа адамдардың құқықтарын бұзбай жауапкершілікпен жүзеге асырылатындығын білдіреді. Бұл ретте адам басқа адамдардың құқықтарына құрметпен қарап, бір-біріне жәрдемдесуі және көмектесуі тиіс. Мұндай жағдайларда ынтымақтастық құқықтардың кепілдігіне, сондай-ақ жеке және әлеуметтік қауіпсіздік кепілдігіне айналады.

Демократия принципі. Бұл адамның саяси қызметке қатысу, саяси ұйымның құрылымына әсер ету мүмкіндігін білдіреді. Бұл ретте шешімдер көпшілік дауыспен қабылданады. Демократия жағдайында (ең дұрысы) азаматтардың сайлау құқықтары, кез-келген зорлық-зомбылық немесе мәжбүрлеу алынып тасталатын қоғамдық істерге қатысу құқығы, әртүрлі ұйымдарды құруда еркіндіктің жоғары деңгейіне кепілдік беріледі және т.б. Демократия адам құқықтары барынша жүзеге асырылатын ұйымдастыру мен басқарудың ең ұтымды нысаны ретінде пайда әкелуі мүмкін. Демократия ынтымақтастық, ымыраға келу, баламаларды анықтау арқылы әртүрлі құқықтарды, мүдделер мен артықшылықтарды үйлестіруге, келіспеушіліктерді бейбіт жолмен шешуге, қателерді түзетуге және т. б. мүмкіндік береді.

Демократияда қабылданған Плюрализм пікірлер мен іс-әрекеттің кең спектрін ұсынады. Бұл халықтың әртүрлі топтарының пікірлері мен мүдделерін ескеруге, азаматтардың саяси пассивтілігін, топтардың белсенді өкілдерінің қызметін өтеуге және сол арқылы билікті халыққа жақындатуға мүмкіндік береді. Азаматтардың

саяси қатысуына қатысу адамдардың қызметіне, бюрократиялық бюрократияға бақылауды күшейтеді, мемлекет өкілдерінің билікті теріс пайдалануының алдын алады. Демократия қоғамдық-саяси құқықтарды мазмұнды дамытады, азаматтарды оларды қолдануға үйретеді, адам құқықтарының шындығына қажет жеке тұлғаның өзін-өзі тануын дамытуға мүмкіндік береді, азаматтық мәдениетті және адам құқықтары мәдениетін тәрбиелейді, олар өз кезегінде саясатқа, билікке белсенді қатысуды, өзін-өзі шектеуге, ымыраға келуге, заңға бағынуға және т.б.

Демократия дегеніміз-адамның және оның құқықтарын қоғамның есебінен және зиянымен бекіту дегенді білдірмейді. Демократия қағидатының өзі абсолютті құндылық емес, өйткені ол автоматты түрде бостандыққа, теңдікке және әділеттілікке кепілдік бермейді. Сыртқы «қабықтың» артында демократияның жағымсыз жақтары да бар. Алайда, қазіргі әлемнің демократияға деген ұмтылысы кездейсоқ құбылыс емес, өйткені бірқатар жағдайлар болған кезде демократия әлеуметтік ұйым мен қызметтің басқа түрлеріне қарағанда бірқатар артықшылықтарға ие. Адам құқықтары мойындалатын, адам өмірі мен адамның қадір-қасиеті жоғары бағаланатын жүйеде қоғамдық қатынастарды жетілдірудің заңды мүмкіндігі сақталады. Демократия принципі әмбебап, адам құқықтарының идеалы, жағдайы, режимі немесе жағы ретінде ғана емес, сонымен бірге біртұтас адамзаттың қалыптасу процесіне белсенді қатысатын қоғам глобализмінің құрамдас бөлігі ретінде де маңызды.

Төзімділік (толеранттылық) принципі. Бұл адам құқықтарының ерекше қағидасы, ол басқалардың пікірін құрметтеуді, өзін-өзі көрсетудің әртүрлі формаларын және адам даралығының көріністерін растайды.

Жеке сапа ретінде толеранттылық адамның басқа адамдарға және олардың құқықтарына деген

көзқарасынан көрінеді. Бұл басқа адамдардың құқықтарын құрметтеу фактісінен туындайды. Ол әркімнің өз пікірі мен сенімі, билік пен алаушылықтан бостандығы бар. Әркім басқа адамдар мен билікті сынауға, сондай-ақ сынды мұқият тыңдауға құқылы деген сенімін білдіреді. Алайда төзімділіктің шегі бар. Сыпайлық және кешірімділік — заңсыздыққа, және әділетсіздікке айналмауы тиіс.

Әділеттік қағидаты. Әділеттілік адамның өзін-өзі анықтауға және бастамаға объективті қажетті қажеттілігі ретінде көрінеді. Әділеттілік құқықтарды жүзеге асыру процестерінде бағалау факторы ретінде қатысады. Құқықтарды нысаны мен мәні бойынша пайдалану және іске асыру дұрыстығына, пропорционалдылығына, адалдығына, бейтараптығына қарай ерекшеленуге тиіс. Бұл әділеттіліктің болуы. Заң ғылымында әділеттілік ұғымы өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Әділеттілікті анықтаудың әртүрлі тәсілдері бар. Көптеген еңбектер әділеттілік тұжырымдамасына арналған.

О.К. Биктасованың «Ішкі істер органдарының қызметіндегі әділеттілік пен заңдылық. (Теориялық мәселелер)» ғылыми зерттеудің маңыздылығын атап өтейік [79].

Адам құқықтарын сөз еткенде теоретиктер бұл проблеманы мүлдем жаңа деңгейге көтеріп, оған адамның қауіпсіздігі деген термин енгізді. Заңдар мен халықаралық құжаттар адамның маңызды мүдделерін білдіретін құқықтар мен бостандықтар туралы айтады да, қауіпсіздік туралы үнсіз қалады.

Адамның қауіпсіздігі халықаралық қауіпсіздіктің бір тұсы ретінде оның өмірлік маңызды мүдделеріне қатердің жоқтығын білдіреді. Адамның іргелі қажеттіліктерін талдау бірнеше өмірлік-қажетті қызметтерді бөліп көрсетуге мүмкіндік береді, олардың әрқайсысы адам тұлғасының қауіпсіздігінің жеке, ерекше бағыттарын құрастырады. Бұл өмір (вительдық

қауіпсіздік), деннің саулығы, (дене қауіпсіздігі), психикалық саулық (психикалық қауіпсіздік), адамның генетикасы (ұрықтану мен бала көтеруді қамтамасыз етуші генетикалық, тұқымқуушылық қауіпсіздігі), интелекті (адамның бар білімдерді игеруге қабілеттілігі мен мүмкіндігін қамтамасыз етуші ақыл-ой қауіпсіздігі), рухани (баршаның және әркімнің мүддесіне халықаралық қатынастарды қамтамасыз етуші рухани қауіпсіздік).

Демократиялық-құқықтық мемлекетке тән мемлекеттік құрылымдардың қызмет етуінің ұтымды бастауларын іздестіру мен басымдықтарды қайта қарау адам мен азаматтың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз етумен, Конституциялық құрылыс пен қоғамдық қауіпсіздікті қорғаумен сипатталады.

Мемлекеттің қалыптасуы мен нығайтылуы, демократиялық реформаларды жүргізудің өтпелі кезеңіндегі қоғамдық қауіпсіздік адам мен азаматтың, қоғам мен мемлекеттің өмірлік маңызды мүдделерін заңға қарсы қолсұғушылықтардан, стихиялық апаттар және басқа да төтенше жағдайлардан қорғауға бағытталған мемлекеттің ресми қабылдаған нормаларының жүйесі болып табылады. Қоғамдық қауіпсіздік — бұл тұлғаның, қоғам мен мемлекеттің өздеріне елеулі зиян тигізулері мүмкін қорқыныштар және қауіп-қатерлерден қорғалғандығы. Ол мемлекеттік органдар мен басқа да ұйымдардың Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңдарына негізделінген және адам мен азаматтың, қоғам мен мемлекеттің іргелі мүдделерін бұзушы ішкі және сыртқы әсерлерден қорғауға бағытталған қызметін қамтамасыз етеді.

Қоғамның тұрақты өмір сүруі мен дамуына теріс әсер етуші орын алып отырған және болуы мүмкін қорқыныштар және қауіп-қатерлерді ескере отырып, мемлекет басшысы қоғамдық қауіпсіздік тұжырымдауға негіз болатын мақсаттар мен міндеттерді белгілейді.

Қоғамдық қауіпсіздік объектілері: адам, оның

құқықтары мен бостандықтары, меншік түрлерінен тәуелсіз қоғамдық бірлестіктер мен басқа да ұйымдар, әлеуметтік топтар мен мемлекет. Қоғамдық қауіпсіздік субъектілері: бұлар қоғамдық қауіпсіздікті іске асыруға тиісті барлық мемлекеттік ұйымдар. Қоғамдық қауіпсіздікке қауіп-қатерлер — бұлар іске асырылуы адамның, азаматтың, қоғам мен мемлекеттің құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерінің бұзылуына алып соғулары мүмкін, қоғамдық қауіпсіздік объектілеріне қауіп төндіретін себептер, жағдайлар мен факторлардың жиынтығы.

Қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесінің негізгі мақсаттары, міндеттері мен принциптері

Мақсаты — республиканың қоғамдық қауіпсіздігінің объектілерінің қорғалуының лайықты деңгейде болуын қамтамасыз ету болып табылатын қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесі мемлекеттік органдардың қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету аясындағы өзара әрекеттесулері болып табылады. Мақсатты іске асыру қоғамдық қауіпсіздік аясындағы қатынастарды реттеуші құқықтық нормалардың жүйесін жасауды және қабылдауды, заңшығарушы, атқарушы және сот биліктері органдарының, сонымен бірге қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған барлық іс-шараларды кешенді жоспарлауға және іске асыруға тиісті қоғамдық ұйымдар мен азаматтардың қызметінің негізгі бағыттарын белгілеуді қажет етеді. Қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуші құқықтық шаралар мен мемлекеттің міндеттеріне жататындар:

- тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын реттеуші конституциялық нормаларды бекіту, олардың халықаралық құқық нормалары және қағидаларымен үйлесімділігі;
- заң шығарушылық базаны жетілдіру;
- Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес қоғамда және мемлекетте іске асырылып

жатқан демократиялық өзгерістердің негізінде қазіргі замандық құқық санасын қалыптастыру;

- қоғамдық қауіпсіздік тұжырымдамасының құқықтық негізін жасау, оның орындалуын мемлекеттік және қоғамдық бақылауды қамтамасыз ету.

Ұйымдастыру-бақылау шараларының кешенінде:

- қоғамдық қауіпсіздік тұжырымдамасының ережелерін субъектілердің сақтауын бақылаудың мемлекеттік институттарының онтайландырылулары мен жетілдірілуі;
- бақылау және қадағалау қызметтерін орындаушы мемлекеттік органдардың қызметін ұйымдық-әдістемелік қамтамасыз ету және үйлестіру;
- қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі мамандар дайындау институтын құру;
- қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған мемлекеттік бағдарламаларды кешенді жасау және іске асыру;
- қоғамдық қауіпсіздік нысандарына қауіп-қатер көздеріне бақылау қою және іске асыру;
- республиканың қоғамдық қауіпсіздігінің жағдайын бағалау, оның даму диагностикасын, үрдістерін болжау, қоғамдық қауіпсіздіктің халықаралық жүйелерімен бірігуі;
- мемлекеттік органдардың, қоғамдық қауіпсіздік субъектілерінің, билік органдарының халықты хабардар ету жөніндегі әсерінің алдын ала жарияланатын материалдардың шындығына жауапкершілік деңгейін арттыру мақсатымен бұқаралық ақпарат құралдарымен өзара әрекеттесуі;
- азаматтардың жеке бастарына және мүлкіне заңсыз қол сұғушылықтан, оның ішінде құқық қорғау органдары қызметкерлерінің тараптарынан да тікелей қорғау; куәгер және жәбірленушіні қорғау институтын онан әрі дамыту; мемлекеттік органдардың, қоғамдық бірлестіктердің және меншік

түрлерінен басқа да ұйымдардың, оның ішінде төтенше жағдайларға да қалыпты қызмет істеулерін қамтамасыз ету, заңды және жеке тұлғалардың бұзылған құқықтары мен заңды мүдделерін қалпына келтіру жөнінде шаралар қабылдау, қоғамдық қауіпсіздікке қарсы заңсыз әрекеттер жасаған тұлғаларды жауапкершілікке тарту, ұлтаралық және басқа да әлеуметтік жанжалдарға алып келуші себептер мен жағдайларды бейтараптандыру;

- қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесінің күш және құралдарын құру, дамыту, жабдықтау, дайындау және қажетті дәрежедегі дайындық деңгейінде ұстау.

Монографияда мемлекеттің адам құқықтарын қорғау механизмін түсіндіріп көрсету және бұл процестегі Президенттің және басқа мемлекеттік органдардың ролін анықтау үшін тұжырымдаманың бүтіндей бір бөлігі арнайы келтірілген.

Адам құқықтарын қорғау механизмінде басты роль мемлекеттің еншісіне тиісті, бірақ бұл процеске үкіметтік емес ұйымдар мен саяси партиялар да белсенді араласуда. Егер құқықтар мен бостандықтар заң жүзінде бекітілген болса, онда мемлекет өзіне оларды сақтауға және үшінші бір тұлғалар бұзған жағдайда қорғауға міндеттеме алады.

Нарықтың қарым-қатынастарды әмбебап реттеуші ретінде қараушылық кетіп, оның орнына мемлекетті нығайту идеясы келді. Тұлғаны қорғау қызметін мемлекеттік емес құрылымдарға беру адам құқықтарын қамтамасыз етуде бірыңғай саясаттың жоқ екендігін білдіреді. Азаматтардың қауіпсіздігін мемлекеттік-құқықтық қамтамасыз етудің негізгі міндеттерінің бірі — тұлғаның өмірлік маңызды мүдделерінің жүйесі мен басымдықтарын анықтау мен заңды түрде бекіту, мемлекеттік органдардың жауапкершілік аяларын белгілеу, олардың қызметін бақылау механизмін орнату,

тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың жағдайын, бағыттарын талдау болып табылады.

Реформаторлардың стратегиялық қателігі мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық процестерді басқарудан бойын аулақ салуы болды. «Бұрынғы отандық тәжірибені теріске шығару, жария институттармен теке-тірес, құқық қорғау органдарын мағынасыз қайта құру, істеріне берілген адал мамандарды қудалау мемлекеттің құқық қорғаушылық әлеуетіне әсерін тигізбей қоймайды. Күшті мемлекетте билік пен демократия – қарама-қарсылықтар емес. Демократия тек заңдылық қатаң сақталатын жерде ғана дамиды» [80, 7-8 бб].

Екі нәрсе мемлекеттің құқық қорғаушылық қызметін сипаттайды. Біріншісі – мемлекеттің тоталитарлық өткеннен шығуы мен құқықтық, демократиялық мемлекетті құрумен байланысты. Екіншісі – Қазақстан Республикасының халықаралық міндеттемелерімен байланысты. Осыған байланысты мемлекет шенеуніктердің тарапынан билікті бұрмалап пайдаланушылыққа қарсы құқықтық механизмдер құрып, оны жетілдіреді. Соңғы кездерде мемлекеттік басқару аясында жүргізілген реформалар мемлекеттің қызметтің негізгі стандарттарының тобына адам құқықтарын қорғау сияқты басымдықтың енгізілгендігі туралы айтуға мүмкіндік береді – мемлекеттік қызметкерлер заңдылық, отансүйгіштік, гуманизм, кәсібилік және басқа да құндылықтармен бірге адам мен азаматтың мүдделерін, құқықтары мен бостандықтарын да басшылыққа алулары керек.

«Мемлекеттік қызмет туралы» заңда Қазақстан Республикасында мемлекеттік қызметті іске асырудың негізгі қағидалары, оның ішінде азаматтардың құқықтары, бостандықтары мен заңды мүдделерінің басымдықтары белгіленген.

М.Т.Баймаханов былай деп жазды: «Қазақстанның құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғам құруға

бағдарлануы бұдан былай адам құқықтарының саласындағы жұмыстар жаңаша жүргізіледі және мемлекеттік қызметтің аталған бағыты енді алдыңғы шепке шығып, басқа бағыттарды артқа ығыстырады дегенді білдіреді. Өйткені құрылып жатқан, оның бергі жағында қалыптасқан құқықтық мемлекетте адам, оның өмірі, денсаулығы, бостандығы, аман-есендігі ең жоғарғы әлеуметтік құндылықтар ретінде көрініс табады, бүкіл мемлекеттік саясат соларды ескере отырып, қалыптасуға тиіс [3].

Өкініштісі, Қазақстан және басқа да посткеңестік республикалар жарияланған құқықтық мемлекет құру мақсаттары көбінесе жарияланымдық сипат алып, ала-құлалықпен іске асырылуда, демократиялық қағидалардан шегініспен, сыбайлас жемқорлық үрдістерінің тереңдеуімен, билікті қолдануда бұрмалаушылықтармен ұштастырылуда, бұл сайып келгенде дамудың жалпы және нақтылы нәтижелеріне әсерін тигізіп отыр.

Кеңес мемлекетінің тұсында өмір сүрген қорғаудың кейбір мемлекеттік және саяси элементтері жойылды, ал жаңа органдардың анық және ақылға сыйымды жүйесі әлі түзіліп болған жоқ. Реформа жылдары жарияланған адам құқықтарының әруақытта оларды іс жүзіне асыруларына сәйкес келе бермейтіндігін көрсетті.

М.Т.Баймахановтың пікірінше, мемлекеттік құрылысты адамгершіліктендіру және оның демократиялық принциптерін дамыту жағдайында мемлекеттің бұл қызметінің бағдарын тек қорғаушылық әрекеттермен шектеудің қажеті жоқ. Өйткені адам құқықтарының маңыздылығы соншалық, мемлекет те оларды қорғауменен оларға баланысты міндеттерін түгесе алмайды. Мемлекет адам құқықтарын бекітеді, қамтамасыз етеді, оларға кепілдік береді және қорғайды деп санау дұрысырақ болады. Оның үстіне, адам құқықтарын, меншікті, құқықтық тәртіпті, заңдылықты

біріктіріп, мемлекеттің осы қызметінің мазмұнына біріктіріп, бір деңгейге қою қажетсіз. Бұл әртүрлі қатардағы міндеттерді жіктеу, оларды мемлекеттің бір ғана емес, бірнеше қызметінің мазмұны етуге жеткілікті мөлшерде негіз бола алады [3].

Бұл проблеманы қарастыруда шешуші мәселе мемлекеттік органдардың араларындағы құзіреттілікті туғызды және мемлекеттік жүйенің тепе-теңдігінің бұзылуына алып келеді. Егер мемлекеттік аппарат буындарының араларында олардың міндеттері анық белгіленбесе, бұл адам құқықтарының бұзылушылығының нақты фактілері үшін азаматтар алдындағы жауапкершіліктің төмендеуіне алып келеді. Ю.А.Тихомиров құзіреттілікті анықтарда бірсыпыра қағидаларды міндетті түрде сақтау керек дейді: Құзіреттіліктің құқыққа «байланыстылығын»: құзіреттілікті бекітудің нормативтік құралдарына анық шектеу, оның ішінде: а) ықпал жасау нысандарының жалпы сипаттамасы (заң шығарушы органдар үшін); б) өкілеттіліктерінің жабық тізімі (соттар үшін). В) «...жүктелген және басқа да өкілеттіліктер» деген формуламен толықтырылатын жартылай жабық тізім; г) жасырын өкілеттіліктер; д) жоғарғы құрылымдардың кез келген мәселені өзінің жүргізуіне алу құқығын білдіретін жорамал өкілеттіліктер; е) аралас; құзіреттілік субъектінің оны іске асырудағы дербестігі мен жауапкершілігін қатаң сақтауды қамтамасыз етудің қажеттілігі; түрліше құзіреттіліктер мен органдар және ұйымдардың ынтымақтастығын білдіретін олардың өзара бір-бірлеріне өтулерін қатаң түре қамтамасыз ету. Сонымен бірге ол құзіреттіліктің әсерлілігінің кепілі оны жүйелі қамтамасыз ету деп атап көрсетті. Бұл оңтайлы құзіреттілікпен қамтамасыз ету оның ең тиімді жолмен жүзеге асырылуына кпілдік бере алмайды. Соңғы мәселе басқарушылардың құзіреттілігіне де, материалдық-техникалық жабдықтау деңгейіне де, мемлекеттің

сауатты институционалдық саясатына да, құзіреттілікті қорғау және іске асыру механизмдерінің жағдайына да, сайып келгенде, мемлекеттік биліктің тұрақтылығы мен жалпы ел ішіндегі тұрақтылыққа байланысты [81, 60 б].

Мемлекеттің осы қызметіне баса көңіл аудара отырып, О.А.Снежко былай деп жазады: «Құқықтар мен бостандықтарды мемлекеттің қорғауы бүкіл құқық қорғаушылық механизміндегі басты тәсіл болып табылады. Бұл бірнеше себептерге байланысты: «Біріншіден, мемлекеттің қарамағында құқықтар мен бостандықтарды қорғау жөніндегі қызметтерді іске асыруға міндетті органдар жүйесі бар. Екіншіден, мемлекеттің қолында бұзылған құқықтар мен бостандықтарды тек қана қалпына келтіріп қана қоймай, сонымен бірге мұндай бұрмалаушылықтарға келешекте болдырмауға да әсерлі құралдардың жиынтығы бар. Үшіншіден, басқа актілерге қарағанда тек мемлекеттік органның актісінің ғана міндетті күші бар. Төртіншіден, мемлекеттің қолында тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын бұзуға кінәлілерді жауапкершілікке тарту мақсатында мәжбүрлеу аппараты бар. Құқықтар мен бостандықтарды қорғаудың басқаша амалдары мемлекеттік қорғаудың орынын ауыстырмайды, керісінше, оларды толықтырады» [82, 2-3 бб].

Вена қаласында өткен Адам құқықтары жөніндегі дүниежүзілік конференцияда Қытай делегациясының басшысының мәлімдемесінде: «өткен уақытта ұлы мемлекеттердің басқыншылығынан зардап шеккен, қазір толығынан азат қытайлықтар мемлекеттік егемендіктің құқықтарын іске асырудың негізі екендігін түсінді. Мемлекеттің егемендігі қамтамасыз етілмесе, азаматтардың құқықтары туралы сөз етудің қажеті жоқ. Бұл әншейін ауадан салған сарай болмақшы» [83, 33 б].

Адам құқықтарын қорғаудың басты кепілі қуатты, демократиялық, жақсы ұйымдасқан мемлекет болып табылады. Қазақстан Республикасының тұңғыш

Президентінің 2006 жылғы Қазақстан халқына Арнауында былай делінген: «Терең демократиялық дәстүрлердің жоқтығы, бостандықты бетімен кету деп түсіну елді тұрақсыздандыруға, біздің болашағымызға деген барлық жоспарларымызды сызып тастауға және артқа шегінушілікке алып келуі әбден мүмкін екендігін мойындауымыз керек. Жақында орын алған президенттік үшін жарыстан біз осындай сабақ алдық. Біздің адасушылықтарымыздың себептерінің бірі биліктің либерализмінің қарапайым, оның әлсіздігі мен бетімен кеткен мансапқұмарлардың кез келген «еркеліктері» мен «тентектіктеріне» тыйым салуға оның дәрменсіздігі деп қабылдануында жатыр. Бізге мұндай елестер мен адасушылықтардан арылу керек.

Осыған байланысты ел ішіндегі және сыртындағы сындарға жалтақтамастан, біз демократиялық дәстүрлерді дамытумен қатар оларды қорғаудың жеткілікті дәрежедегі қатал жүйесін қарастыруымыз қажет. Сайып келгенде, заң бұзушылық үшін қатаң талап қою керек. Жала жабу, параға сатып алу, зорлық-зомбылық үшін жауапкершілік шаралары белгіленуі, ал қажет болса, тиісті заңдарды қайта қарау керек. Азаматтардың Конституциямен заңдарды орындауларын қамтамасыз ету — құқық қорғау орындарының міндеті. Олар үшін «қайда және кім не айтар екен?» деген сұрақ туындамауы, тек «заңды бұздың ба — оның баптарына сәйкес жауапкершілікке тартыласың» деген анық ереже болуы керек. Олай болмаса, біз баяғы кеңестік «заң-арбаның оқ ағашының» кебін киеміз. Құқық қорғау орындарының басшыларының қайсысы бұл ережені орындамаса, ол қызметінде қалмауға тиіс. Біз басқаша жолмен құқықтық мемлекет пен демократиялық қоғам құра алмаймыз [84].

Қоғамдық дамудың бұзылуы басымдықтар ысырылып, мемлекет өзіндік мәні бар құндылық ретінде қойылғанда басталады. Адам мен оның мүддесіне

бағыныштылық орын беріледі. «Мемлекет – тұлға» қатынастарында басымдықтарды ауыстыру сөзсіз тоталитарлық режимдердің қалыптасуына алып келеді. Адам құқықтары мен бостандықтарының құндылықтар ретіндегі басымдылық қағидасы конституцияның бүкіл мазмұнында орын алған. Қазақстан Республикасы Конституциясының 12-бабында былай деп жарияланған: «Қазақстан Республикасында Конституцияға сәйкес адам құқықтары мен бостандықтары танылады және оларға кепілдік беріледі. Адам құқықтары мен бостандықтары әркімге тумысынан жазылған, олар абсолютті деп танылады, олардан ешкім айыра алмайды, заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуы осыған қарай анықталады». Бұл конституциялық шындық заң шығарушылық және заңды қолдану практикасын белгілеуі тиіс. «Барлық басқа конституциялық қағидалар – халықтардың тең құқықтылығы мен өзін-өзі басқаруы, мемлекеттік егемендік пен қауіпсіздік, мемлекеттік тұтастығы мен аумақтық бірлігі және басқалары бірқатардағы, бірақ адам құқықтарын, оның құқықтары мен бостандықтарын жоғарғы құндылық ретінде тану конституциялық қағидаларына бағыныштылар есебінде қарастырылады» [84].

Адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғау механизмі жалпы мағынада да, арнайы мағынада да қарастырылуы керек. Жалпы мағынада адам құқықтарын қорғау тетігі іске асыру нысандарын да, құқықтарды іске асыратын және нормаларды, нормативтік және белсенділік аспектілерін, сондай-ақ ақпараттық, сәйкестендіру және басқа элементтерді қолданатын органдар мен ұйымдардың өзін де қамтиды.

Нақты жағдай белгілі бір елдегі және саладағы адам құқықтарымен осы элементтердің интеграциясына байланысты. Адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау механизмі ұғымы «адам құқықтарының кепілдік

жүйесі» ұғымымен тығыз байланысты. Кепілдіктерсіз адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғау механизмінің дизайнын түсіну мүмкін емес екенін атап өтейік. Адам құқықтарының кепілдіктері экономикамен, мәдениетпен, жалпы әлеуметтік дамумен тығыз байланысты. Кепілдіктер-бұл адам құқықтары бұзылмайтын жағдайлар. Адамның және азаматтың құқықтарының, бостандықтарының кепілдіктері олардың нақты өмір сүруін қамтамасыз ететін құралдар болып табылады. Кепілдіктер келесі түрлерге бөлінеді: экономикалық, саяси, құқықтық, ұйымдастырушылық, мәдени (рухани).

Экономикалық кепілдіктер тиімді және тұрақты ұлттық экономиканың болуын, елдің сыртқы қарызының төмендеуін, ұлттық кірістің өсуін, жұмыс орындарының санын, азаматтардың материалдық қауіпсіздігін және т.б.

Саяси кепілдіктер қоғамның демократиялық саяси жүйесінің болуын, оның көппартиялылығын, саяси оппозицияның белсенділігін, қоғамдық пікірді ескеруді, сайлаушылар алдындағы жауапкершілікті және т.б.

Құқықтық кепілдіктер, атап айтқанда, сот және құқық қорғау органдары жүйесінің тиімді қызметін, құқықтар мен бостандықтарды іске асырудың құқықтық тетіктерінің болуын болжайды.

Кепілдіктер — бұл, А.С. Мордовичтің пікірінше, тұлға үшін өзінің құқықтарын, бостандықтарын мен мүдделерін іске асыруға тең мүмкіндіктер тудырушы әлеуметтік-экономикалық, саяси, адамгершілік, құқықтық, ұйымдастырушылық алғышарттардың, жағдайлардың, құралдар мен әдістердің жүйесі [85, 276 б].

Кепілдіктер тұлғаның мүдделерін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін жағдайлардың жүйесі болып табылады. Олар демократиялық қоғамның экономикалық, саяси дамуының, халықтың құқықтық және саяси мәдениетінің деңгейін көрсетеді.

«Заңдылық кепілдіктері деп белгілі бір мемлекеттің құрылымның ішінде де, одан тыс та жағымды әрекет етуші жағдайларды, факторларды және құралдарды айтады [86, 513 б].

Кепілдіктердің мазмұны қоғам дамуының қоғамдық-саяси, рухани және басқа да жағдайларына байланысты. Кепілдіктердің қызметі сол, олар конституциялар мен заңдарда бекітілген тұлғаның заңды мәртебесі, оның құқықтары мен бостандықтары жеке адам мен азаматтың өмірінің іс жүзіндегі шындықтарына айналатын қолайлы жағдайды қамтамасыз ету болып табылады. Кепілдіктер жалпыдан жекеге, заңда жарияланған мүмкіндіктен шындыққа өтуді қамтамасыз ететін сенімді көпір болып табылады. Тиісті кепілдіктерсіз жарияланған құқықтар мен бостандықтарын іске асыруға, олардың жарым-жартылай немесе қалай болса солай іске асырылуының мүмкін болатын себептері мен кедергілерін жоюға бағытталған объективтік және субъективтік факторлардың барлық жиынтығын қамтиды.

Ұйымдастырушылық кепілдіктер, атап айтқанда, халықты жұмыспен қамту деңгейін арттыруға, қылмыс, өлім-жітім, халықты есірткіге тарту, қоршаған ортаның ластану деңгейін төмендетуге бағытталған бағдарламаларды әзірлеуді және іске асыруды көздейді.

Мәдени (рухани) кепілдіктер елде жалпы және құқықтық мәдениеттің тиісті даму деңгейінің болуын болжайды. Кепілдіктер, шын мәнінде, адамның конституциялық құқықтары мен бостандықтарына қатысты мемлекет пен мемлекеттік органдардың міндеттері болып табылады. ҚР Конституциясы адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын мемлекеттік қорғауға кепілдік беретінін атап өтеміз. Бұл жалпы ереже мемлекеттің құқықтар мен бостандықтарды қорғауды қамтамасыз ету, оларды реттеуді жүзеге асыру міндетін әртүрлі құқықтық құралдармен бекітеді.

ҚР Конституциясы 39-бапта адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын шектеуге мүмкіндік береді. Кепілдіктердің ерекшелігі — оларды іске асыру жеке және заңды тұлғалардың, лауазымды тұлғалардың міндеттерін орындаудан, жергілікті өзін-өзі басқару және мемлекеттік билік органдарының өкілеттіктерінен, саяси режимнен ажырамас болып табылады.

Кепілдіктер субъективті құқықтарды адамдар мен органдардың міндеттерімен тығыз байланыстырады. Адамдардың міндеттері — бұл азаматтардың құқықтары кепілдіктерінің өзегі. Адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау тетігі құқықтық және жалпы (экономикалық, саяси, ұйымдастырушылық-қоғамдық, рухани, басқарушылық) кепілдіктерді қамтиды.

Адам құқықтарын қорғау тек заңды кепілдіктердің көмегімен бүкіл көлемде жүзеге асырыла алмайды. Бұл соңғысын басқа кепілдіктермен әділ тәртіпті қамтамасыз ету, адамның қадір-қасиетін қорғау жүйесінде белгілі бір орын алатын адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың біртұтас механизміне қосуды талап етеді. Заңды кепілдіктерге заң шығару, құқықтық реттеу және құқықтық қорғау жатады.

Ерекше мағынада адам құқықтарын қорғау тетігі адам құқықтарын бұзушылықтардан қорғаумен айналысатын мемлекеттік органдардың жиынтығын білдіреді. Адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғау тетігі оның ұйымдық-билік компоненті бар мемлекеттік саясатқа негізделген. Мемлекеттік саясат адам құқықтарының негізгі жалпы жүйелік кепіліне айналады, тұрақтылықты, саяси режимді, билік органдарының қоғаммен қарым-қатынасын анықтайды және әртүрлі ресурстарды тартады. Сондықтан адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау тетігі мемлекеттік органдар мен мекемелер, тұрақты құқықтық байланыстар, мысалы, азаматтық арқылы жүзеге асырылады.

Осылайша, адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғау механизмін мемлекеттік органдардың, қоғамдық институттардың және адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғауға және қамтамасыз етуге бағытталған арнайы құқықтық құралдар мен әдістердің жүйесі ретінде анықтауға болады. Айта кетейік, заң әдебиеттерінде адам құқықтарын қорғаудың келесі нысандары бөлінеді: өзін-өзі қорғау, мемлекеттік және қоғамдық қорғау; халықаралық қорғау. Айта кетейік, бүгінде Қазақстан Республикасында әр адам өз құқықтарын білуі және оларды өз бетінше қорғай алуы үшін барлық жағдай жасалған. Адам құқықтары бұзылған жағдайда әркімнің мемлекеттік органдарға жүгінуге құқығы бар. Тиісінше, мемлекеттік орган мемлекет кепілдік берген заң көмегін тегін негізде көрсетуге міндетті. ИО сонымен қатар мемлекет кепілдік берген заң көмегін көрсету субъектісі болып табылады.

Адам құқықтарын қорғау тетігінің элементтеріне мемлекеттік органдар мен қоғамдық ұйымдар, арнайы заң құралдары жатады.

Мемлекеттік органдар жүйесі: Президент, Парламент, Конституциялық Сот, құқық қорғау органдары, прокуратура, соттар, Омбудсмен. Қоғамдық ұйымдар жүйесі – ұлттық және халықаралық ұйымдар: адвокатура, нотариат, заң консультациялары және т.б.

Арнайы заңды құралдар-мәжбүрлеу және сендіру әдістері.

Сондай-ақ, кешенді арнайы қорғаныс институттарын бөлек бөлуге болады. Кешенді арнайы қорғау институттары: сот қорғауы, прокуратура, ҚР Президенті жанындағы Адам құқықтары жөніндегі комиссия, Адам құқықтары жөніндегі омбудсмен болып табылады. Қазақстанда адам құқықтарын қорғаудың мемлекеттік, аралас, үкіметтік емес тәсілдері мен рәсімдері бар.

Адам құқықтарын қорғауды жүзеге асыратын мемлекеттік органдардың өкілеттіктерін нақты, қысқаша

түрде қарастырайық. Құқықтар мен бостандықтарды қорғаудағы ерекше рөл ҚР Президентіне тиесілі.

Қазақстан Республикасының Конституциясының 40-бабының 2-тармағына сәйкес былай деп жазылған: «Республика Президенті — халық пен мемлекеттік билік бірлігінің, Конституцияның мызғымастығының, адам мен азамат құқықтары мен бостандықтарының нышаны әрі кепілі» [1]. Президент — бұл адам мен азаматтың құқықтарын сақтау және қамтамасыз ету механизміндегі жүйе түзуші институт, ал заңда берілген мүмкіндіктер арқылы мемлекеттің адам құқықтары саласындағы саясатын белгілейді, мемлекеттік бағдарламалар құрайды, әртүрлі ұйымдық формалар арқылы адам құқықтарын сақтау жөніндегі қызметтің бағыттарын түзетіп отырады. Бұл қызметті қалай әсерлі етуге болады? Ол үшін қоғамның бар күшін адам құқықтарын сақтау мен қорғаудың барлық субъектілер өзара тығыз байланысты, бір-бірінің қызметтерін қайталамайтын және өздерінің тиімді қызмет етулері үшін бірыңғай нормативтік негізі бар жүйесін жасауға жұмсау қажет. Адам құқықтарын қорғайтын жария билік органдары бір-бірінен бөлек әрекет ете алмайды. Ондай болмаған жағдайда барлық құрамдас бөліктері үйлесімді және өзара әрекеттесу жағдайында қызмет ететін барлық билік механизмі жаппай күйреуге ұшырайды.

Бұл қатынастар құқық пен егжей-тегжейлі бекітілген. М.С. Матекович бұл қатынастарды сипаттау үшін жария билік органдарының конституциялық заңмен бекітілген ерекше құқықтық жағдайын және бекітілген ережелерді іске асыру жөніндегі қызметін — жария билік органдарының өзара әрекетін, біріктіретін «өзара қарым-қатынастар» терминін енгізді [87, 14-18 бб]. Адам құқықтарын сақтаушы субъектілердің барлығының мақсаттары бір — адам құқықтары ең жоғарғы құндылық, бірақ олар қорғауға мұқтаж.

Президент барлық мемлекеттік органдар мен институттардың жұмысын саяси үйлестіруді іске асырады, ол адам құқықтарын қорғаудың бүкіл механизмін біріктіре отырып, адам құқықтарын қорғау ісінде жүйе құраушы фактордың маңызды ролін атқарады. Бұл үшін ол жыл сайын елдегі жағдай мен республиканың ішкі және сыртқы саясатының негізгі бағыттары туралы Қазақстан халқына Жолдау арнайды. Осыған байланысты Парламент, Үкімет, мемлекеттің басқа органдары өз қызметін мемлекет басшысы белгілеген бағдарлармен сәйкестендіруге, өз жұмысын тежеу мен қарама-қарсылық жүйесінің шегінде үйлестіруге міндетті.

Президент қызметінде оның Жолдауларының маңызы зор. Бұл оның конституциялық міндеті. Президенттің Қазақстан халқына Жолдауларында экономикалық және саяси үрдістерге талдау жасалынады және елдің дамуының ұзақ мерзімдік, орта және қысқа мерзімдердегі мақсаттары мен басымдықтары ұсынылды.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев 2020 жылдың 1 қыркүйегінде Қазақстан халқына арнаған жолдауында: «Адам құқығын қорғау жөнінде жаңа шаралар қабылдау өте маңызды. Мен үшін бұл мәселенің мәні зор. Біз азаматтарымыздың лайықты өмір сүруіне жағдай жасауға, олардың құқықтарын қорғауға, заң үстемдігін қамтамасыз етуге міндеттіміз», -деп адам құқықтарын қорғау мәселесінің өзекті екендігін атап өткен болатын [88].

2022 жылғы 20 қарашада үлкен саяси науқан – Мемлекет басшысының Жарлығына сәйкес Қазақстан Республикасы Президентінің кезектен тыс сайлауы өткізілмекші. Мемлекет тізгінін ұстауға үміткерлерді ұсыну 2022 жылғы 23 қыркүйекте басталды.

Сөйтіп, біз ҚР Президентінің адам құқықтарының кепілі ретіндегі қызметі санқырлы, көлемді және жүйетүзушілік сипатта деп тұжырым жасаймыз.

ҚР Президенті адам құқықтарының жай-күйі туралы жүйелі түрде ақпарат алады, мемлекеттік органдар басшыларының есептерін тыңдайды, Конституциямен кепілдендірілген адам мен азаматтың құқықтары мен бостандығын қамтамасыз ету үшін қажетті шаралар қабылдайды. ҚР Президентінің жанынан адам құқықтары жөніндегі Комиссия құрылды. Бұл комиссия Мемлекет басшысына құқықтар мен бостандықтардың кепілі ретінде адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғауға қатысты тиісті құжаттаманы дайындайтын консультативтік-кеңесші орган болып табылады. Комиссия ҚР Президентіне адам құқықтары мен бостандығы жөнінде жолданған өтініштерді қарайды, Мемлекет басшысына адам құқықтарының сақталуы туралы арнайы баяндамалар ұсынады, адам құқықтары саласындағы халықаралық-құқықтық актілер бойынша материалдар мен ұсыныстар дайындайды.

Осылайша, бұл органның негізгі мақсаты-адам құқықтарының сақталу жағдайын бағалау, сондай-ақ Президентті өз тұжырымдары туралы хабардар ету. Комиссия мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдардан өзіне жүктелген міндеттерді орындау үшін қажетті кез келген материалдарды, құжаттарды сұратуға құқылы. Комиссия Адам құқықтарының жаппай не өрескел бұзылуы туралы ақпарат бар мемлекеттік мекемелердің жұмысына тексеру жүргізе алады; Комиссияның құзыретіне кіретін мәселелер бойынша кез келген лауазымды адамдардан түсініктемелер ала алады.

Комиссия өз қызметінің нәтижелері бойынша адам құқықтарының сақталуы туралы жыл сайынғы баяндамалар жасайды. Бұл баяндамалар жарияланады және Қазақстан Республикасының Президентіне жіберіледі. Комиссия қорытындылар мен ұсынымдарды қабылдайды. Бұл құжаттар құзыретіне осы мәселені шешу кіретін тиісті заңнамалық, атқарушы, сот және өзге де органдарға жіберіледі.

ҚР Парламенті адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау және қорғау жөніндегі қызметті негізінен өзінің заңнамалық қызметі арқылы жүзеге асырады. Парламент қолданыстағы актілерге құқықтар мен бостандықтар туралы Конституциялық-құқықтық нормаларды нақтылау, сондай-ақ әрбір негізгі құқық пен бостандық кепілдіктерінің кешенді жүйесін одан әрі өрістету және жетілдіру мақсатында заңдар қабылдайды, өзгерістер мен толықтырулар енгізеді. Парламент депутаттары сайлау округтерінде сайлаушылармен кездесулерді жүзеге асырады, олардың өтініштерімен, шағымдарымен жұмыс істейді.

Биылғы жүргізілген конституциялық реформалардың негізгілерінің бірі парламенттің мәртебесі мен ролінің өзгеруі өкілді билік тармағына сенім күшейеді. Мемлекет басшысы үлкен өзгерістердің бастамашысы болып, өзгерісті өзінен бастады. 2022 жылғы 6 маусымда Конституцияға енгізілген Парламенттің ролі туралы тоқталып өтейін. Мәжіліс енді заңдарды қабылдайтын болады. Сенат бұрын заң қабылдаса, енді заңдарды мақұлдайды немесе мақұлдамайды. Мәжіліс депутаттары сайлаудың аралас жүйесімен, яғни пропорционалды және мажоритарлы жүйе бойынша сайланады. Бұл аралас сайлау жүйесі барлық азаматтардың құқықтарын толық сақтауға, сайлаушылардың мүддесін қорғауға тиімді мүмкіндіктер береді. Парламент конституциялық заңдарды Палаталардың бірлескен отырысында, кемінде екі оқылымда қабылдайтын болады. Сонда сапалы әрі қоғамның игілігі жолында жұмыс істейтін заңдар қабылданып, тиімді заңдар халық үшін іске асырылады.

Парламенттің ролінің күшейтілуі өз кезегінде мемлекеттік билік пен халықтың одан әрі жақындасуына мүмкіндік береді.

Адам құқықтарын қорғаудың ерекше органы *Омбудсмен* болып табылады. *Омбудсмен* — адам

құқықтары жөніндегі Уәкіл институты 2002 жылы ҚР Президентінің Жарлығымен құрылды [89].

Айта кетейік, адам құқықтары жөніндегі уәкіл лауазымды тұлға болып табылады. Ол адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының сақталуын қадағалайды. Ол үшін Омбудсмен өз құзыреті шегінде адам мен азаматтың бұзылған құқықтары мен бостандықтарын қалпына келтіру жөнінде шаралар қабылдауға өкілеттік берілген.

Адам құқықтары жөніндегі уәкіл институты шет мемлекеттердің конституциялық заңнамасы арқылы жақсы таныс. Қазіргі кезде дүние жүзінің түрлі елдерінде жүзден аса омбудсмен бар. Бір мемлекеттерде бұл лауазымды тұлға (омбудчмен), екіншілерінде – медиатор, үшіншілерінде – парламенттік уәкіл, ал төртіншілерінде – азамат құқықтары жөніндегі уәкіл деп аталады. Терминдердің бұл тізімін одан әрі жалғастыруға болады. Бүкіл дүние жүзінде ол адам құқықтары мен бостандықтарын әсерлі қорғайтын органдар жүйесінде маңызды орын алды. Әрбір елдің жағдайының ерекшелігі, оның мемлекеттік құрылысы омбудсмен институтының белгілі бір үлгісін қалыптастырды.

Омбудсмен билік органы немесе мемлекеттік басқару органы да, сот органы да емес. Оның қызметі азамат құқықтарын іске асырушы басқа органдармен салыстырғанда қарапайым әрі азаматтарға түсінікті.

Ж.Д. Бусурманов: «Уәкілдің негізгі мақсаты – адам құқықтарын сақтауға байланысты халық еркін білдіруші болу деп санайды. Ол билік пен қоғам арасында оларды екіжақты қисынсыз және әділетсіз әрекеттерінің тігісін жатқызатын және сақтандыратын буфер ролін атқаруға тиіс. Нақ осы делдалдық қызмет бұл институттың ең тартымы ерекшелігі болып табылады. Бір жағынан, Уәкіл билік аппараты ретіндегі атқарушы органдардың алдында азаматтардың құқықтары мен мүдделерін қорғау қызметінде болса, екінші жағынан, ол азаматтарға

биліктің олардың мүдделеріне қажетті әрекеттерін түсіндіруге, осылайша азаматпен мемлекет араларындағы сенімнің артуына жәрдемдесуі керек»', - деп санайды [24, 345 б]. Омбудсмен институты демократияның өздігінен бекіген белгілерінің еркін нарықтық дамыған елдер ғасырлық тарихы бар адам құқықтарын іске асыру мен қамтамасыз етудің тетіктері мен механизмдерінің назарынан тыс қала алмады. Омбудсмен институтының құрылуы мен қызметі мемлекет пен азамат, жария билік өкілдері мен азаматтар араларындағы қарым-қатынастардың жаңа тарауын ашты. «Мемлекет — азамат» өзара қарым-қатынастарындағы шиеленістің бәсеңдеуіне тек азаматтар ғана емес, мемлекеттің өзі де мүдделі. Омбудсмен институты заң шығарушы, атқарушы және сот билігінің ешқайсысына жатпайды, олардың орынына жүрмейді. Сонымен бірге оның ведомствосы елдегі биліктің жоғарғы органдарына жатады. Омбудсмен азаматтар араларындағы қарым-қатынастарды қарастырмайды, оның қызмет аясы азамат пен мемлекеттік орган, ұйым немесе мекеме араларынағы қарым-қатынастар.

Мемлекет басшысы 2022 жылғы 5 қарашада «Қазақстан Республикасындағы Адам құқықтары жөніндегі уәкіл туралы» заңға қол қойды.

Конституциялық Заңның мақсаты — адам құқықтарын іске асырудың кепілі ретінде Адам құқықтары жөніндегі уәкілдің конституциялық мәртебесін бекіту бөлігінде Қазақстан Республикасының Конституциясына енгізілген өзгерістерді іске асыру. Конституцияның жаңа 83-1-бабының нормаларымен Уәкілдің қызметінің міндеттері, тәуелсіздігі мен өкілеттіктерін жүзеге асыру кезінде қандай да бір өзге мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдардың алдында есеп бермеуінің кепілдіктері бекітілді. Бұдан былай Адам құқықтары жөніндегі уәкілдің құқықтық жағдайы мен оның қызметін ұйымдастыру конституциялық заңмен айқындалады.

Жалпы, Конституциялық заң 6 тараудан және 23 баптан тұрады. Заң жобасы Уәкіл қызметінің мақсаттары мен міндеттерін, оның құқықтық жағдайы мен құзыретін ашады. Уәкілдің, оның облыстардағы өкілдерінің және Адам құқықтары жөніндегі ұлттық орталықтың қызметін ұйымдастыруға байланысты ережелер көзделген.

Қолданыстағы заңда көзделмеген негізгі жаңа ережелерге толығырақ тоқталғым келеді. Біріншіден, Уәкілдің құзыретін күшейту ескерілген. Конституция нормаларын іске асыру мақсатында құжатта Уәкілдің адамның Конституцияда бекітілген құқықтары мен бостандықтарына қатысты нормативтік құқықтық актілердің Конституцияға сәйкестігі мәселесі бойынша Конституциялық сотқа жүгіну құқығы көзделген. Сондай-ақ, басқа мемлекеттердің шақыруы бойынша адам құқықтары мен бостандықтарының сақталуына байқаушы ретінде әрекет ету құқығын беру ұсынылады.

Уәкілдің құзыретін күшейту мақсатында оның арнаулы әлеуметтік қызметтер көрсететін ұйымдарға және қылмыстық-атқару жүйесі мекемелеріне кедергісіз бару құқығы бекітіледі.

Сонымен қатар, Уәкілдің қызметін ұйымдастырудың тиімділігін арттыру бөлігінде Заңда адам құқықтары жөніндегі Ұлттық орталық басшысының орынбасары лауазымын енгізу, сондай-ақ Ұлттық орталықтың қосымша функциялары белгіленеді.

Біздің ойымызша, омбудсменге Конституциялық сотқа жүгіну құқығының берілуі Қазақстан Республикасы азаматтарының құқықтарын қорғаудың тиімділігін арттырады.

Конституциялық Сот. Жалпы құқықтық жағынан алғанда Конституциядағы негізгі өзгерістердің бірі – Конституциялық Соттың құрылуы болды. Азаматтарымыздың Конституцияда бекітілген құқықтары мен бостандықтарын тікелей қорғайтын орган болғандықтан, Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық

актілерінің Республика Конституциясына сәйкестігін қарау басты міндеті болып табылады.

Сондай-ақ, Мемлекет басшысы 2022 жылғы 5 қарашада 2023 жылдың 1 қаңтарынан бастап қайта жұмысын бастайтын конституциялық сот туралы заңға қол қойды.

Бұл құжат Мемлекет басшысының 2022 жылғы 16 наурыздағы Жолдауын іске асыруға бағытталған.

«Конституциялық Заң жобасының мақсаттары Конституциялық Сотты құру бөлігінде Конституцияға енгізілген өзгертулерді іске асыру, мемлекеттің құқық қорғау институттарын күшейту, Негізгі заң ережелерінің қатаң сақталуын қамтамасыз ету. Конституциялық заң жобасы 3 бөлімнен, 10 тараудан және 67 баптан тұрады. Мазмұны бойынша жобаны екі бөлімге бөлуге болады. Біріншісі — ол Конституциялық Соттың және оның судьяларының мәртебесі, олардың кепілдіктермен қамтамасыз етілуі. Ал екінші бөлім конституциялық іс жүргізу тәртібіне арналған», — деп атап өтті ҚР Әділет министрі Қанат Мусин. [90].

Конституциялық Сот еліміздің бүкіл аумағында Конституцияның үстемдігін қамтамасыз ететін орган болады және биліктің сот тармағына жатпайды, өйткені бұл мәселе Конституцияда түпкілікті шешілді.

Атап айтқанда, олардың тәуелсіздігі мен кепілдіктері де бекітілген. Конституциялық Соттың құзыреттері Конституцияның 72-бабымен тікелей реттелген. Мәселен, оларға сайлауды өткізудің дұрыстығы мәселелерін қарау, Парламент қабылдаған заңдар мен халықаралық шарттардың республика Конституциясына сәйкестігін қарау, сондай-ақ Конституция нормаларына ресми түсіндірме беру құзыреті жатқызылған. Конституцияға енгізілген өзгерістерге сәйкес, Конституциялық Сот азаматтардың өтініштері бойынша олардың құқықтары мен бостандықтарына тікелей қатысты нормативтік құқықтық актілерді Конституцияға сәйкестігін

қарайтын болады. Сондай-ақ, Конституциялық Сотқа жүгіну құқығы Бас прокурор мен Адам құқықтары жөніндегі уәкілге берілді.

Бұл өзгерістер еліміздің болашағын айқындайтын басты өзгерістер. Уақыт талабына сай енгізілген өзгерістер мен толықтырулар тәуелсіз еліміздің болашағының жарқын, ұстанған бағытының кемел екендігін көрсетеді.

Соттар және сот төрелігі — адам құқықтарын қорғаудың ең көне түрі. Құқықтық мемлекетте сот билігі мемлекеттік билік жүйесіндегі тәуелсіз тармақ ретінде танылады. Соттардың негізгі орган ретіндегі маңызды белгісі адам құқықтарын қорғау-тәуелсіздік. Әркімнің сот арқылы қорғалуға құқығы бар. Мемлекет тек сотта жауапкер ретінде өз органдарының атынан қаралуы мүмкін екенін ескеріңіз. Дамыған демократия мемлекеттерінің соттарында, адам құқықтары жөніндегі халықаралық соттарда тұтастай алғанда мемлекет жауапқа тартылуы мүмкін.

ҚР Конституциясында әділ сот талқылауын қамтамасыз ететін кепілдіктерге көп көңіл бөлінеді, олардың ішіндегі ең бастысы-заң мен сот алдындағы барлығының теңдігі туралы ереже (14-бап).

Сот қорғауы сенімділіктің жоғары деңгейіне ие. Ол кез-келген істі қарауға және шешуге кепілдік беретін нақты процедуралық нысандарда жүзеге асырылады. Қазіргі уақытта сот статистикасы азаматтардың шенеуніктердің заңсыз әрекеттеріне шағымдану туралы сотқа жиі жүгіне бастағанын көрсетеді. Соттардың бұл талаптарды қанағаттандыруы туралы шешімдер жиі қабылдануда.

Мысал ретінде «сот практикасында жеке және заңды тұлғалардың ар-намысын, қадір-қасиетін және іскерлік беделін қорғау туралы заңнаманы қолдану туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының нормативтік қаулысынан үзінділер келтіреміз. Бұл

қаулы адам құқықтарын қорғау тұрғысынан маңызды. Мұнда Ар-намыс, қадір — қасиет, іскерлік бедел сияқты санаттарға сот түсіндірмесі берілген [91].

Қаулыда мыналар атап өтіледі: тиісті істерді қарау кезінде соттар азаматтың немесе ұйымның ар-намысы мен қадір-қасиетіне нұқсан келтіретін мәліметтерді тарату оларды баспасөзде жариялауды, радио, теледидар арқылы, басқа да бұқаралық ақпарат құралдарын пайдалана отырып хабарлауды, қызметтік партиялық және өзге де сипаттамаларда, көпшілік алдында сөйлеген сөздерінде, өтініштерінде баяндауды білдіретінін есте ұстаған жөн, әртүрлі ұйымдарға, лауазымды тұлғаларға жолданған немесе басқа, оның ішінде бірнеше адамға немесе кем дегенде бір адамға ауызша нысанда хабар беру. Мұндай мәліметтерді олар тиетін бір адамға ғана хабарлау олардың таралуы деп таныла алмайды.

Құрмет-бұл адамның қоғамдық бағасы, оның рухани және әлеуметтік қасиеттерінің өлшемі. Қадір-қасиет-адамның өзінің қасиеттерін, қабілеттерін, дүниетанымын, әлеуметтік маңыздылығын ішкі өзін-өзі бағалауы. Іскерлік бедел-адамның іскерлік (өндірістік, кәсіби) қадір-қасиетін қоғамдық пікірмен тұрақты оң бағалау.

Егер басылымда нақты тұлғалардың тегі көрсетілмесе, бірақ мәтіннен кімге қатысты екені анық болса, сондай-ақ оның отбасының қайтыс болған мүшесіне немесе заң бойынша мұрагерлер шеңберіне кіретін басқа жақын туысына қатысты Ар-намыс пен абыройды сот арқылы қорғауға мүдделі тұлға құқылы.

Қазақстан Республикасында құқықтық реформа дәйекті түрде жүзеге асырылуда. Сот жүйесі ең реформаланған мемлекеттік институт болып табылады. Айта кетейік, «100 нақты қадам» бағдарламасы бес институционалдық реформадан тұрады: кәсіби мемлекеттік климатын қалыптастыру, заңның үстемдігін қамтамасыз ету, индустрияландыру және экономикалық

өсу, бірегейлік пен бірлік, Есеп беретін мемлекетті қалыптастыру [92].

Сот жүйесін жаңғырту мәселелеріне ерекше көңіл бөлінді. Бағдарлама азаматтардың сот төрелігіне қол жеткізуін жеңілдетуге бағытталған. Бес сатылы сот төрелігі жүйесінен (бірінші, апелляциялық, кассациялық, қадағалау және қайта қадағалау) үш деңгейге (бірінші, апелляциялық, кассациялық) көшу жүзеге асырылды. Бұл сот шешімдерінің күшіне енуіне ықпал етеді.

Бүгінгі Қазақстанның сот жүйесі әлемнің ең озық мемлекеттерінің халықаралық деңгейде танылған стандарттарына сәйкес келеді. Сот жұмысының сапасы, оның әділдігі мен ашықтығы – кез-келген мемлекеттің демократиялық дамуының басты факторы. Сондықтан сот жүйесін модернизациялау мен заманауи тетіктерді пайдалану оның барлық деңгейінде өзекті болып қала бермек.

Прокуратура органдары адам құқықтарын қорғау органы болып табылады. Қазақстан прокуратурасы мемлекет атынан Республика Президентінің Конституциясын, заңдарын, Жарлықтарын және өзге де нормативтік құқықтық актілердің дәл және біркелкі қолданылуын жоғары қадағалауды жүзеге асыратын, жоғары тұрған және Бас Прокурорға-төмен тұрған прокурорларға бағынатын органдар мен мекемелердің бірыңғай орталықтандырылған жүйесін құрайды. (Республика Конституциясының 83-бабы және «Прокуратура туралы» ҚР Заңының 3, 4-бабы.)

Конституция мен заңдардың үстемдігін қамтамасыз ету, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау үшін прокуратура өкілетті:

- жедел-ізвестіру қызметінің, анықтау мен тергеудің, әкімшілік және атқарушылық іс жүргізудің заңдылығын қадағалауды жүзеге асыру;

- ҚР Конституциясын, заңнамалық актілерін және актілерін бұзушылықтарды анықтау және оларды (бұзушылықтарды) жою шараларын қабылдау;
- сотта мемлекет мүддесін білдіру;
- Республиканың Конституциясы мен заңдарына қайшы келетін заңдарға және басқа да құқықтық актілерге наразылық білдіру;
- заңда белгіленген тәртіппен және шектерде қылмыстық қудалауды жүргізу;
- статистикалық көрсеткіштердің тұтастығын, объективтілігін және жеткіліктілігін қамтамасыз ету мақсатында мемлекеттік құқықтық статистиканы қалыптастыру, арнайы есепке алуды жүргізу, Құқықтық статистика және арнайы есепке алу саласында заңдардың қолданылуын қадағалауды жүзеге асыру.

Прокуратура органдарының жүйесін құру орталықтандыру қағидаттарына, прокурорлық қадағалаудың бірлігіне, Құрылым элементтерінің өзара байланысы мен өзара іс-қимылының жалпы қағидаттарына негізделген.

Қазақстан Республикасы прокуратурасы органдарының жүйесін Бас прокуратура, облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың және республика астанасының прокуратуралары, ауданаралық, аудандық, қалалық және оларға теңестірілген әскери және басқа да мамандандырылған прокуратуралар құрады.

Мемлекет басшысы 2022 жылғы 5 қарашада «Прокуратура туралы» заңға қол қойды.

«Бірінші тарауда прокуратураның мақсаттары мен міндеттері бекітілді. Прокуратура өз міндеттерін адамды, оның өмірін, құқықтары мен бостандықтарын қорғау үшін жүзеге асырады» делінген. Мұндай бап заңнамада алғаш рет беріліп отыр. Сонымен қатар, заңда барлық қызмет бағыттары бойынша прокурорлардың құзыреттері тізбелеп берілген. Бұл ең алдымен азаматтар

үшін маңызды. Олар прокурордың заңда бар құқықтары мен міндеттерін толық білетін болады. Екіншіден, жүйелі түрде адам құқықтарын қорғау үшін прокурорлар қандай міндеттер атқаруға тиіс екені нақты жазылып отыр.

Заңда «тексеру барысында талдау немесе актілерге бағалау жасаған кезде мәліметтер мен құжаттарды алдыруға, лауазымды, басқа да адамдардан жауап алуға, сараптама тағайындауға құқылы» деп көрсетілген.

Сонымен қатар, заңсыз актілерді тоқтата тұруға, заңсыз тыйым салынса, шектеу қойылған болса, олардың күшін жоюды талап етуге, заңсыз ұсталған адамдарды дереу босатуға міндетті. Сондай-ақ, Заңға «Адам құқықтарын қорғау бойынша өзара іс-қимыл» деген бап енгізілді. Бұл бапта Адам құқығы жөніндегі өкілдің мемлекеттік органдармен және ұйымдармен бірлесіп жұмыс істеу негіздері бектілген.

Құқық қорғау органдары — бұл адам құқығын қорғауды жүзеге асыратын, арнайы әдістерді қолдануға құқығы бар мемлекеттік органдар. Құқық қорғау органдары-құқық тәртібі мен заңдылықты қорғау, адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғау (құқық қорғау қызметі) жөніндегі қызметті жүзеге асыруға уәкілетті мемлекеттік органдардың оқшауланған тобы (негізінен). Айта кетейік, құқық қорғау органдарының қызметі құқық қорғау қызметі туралы Заңмен және арнайы заңдармен реттеледі. Сонымен, 3-бапқа сәйкес. ҚР «Құқық қорғау қызметі туралы» Заңының құқық қорғау органдарына прокуратура, ішкі істер, мемлекеттік өртке қарсы қызмет, сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет және экономикалық тергеу қызметі жатады.

Құқық қорғау органдары адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғау үшін арнайы құрылған. Барлық құқық қорғау органдары жалпы бағытта жұмыс істейді және үйлесімді жүйені құрайды.

Осылайша, келесі қорытындылар жасауға болады.

1. Қазақстан Республикасының Конституциясына енгізілген өзгертулер билік тармақтары арасындағы байланыстың жаңа үлгісін қалыптастыруға негіз болады.

2. Адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғау механизмін жалпы мағынада да, арнайы мағынада да қарастыру қажет. Жалпы мағынада адам құқықтарын қорғау тетігі іске асыру нысандарын да, құқықтарды іске асыратын және нормаларды, нормативтік және белсенділік аспектілерін, сондай-ақ ақпараттық, сәйкестендіру және басқа элементтерді қолданатын органдар мен ұйымдардың өзін де қамтиды. Басқаша айтқанда, жалпы адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау механизмін мемлекеттік органдардың, қоғамдық институттардың және адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғауға және қамтамасыз етуге бағытталған арнайы құқықтық құралдар мен әдістердің жүйесі ретінде анықтауға болады. Ерекше мағынада адам құқықтарын қорғау тетігі адам құқықтарын бұзушылықтардан қорғаумен айналысатын мемлекеттік органдардың жиынтығын білдіреді. Адам құқықтарын қорғау тетігінің негізін құқық қорғау органдары құрайды.

3. Құқықтар мен бостандықтарды қорғаудың конституциялық-құқықтық тетігі оның ұйымдастырылуы мен қызметінің Конституцияда белгіленген қағидаттарына негізделген; бұл тетіктің негізінде адамның және азаматтың табиғи құқықтары мен бостандықтарын, сондай-ақ жеке тұлға мен мемлекеттің өзара жауапкершілігін Конституциялық тану және бекіту жатыр. Бұл тетікті мемлекеттік органдар мен қоғамдық институттар іске асырады. Құқықтар мен бостандықтарды қорғау тетігінің тиімділігі мен нақтылығы мемлекеттің іс-әрекетіне ғана емес, азаматтардың өздеріне де байланысты. Конституциялық нормалар адамның мемлекет алдындағы және мемлекеттің адам алдындағы өзара жауапкершілігінің негізі болып табылады.

4. Адам құқықтарын қорғаудың келесі формалары бар: өзін-өзі қорғау, мемлекеттік және қоғамдық қорғау; халықаралық қорғау. Құқықтық мемлекетте әр адам елдің заңдарын білуі, құрметтеуі, бұзбауы және өз құқықтарын қорғау үшін заңды құралдарды қолдана білуі керек.

2.2 Мемлекеттік органдардың қызметіндегі адам құқықтарына кепілдік беру, сақтау, қорғау, қамтамасыз ету функциялары

Қазіргі кезде адамның құқықтары мен бостандықтарын құқықтық қорғаудың әрекетті, әсерлі механизмін құру аса маңызды мәселеге айналып отыр. Қандай органдар адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау механизмін құрайды? «Тәжірибемен қызметтеріне арналған, жан-жақты қамтушы құжаттардың бар екендігіне қарамастан, БҰҰ жүйесінің ішінде де, одан тыс жерлерде де жұмыстарды талдау «Адам құқықтары жөніндегі ұлттық мекеме» деген терминнің келісілген анықтамасының жоқ екендігін көрсетті. БҰҰ-ның бұл саладағы бастапқы қызметінің тұжырымдамалық негізі жеткілікті дәрежеде икемді болды және адам құқықтарын қорғауға тікелей немесе жанама қатыстары бар ұлттық деңгейдегі кез келген мекемені қамтыған болатын. Сот билігіне, әкімшілік трибуналдарына, заң шығарушы органдарға, үкіметтік емес ұйымдарға, заң кеңселеріне және әлеуметтік қамсыздандыру бағдарламаларына ұлттық комиссияларға, омбудсмен институтына қажетті құрылымдар сияқты тиісті көңіл бөлінді» [93, 27-49 бб].

Кейінірек бұл ұғымның мазмұны тарылды: конституцияға немесе заңға сәйкес немесе декретпен құрылған және қызметтері адам құқықтарын қолдау және қорғау болып белгіленген орган. Біздер зерттеп отырған проблеманың маңыздылығына қарамастан, адам мен азамат құқықтарын қорғау механизмін құрайтын ұйымдарға байланысты шатасу, қарама-қайшылық,

ұқсастық орын алып келеді. Адам құқықтарын қорғау механизмін зерттеуде теоретиктер «сақтау», «қорғау», «кепілділік», «қамтамасыз ету» терминдерін жиірек қолданады. Терминдер мен ұғымдарды түсінуде бір ортақ пікірге келмейінше, бұл проблеманы объективтік зерттеу мүмкін емес. Заң шығарушылық деңгейдің өзінде де олардың қолданылуы бірмағыналы емес әрі қарама-қайшылықты. Заң ғылымында «сақтау» және «қорғау» ұғымдары не ұқсас ретінде қолданылды, не оларға дербес мағыналар беріледі. Терминдердің бірмағыналығы, терминологияны реттеу, олардың синонимдігін, көпмағыналығын жою заңдарды қолданудың анық біркелкілігіне көмектескен болар еді. Ұғымдарды араластыру конституция және басқа да нормативтік актілер деңгейлерінде де кездеседі. Заң шығарушылықта бұл идеяларды іске асыру аса қиын, өйткені бұл Қазақстан Республикасының Конституциясынан бастап, барлық нормативтік актілерге редакциялық өзгерістер енгізуді қажет еткен болар еді. Сайып келгенде, ұғымдардың әртүрлі түсіндірулеріне тап болып, біз олардың шын мағыналарын анықтау қажет екендігін, ол үшін бізге олардың әрқайсысының мәні мен мазмұнын анықтауға көзқарастарды талдаудың қажет екендігін анықтадық.

В. Даль, С. Ожегов, А.В. Стрелюхов «қорғау» мен «сақтау» ұқсас ұғымдар деп санайды [94, 24 б]. Бұл көзқарасты ММУ авторлары да қолдайды: «аталған ұғымдардың араларындағы айырма заңдылықты күзету (қорғау) оның бұзылуымен байланысты, ал қамтамасыз ету – мұндай бұзылушылықтардың алдын алумен және заңды нығайтумен байланысты. Заңдылықты сақтау жүйесі заң шығарушылық пен заң қолданушылықта құқық пен заңды бұзушылықты ашуды, оларға дереу тыйым салуды, құқық пен заңды қорғау құралдарын іске қосуды және құқық пен құқықтық тәртіпті қалпына келтіруді, құқықпен заңды бұзуға кінәлі лауазымдық тұлғаларды жауапкершілікке тартуды қамтиды» [94, 510 б].

В.Д. Ардашкин: «Құқық қорғау дегеніміз — бұл ең алдымен: 1) жауапкершілік институты; 2) қорғау институты; 3) алдын алу институты; 4) процессуалдық қамтамасыз ету институты сияқты «көтеруші құрылымдарды» біріктіретін мемлекеттік мәжбүрлеу» деп санайды [95, 9 б].

В.И. Бутылин: «Құқықтарды сақтау деп мемлекеттік органдар мен қоғамдық ұйымдардың құқықтарды бұзушылықты болдырмауға, оларды тудыратын себептерді жоюға бағытталған және тұлғаға өзінің құқықтары мен бостандықтарын іске асыру процесінің қалыпты өтуіне жәрдемдесуші іске асырылып отырған өзара байланысты шараларын түсінеді [96, 12-16 бб].

Мемлекеттік қорғау механизмі мынандай элементтерді: мемлекетті қорғау институтын реттеуші құқық нормаларын; мемлекеттік қорғау органдарының жүйесін; мемлекеттік қорғау құралдарын біріктіреді.

В.А. Лебедев Ресейдегі адам құқықтарын қорғаудың түрлеріне мыналарды жатқызады. Азаматтардың құқықтарын мемлекеттік билік пен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының қорғауы; азаматтардың құқықтарын қоғамдық бірлестіктердің қорғауы; өзіне мына төмендегілерді біріктіретін адамның өз құқықтарын өзінің қорғауы: 1) мемлекеттік билік пен жергілікті өзін-өзі басқару органдарына арыздану; б) азаматтардың құқықтарын бұзатын лауазымдық тұлғалардың әрекеттеріне (әрекетсіздіктеріне) шағымдану; в) бұқаралық ақпарат құралдары мен құқық қорғау ұйымдарына, қоғамдық бірлестіктерге шағымдану; 2) азаматтардың өз құқықтарын көпшілік алдында қорғаулары; д) адам құқықтарын қорғау жөніндегі халықаралық ұйымдарға арыздану [97, 143 б].

Азаматтардың мемлекеттік билік жүйесіндегі арыздануларының құқықтық тегі санқырлы. Бұл мемлекет органдары мен азаматтардың араларындағы қоғамдық қатынастарды іске асырудың бір түрі болып табылатын

әркімнің субъективтік құқығы. Азаматтың әрбір қанағаттандырылғанарызы (шағымы, өтініші) – бұлоның бұзылған құқығы мен заңды мүддесін қорғау ғана емес, сонымен бірге кемшіліктерді түзету, бұзушылықтарға тыйым салу, яғни әрбір азаматтың пікірін іс жүзінде ескеру, оның облыстың, аймақтың істеріне араласуының түрі. Бұл құқық конституциялық болып табылады. Ол тікелей демократияның көрінісі. Бұл адамның оның құқықтарына байланысты мәселелерін қарау және шешім қабылдауға жедел және әсерлі қатысу мүмкіндігі. РФ азаматтардың шағымдарын мағынасын, мазмұнын қарау тәртібін қамтитын принциптердің қатарына Л.А. Нудненко мен Н.Ю. Хаменева мыналарды жатқызады:

1. адам мен азаматтың құқықтарын, бостандықтарын және заңды мүдделерін қорғау;
2. азаматтардың шағымдарын қараудың міндеттілігі, деркезділігі мен әділдігі;
3. жариялылық;
4. арыз-шағымдарды тудыратын себептерді жою;
5. азаматтардың шағымдарының қаралуы мен шешілуінің деркезділігі және сапасын бақылау [98, 44 б].

В.И. Абрамов құқықтық шындықта адам құқықтарын «сақтау» және «қорғауды» екі ұғымның өзара байланысты, бүтін мен бөлік сияқты өзара қатыстылығына қарамастан, теңестіруге болмайды деп санайды [99, 64-69 бб]. Құқықтар мен мүдделер үнемі сақталады, ал олар бұзылғанда қорғалынады. Қорғау-сақтаудың бір сәті, оның түрлерінің бірі.

М.С.Башимов: «Адамқұқықтары мен бостандықтарын қорғауда Парламенттің заңшығарушылық қызметінің үлкен маңызы бар» дейді. Ол одан әрі қарай: «Қазақстан Республикасы Парламентінің адам құқықтарын қорғау саласындағы өкілеттіліктері туралы айтқанда билік тепе-теңдігін сақтаудың құқықтық рәсімдерінің әлсіз екендігін, осының нәтижесінде Қазақстан Республикасы Парламентінің атқарушы бақылау

функциялары жеткілікті дәрежеде еместігін атап көрсету қажет», – дейді [100, 27 б].

М.С.Башимовтың көзқарасын қолдай келіп, В.А.Лебедев «Құқықтармен бостандықтарды мемлекеттік қорғауды іске асырушы органдардың жүйесінде заң шығарушы органдардың қызметін атап өту керек. Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына заң кепілдігінің негізін салушылар нақ солар болулары тиіс» – деп жазды [97, 250 б]. Бұл авторлар адам құқықтарын қорғайтын механизмге Парламентті енгізеді.

Қамтамасыз ету, сақтау, бақылау, қадағалау, адам құқықтарына кепілдік ұғымдарына байланысты айтылған пікірлерді талдай келе, біз ұғымдық аппаратты анықтап алуымыз керек. Құқықтар мен бостандықтарды сақтау, реттестіруді статистикалық қызмет орындайды, яғни статистикалық тұрғыдан қамтамасыз ету болып табылады [100, 69 б].

Кең мағынада сақтау – бұл құқықты іске асыру үшін жағдай туғызу, ал бұзылған құқықтарды қорғау – оларды сақтаудың құрамдық, тар бөлімі; құқықтарды заңсыз бұзушылық пен шектеулерге қарсы тұру, егер бұзушылықтар мен шектеулердің алдын алу, сонымен бірге олардың алдын алуға немесе тойтартуға мүмкіндік болмаған жағдайда келтірілген зиянның орынын толтыру. Н.И.Матузовтың пікірінше, заңмен күзетілуші мүдделердің субъективтік құқықтардан айырмасы – ең алдымен оларға тиісті тұлғалардың тікелей заңды міндеттері қарсы тұрмайтындығында, олардың нақтылы тізімі мен заңды кепілдіктерінің жоқ екендігінде [101, 112-113 бб]. «Сақтау – бұл субстанциялық, институттық құбылыс та, қорғау – қызметтік, аспаптық құбылыс» [99, 69 б].

Құқықтық сақтау механизмі реттестірушілік және қорғаушылық құқықтық нормалардың көмегімен іске асырылады. Қорғау болса, тек қана қорғаушылық құқықтық нормаларға негізделінеді. Құқықтық күзеттің

мән-мәнісі, біріншіден, құқықтық реттестіруден, екіншіден, құқықтар бұзылған жағдайда арнайы органдардың оларды қорғау әрекеттерінен тұрады. Демек, құқықтарды күзету өз бастауын субъективтік құқықтың пайда болған кезінен алатын және құқықтық қорғауды қоса қамтамасыз етуді қажет ететін саты болып табылады. [101, 80 б].

Қорғау болса, құзіретті органдардың немесе адамның өздігінен (өзін-өзі қорғау) бұзылған құқығын қалпына келтіру мақсатында заңда белгіленген тәртіппен құқығын іске асырудың (міндеті тұлғаға байланысты) мәжбүрлі тәсілі. Нақ осы қорғау сатысында бұзушылық жойылуға, құқық қалпына келтірілуге тиіс. Сөйтіп, қорғауға реттестірушілік-динамикалық қызмет жүктелген, ол динамикалық тұрғыдан құқықтар мен бостандықтарды қамтамасыз ету ретінде көрініс табады [102, 11 б].

Е.А.Лукашева қорғаудың осылайша түсіндірілуіне қосылады: «Жалпы мағынада қорғау тұлғаның құқықтарын, бостандықтарын және заңды мүдделерін заңсыз бұзушылық пен шектеуге қарсы тұру, бұл бұзушылықтар мен шектеулердің алдын алу, сонымен бірге мұндай бұзушылықтар мен шектеулердің алдын алуға немесе тойтарыс беруге мүмкіндік болмаған жайдайда, келтірілген зиянның орынын толтыру» [41, 508 б].

Құқықтарды қорғау құқықтарды заңсыз шектеу мен (немесе) айырудың алдын алуға және (немесе) тыйым салуға бағытталған әрекет немесе әрекеттер жиынтығы [103, 11 бб].

Қорғау — бұл субъективтік құқықтарды, сот қорғауын, заң шығарушылық, экономикалық, ұйымдық-техникалық және басқа да тәсілдер мен іс-шараларды, сонымен бірге азаматтық құқықтарды өзі қорғауды қоса, еркін және лайықты іске асыруды қамтамасыз ету үшін қолданылатын шаралардың кешенді жүйесі. Құқықтарды қорғау құқықтарынан заңсыз айырудың

немесе оларды заңсыз шектеудің алдын алуға және (немесе) тиым салуға бағытталған әрекет немесе әрекеттердің жиынтығы.

Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау туралы айтқанда біз тек олардың бұзылған жағдайларына ғана көңіл аударып отырмыз. Қорғау — бұл сот қорғауын, азаматтардың құқықтарын қорғаудың заңдық, экономикалық, ұйымдық-техникалық және басқа да құралдары мен шараларын, сонымен бірге оларды өзі қорғауды біріктіретін субъективтік құқықтардың еркін және лайықты іске асырылуларын қамтамасыз ету үшін қолданылатын кешенді шаралар жүйесі. Құқықтарды қорғау құқықтарды заңсыз шектеу және (немесе) олардан заңсыз айырудың алдын алу және (немесе) тиым салуға бағытталған әрекет немесе әрекеттер жиынтығы.

Осындай ұстанымдарға сүйене отырып, Парламентті адам құқықтарын қорғайтын органдар қатарына жатқызуға болмайды, өйткені құқықтар тек оларды бұзған кезде ғана қорғалынады. Парламент мұндай жағдайларды кездестірмейді және мұндай форматта жұмыс істемейді. Ол азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау үшін тиісті негіз қалайды. Ол құқық аясында жұмыс істейді, оның міндеті құқықтар мен бостандықтарды және оларды күзету мен қорғау жолдарын белгілейтін заңдарды жетілдіруге келіп тіреледі.

Қазақстан Республикасының Парламенті адам құқықтарын белгілеуші басты орган. Қазақстан Республикасы Конституциясының 61-бабына сәйкес заң шығару бастамасы құқығы Республика Президентіне, Парламент депутаттарына, Үкіметке тиесілі және тек қана Мәжілісте жүзеге асырылады [1]. Парламент жеке және заңды тұлғалардың құқық субъектілеріне, азаматтық құқықтар мен бостандықтар, заңды тұлғалардың міндеттері мен жауапкершілігіне байланысты маңызды

қоғамдық қатынастарды реттестіруші, негізгі принциптер мен нормаларды белгілейтін заңдар қабылдауға құқылы.

Парламент заң шығарушылық қызмет атқарады және адам мен азамат құқықтарын сақтау мен қорғауды қамтамасыз етуші мемлекеттік институттар жүйесінде басты роль атқарады.

Негізгі құқықтар мен бостандықтарды конституциялық бекіту осы құқықтардың одан әрі қарай дамуын қамтамасыз етеді. Қазақстан Республикасының Парламенті заңдар қабылдау арқылы азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарының іске асырылуын қамтамасыз етіп қана қоймайды, сонымен бірге оларға Қазақстан Республикасының Конституциясында белгіленбеген басқа да құқықтар береді.

Парламент нақтылы адамдардың құқықтары мен бостандықтарын қорғаумен айналыспайды және Парламентке тікелей жүгіну құқығына тек заңшығарушылық бастама құқығының субъектілері ғана иелік етеді. М.С.Бейбітов тұлғаның құқықтары мен бостандықтарының басымдылығының конституциялық қағитдасынан Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің негізгі заңға сәйкес егерде сот қолданылуға тиісті заң немесе құқықтық актіні Конституцияда бекітілген адам мен азамат құқықтарына қысым жасайды деп тапқан жағдайда, оларды Конституцияға қайшы келеді деп табу туралы өтінішін қарау жөніндегі құқық қорғаушылық қызметі туындайды деп жазады [104, 225 б]. Оның пікірінше, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау қызметі нақтылы норма бақылау түрінде – Конституциялық Кеңестің соттардың егерде, біріншіден, заң азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарына тиетін болса, екіншіден, заң сотта қаралған немесе басталған нақтылы іске байланысты қолданылған немесе қолданылуға

тиіс болса, қолданылуы негізгі конституциялық заңдар бойынша өтініштерін қараған жағдайларда әсерлі іске асырылады [104, 226 б].

Кейбір ғалымдар адам құқықтарын қорғау механизміне бақылау жүйесін жатқызады. В.Е.Чиркин көптеген мемлекеттерде нақтылы әрекет етіп отырған төртінші билік идеясын дамытады. «Мемлекеттік биліктің ерекше тармағы: 1) бақылау қызметін іске асырушы және мұны іске асыруда ешқандай басқа билікке немесе органға бағынбайтын бөлек мемлекеттік органдардың болуын; 2) биліктің әрбір тармағы мемлекеттік биліктің белгілі қызметінің белгілі ұйымдастырушылық-құқықтық трансформациясымен байланысты; 3) бұл тармақтың органдарының жүйесі сатылы және (немесе) бөлуге болатындай, бірақ олар әруақытта жалпы қызметтері бойынша біріктірілген; биліктің кез-келген тармағының қызметінде қызметтік тұтастық бар; 4) биліктің кез келген тармағының органдарының жүйесінің қызметі, ведомстволық емес, жалпы мемлекеттік сипатты болуын қарастырады. Бақылау билігі мемлекеттің бақылаушылық қызметіне байланысты, бірақ бұл билікті түрліше органдар іске асырады. Соған байланысты ол жиынтық, шоғырланушылық сипатта [105, 348 б]. Бақылау органдары мамандандырылған және мамандандырылмаған болып жіктелінеді. Бақылау нысандары тұрғысынан алғанда конституциялықты, заңдылықты бақылау органдары және мемлекеттік органдардың, кәсіпорындар мен мекемелердің қызметінің тиімділігін, қажеттілігін және адалдығын тексеруші органдар болып бөлінеді. Жұмыс әдістеріне қарай өз өкілеттіліктерін сот процесі арқылы іске асыратын және тексерулер мен тергеулер жүргізетін органдарға бөлінеді. М.С. Башимов атқарушы биліктің азаматтардың арыз-шағымдары және мәлімдемелерімен жұмыс істеуші органдарқатарына Үкіметті, бюджеттің

орындалуы жөніндегі Есеп комитетін, Премьер-Министрдің кеңсесін жатқызады, — олар бақылаушылық қызмет атқарды. «Баяндалынған ұстанымдар атқарушы билік органдарының азаматтардың құқығын қорғау аясындағы бақылау қызметтері көп қырлы сипатты, жеке адамның құқықтарын қорғау механизмдерінің арасында жеткілікті орын алады. Бақылау азаматтардың өздерінің өтініштерін қарауға міндетті органдарға арыздану жолымен де, тиісті нормативтік және жеке актілер қабылдау, түрліше бақылау — қадағалау шараларын өткізу, тәртіптік, кейде әкімгершілік жазалау шараларын қолдану жолымен де іске асырылады [100, 27-28 бб]. Содан соң ол прокуратура органдарының, үкіметтік емес ұйымдар түріндегі қоғамдық бақылаудың қызметтерін белгілейді. Сөйтіп, адам құқықтарын қорғау механизміне тағы да бір тәсіл — адам құқықтарының сақтауын бақылау қосылды. Пікірінің дұрыстығын дәлелдей отырып, М.С.Башимов былай деп жазады: «Бақылау — бұл әлеуметтік басқарудың маңызды элементі, және оның тек тексерушілік, кейбір бұзушылықтар табылған кезде мүмкін болатын санкциялары бар бақылау әрекеттеріне жатқызуға болмайды. Конституция нормаларының, заңдардың, басқа да нормативтік актілердің орындалуын бақылау — мемлекеттік және қоғамдық органдардың жалпы және әмбебап қызметі [100, 39 б].

Құқық қорғаушылық қызметтің әдісі ретінде бақылау үш элементті біріктіреді:

1. Заңның, басқа нормативтік актінің немесе жеке тапсырманың, өкімнің т.б. іс жүзінде орындалуын тексеруді бақылаудың ерекшелігі сол, тексеру қабылданған шешімдер мен әрекеттердің қажеттілігі тұрғысынан жүргізілетіндігінде емес. Мұндай өкілеттіліктер бақылаушы органдарға берілген.
2. Заңның, құқықтық ұйғарымның, тапсырманың, өкімнің орындалуының жолдары мен құралдарын тексеруді. Бұл элементтің маңыздылығы сол,

бақылаудың бұл тұсы нәтижелерге жету мен заңдылықты сақтаудың жолдарын бағалауға мүмкінді береді.

3. Бақылау нәтижесінде шаралар қабылдау. Қабылданатын шаралар әртүрлі болулары мүмкін. Материалдық-техникалық, қаржылық, ұйымдастырушылық, тәртіптік, әкімшілік және басқа да ықпал жасау шаралары.

Қадағалау – құқық қорғаушылық қызметтің басқа әдісі. Оның бақылау элементтерінен ерекше, бақылаудың төл мазмұнын құрайтын құрамдас бөліктері бар:

Заңның, басқа құқықтық актінің, өкімнің, ұйғарымның орындалуын және органның әрекетін олардың заңға сәйкестілігі тұрғысынан тексеру. Бұл арада қажеттілігі туралы әңгіме болуы мүмкін емес.

Ж.Д. Бусурманов қызметтің бұл түрлерін былайша шектейді: «Конституциялық Кеңес қадағалау емес, бақылау органы. Ал бұлар әртүрлі заттар. Ерекшелігі сол, қадағалау – бұл барлық құқық субъектілерінің заңдылықты сақтауларын үнемі бақылап отыру қызметі, оның нәтижелері үшін тиісті органдар есеп беріп отырады және жауапкершілік тартады. Конституция бойынша бұл қызмет прокуратура органдарына жүктелген. Заңдылықты бақылау – оның тек тиісті сауал түскенде ғана іске асырылатындығын білдіреді» [24, 240 б].

Мемлекет басшысының 2022 жылғы 16 наурыздағы «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы» Жолдауын іске асыру жөнінде Ұлттық іс-шаралар жоспарын іске асыру мақсатында Сенат депутаттары 2022 жылғы 3 қарашада «Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңын қабылдады. Қазіргі таңда құжат Мемлекет басшысына қол қоюға жіберілді. Заң жобасының мақсаты Конституциялық Кеңесті Конституциялық Сотқа айналдыру,

мемлекеттің құқық қорғау институттарын нығайту және азаматтардың конституциялық бақылауға қолжетімдігін кеңейту бөлігінде Конституцияға енгізілген өзгерістерді іске асыру болып табылады.

Аталған Конституциялық заң жобасы Конституциялық Соттың қызметіне, оған Конституция жүктеген өкілеттіктерді жүзеге асыруға негіз болатынына сенімдіміз.

Ж.Д. Бусурмановтың пікірін қолдай келе, Конституциялық Сотты қадағалау емес, бақылау органына жатқызғанымыз дұрыс.

Сөйтіп, адам құқықтарын сақтау адам құқықтарын қорғауға қарағанда мағынасы кеңдеу ұғым, соңғысы тек оларды бұзған жағдайда орын алады. Ал адам құқықтарын күзету мемлекеттік органдар мен қоғамдық ұйымдардың құқық бұзушылықтың алдын алуға, оларды тудырушы себептерді жоюға бағытталған және тұлғаның өз құқықтары мен бостандықтарын іске асырудың қалыпты процесіне көмектесуге бағытталынған өзара байланысты шараларын біріктіреді.

Адамның құқықтарын әртүрлі мемлекеттік органдар жариялайды, қорғайды, кепілдік береді, қамтамасыз етеді. Адам құқықтарының барлық элементтері мен регламенттеу жолдарын біріктіретін және оларды іске асыру үшін жағдайлар туғызушы категория адам құқықтарын қорғау ұғымы болып табылады.

Тұлғаның егеменді бастауларын, оның құқықтары мен бостандықтарын ең жоғарғы құндылық ретінде тану құрайды. Атап айтқанда:

- әлеуметтік дамудың бүіл қоғамның және оның жеке әрбір мүшесінің жақсы өмір сүруіне қол жеткізуге, әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз етуге, тұлғаның шығармашылықпен дамуына жағдай туғызуға бағытталғандығы;
- қоғамдық тәртіп пен қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуді.

- «азаматқа тиым салынбағанның бәріне рұқсат етіледі, ал мемлекетке рұқсат етілмегеннің бәріне тиым салынады», - деген қағиданың үстемдік етуі;
- бір-бірімен өзара әрекеттесуші субъектілер және оларды құрушылардың заң жүзіндегі теңдігі мен тәуелсіздігі [106, 47 б].
- адам құқықтары бұзылған кезде адам құқықтарын сақтау мемлекеттік реттестірудің түрліше формаларын біріктіреді. Бұл бақылау, қадағалау, бұзылған құқықты қалпына келтіру, заңдық жауапкершілікке тарту.

Осылайша, келесі қорытындылар жасауға болады.

1. Заң әдебиеттерін талдау адам құқықтарын қорғау механизмін құрайтын іргелі ұғымдардың мазмұны мен көлемінде елеулі қарама-қайшылықтарды ашуға мүмкіндік берді. Құқық нормаларын қолданудағы мұндай қайшылықтарды жою мақсатында «адам құқықтарына кепілдік», «қамтамасыз ету», «қорғау» және «сақтау» ұғымдарының құқықтық тегін талдау арқылы бұл ұғымдар арасын шектеп, адам құқықтарын қамтамасыз ету саласындағы ұғымдық аппарат тұжырымдалды. Мұндай біріздендіру адам құқықтарын қорғау механизміндегі категориялық қатарының кейбір элементтерін анықтап қана қоймай, сонымен бірге мемлекеттік органдар қызметінің мазмұнын анықтай түсуге алып келеді. Осы ұсыныстар Қазақстан Республикасының заңнамасында көрініс табуы тиіс.
2. Жалпы алғанда, қорғау дегеніміз-адамның құқықтары, бостандықтары мен мүдделерін заңсыз бұзуға және шектеуге қарсы тұру, осы бұзушылықтар мен шектеулердің алдын алу. «Құқықтарды күзету» – құқықтардың бұзылуын болдырмауға немесе азайтуға тырысатын заңнама, билік және ұйымдар жүйесі. Ол нормативтік (заңнама) және ұйымдастырушылық элементтерді қамтиды, тыйымдарды, лауазымды

тұлғалардың, қызметшілердің міндеттерін орындау жөніндегі нұсқаулықтарды біріктіреді. Органдар мен мекемелердің тұрақты және тиімді профилактикалық жұмысын жүргізетін құқықтарды қорғаудың ұйымдастырушылық элементі.

3. Кең мағынада сақтау – бұл құқықты іске асыру үшін жағдай туғызу, ал бұзылған құқықтарды қорғау – оларды сақтаудың құрамдық, тар бөлімі; құқықтарды заңсыз бұзушылық пен шектеулерге қарсы тұру, егер бұзушылықтар мен шектеулердің алдын алу, сонымен бірге олардың алдын алуға немесе тойтартуға мүмкіндік болмаған жағдайда келтірілген зиянның орынын толтыру.

2.3 Адам құқықтарын қорғаудың халықаралық механизмдері

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін халықаралық деңгейдегеноцидке, адамқұқықтарымен бостандықтарын қорғауға байланысты және халықаралық деңгейдегі бейбітшілікті қамтамасыз ететін ұйымдар өмірге келе бастады. Бұл тарихи қажеттіліктен туған қадамдардың бір еді.

Қазіргі кезде адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың мемлекеттердің ішкі ғана емес, сонымен бірге бүкіл халықаралық қауымдастықтың ортақ ісіне айналғандығы баршаға аян. «Халықаралық құқықтық принциптері мен нормаларын өзіне белгілі халықаралық-құқықтық міндеттемелер алған әрбір мемлекет ұлттық заңдардың көмегімен жүзеге асырады. Мемлекеттің ішкі құқығы бұл міндеттемелерді нақтылайды, халықаралық құқық нормаларының орындалуына жауапты органдар мен тұлғалардың шеңберін анықтайды [107, 190-191 бб]. БҰҰ-ның жарғысы қабылданғаннан кейін адам құқықтарын

қорғауды бақылаудың мемлекеттік механизмдерімен бірге халықаралық бақылау механизмін құру үрдісі көрініс тапты». Бұл механизмдерді мемлекеттер үстінен қарайтындар деп атауға болады. Бақылау келісілген халықаралық принциптер мен нормаларды қолданудың әсерлілігіне едәуір ықпал жасауда.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін қабылданған ең негізгі адам құқықтарына байланысты құжат 1948 жылы 10 желтоқсанда БҰҰ-ның Бас Ассамблеясы қабылдаған адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясы болып табылады. Жоғарыда біз бұл құжатқа белгілі дәрежеде тоқталып өткен болатынбыз. Жалпы бұл құжат адам құқықтарын қорғауды халықаралық деңгейге көтере білген, оны халықаралық мәселеге айналдырған болатын. Бұл құжатқа қарай отыра, жалпы адам құқықтары мен бостадықтары локальді, яғни жергілікті аумақтық сипаттағы құбылыс емес екендігін аңғарамыз. Былайша айтқанда бұл құжат адам құқықтары мен бостадықтарының жалпы қағидалық эталондарын белгілеген. Көптеген ұлттық мемлекеттердің Конституциясында көрініс тапқан демократиялық, құқықтық мемлекетке тән қағидалар осы құжатқа негізделді. Мысалы, адамның жеке басына қол сұғылмау қағидасы, оның 3-бабында көрініс тапқан. Еліміздің қолданыстағы Конституциясында бұл қағида осы негізде бекітілгенін білеміз. Адамның ар-ожданы мен қадір-қасиеті, заң алдындағы теңдік мәселелерінің барлығы да осы құжаттан өрбиді. Қазіргі кезеңде бұл декларацияның тарихи-құқықтық маңызымен қатар, тәжірибелікте қасиеті жойыла қойған жоқ. Дамушы елдер үшін бұл өте өзекті болып табылады.

Адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау жөніндегі тағы да бір маңызды құжаттың қатарына, Панамада 1984 жылы өткен төртінші Бас Ассамблея отырысында қабылданған жергілікті халықтар құқығы принциптерінің Декларациясын жатқызуға болады. Бұл

Декларацияның бірінші қағидасы барлық жергілікті ұлыстардың өзін-өзі билеуге құқығы бар, осы құқықтың пәрмені негізінде олар өздерінің саяси мәртебесін ерікті түрде анықтайды. Сондай-ақ, өздерінің саяси әлеуметтік, діни және мәдени дамуын емін-еркін жүзеге асырады деп белгіленген. Бұл құқықтық құжат негізінен ұлттық негіздегі халықтардың мүдделерін қорғауға бағытталған.

Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіге екі қосымша хаттама бар. №1 хаттамаға сәйкес адам құқықтарын қорғаудың ерекше рәсімі бар. Аталған пактіге сәйкес адам құқықтары жөніндегі комитет құрылған. Факультативтік хаттамада пактіге қатысушы және осы хаттаманың қатысушысы болатын мемлекет комитеттің өзінің құқықтық құзіретіне жататын тұлғалардың өздерінің осы мемлекеттің пактіде баяндалған құқықтарының біреулерінің бұзылуының құрбанымыз деген өтініштерін қабылдауға және қарауға құзыреттілігін мойындайды деп атап көрсетілген. Комитет тиісті шағым-арызды қарап болғаннан соң тиісті мемлекеттерге бұзылған құқықтарды қалпына келтіру, жағдайды өзгерту жөнінде шаралар қолдану туралы ұсыныстар жасайды. БҰҰ-ның қызметі басталғаннан бергі уақыт ішінде хабарларды, петициялар мен арыздарды қабылдаудың белгілі ережелері мен тәртібі қалыптасты. Олардың негізгілері мыналар:

- хабарламалар БҰҰ жарғысымен, Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясымен, адам құқықтары жөніндегі халықаралық пактілермен үйлесімді болулары керек;
- БҰҰ-ға жүгінгенге дейін нақтылы мемлекеттің заңдарында қарастырылған құқық қорғаудың ұлттық барлық қолжетерліктей ішкі құралдары таусылған болуы қажет;
- БҰҰ-ның осы органының, арнайы мекемелерінің, басқа да құрылымының құзіреттілігіне жатпайтын арыздар қабылданады;

- жеке тұлғаларға, қоғамдық бірлестіктерге шағымдар қабылданбайды;
- шағым адам құқықтары мен бостандықтарын бұзушы немесе бұзушылыққа жол беруші мемлекет пен оның құрылымдарына қарсы жазылуы керек;
- егер арыз халықаралық тексеру мен реттестірудің басқа рәсіміне байланысты қарастырылатын болса қабылданбайды;
- БАҚ материалдарына негізделінген хабарламалар қабылданбайды;
- домалақ арыздар қабылданбайды;
- арыздарда шағым нысаны болып отырған мемлекеттің атына қорлау, тіл тигізу және ескертулер болмаулары керек [108, 55 б].

Қазірге кезде БҰҰ-ның тек басты органдары ғана емес, сонымен бірге қосалқы құрылымдары да белгілі бір дәрежеде адам құқықтарын сақтауға бақылау жасайды. Халықаралық стандарттар адам құқықтарын мемлекеттік реттестіру деңгейін анықтайтын нормативтік құрал болып табылады. 1945ж. құрылған БҰҰ өзінің жарғысында өзінің негізгі мақсаттарын адам құқықтарын жаппай сыйлауға негізделінген деп жариялады. Адам құқықтарын сыйлау принципі халықаралық құқықтың негізгі құқықтарының бірі ретінде бекітілді. Жарғының 1-бабының 3 т. БҰҰ-ның мақсаттарына халықаралық ынтымақтастықты іске асыру адам құқықтарына және жынысынан, тілі мен дінінен тәуелсіз жалпыға бірдей негізгі бостандықтарға сыйлаушылықты ынталандыру жатады деп көрсетілген. БҰҰ жарғысының 55 бабында БҰҰ нәсілінен, жынысынан, тілі мен дінінен тәуелсіз адамның құқықтары мен жұрттың барлығының негізгі бостандықтарын жаппай сыйлаушылық пен сақтауға жәрдемдеседі деп көрсетілуі дәлелдей алды.

БҰҰ Жарғысы қабылданғаннан кейін аумақтық деңгейлерде мақсаттары адам құқықтарын қорғау болып табылатын көптеген ұжымдар құрыла бастады. 1948

жылдан бергі уақыт ішінде мемлекеттер 50 аса әмбебап және аумақтық сипаттағы көпжақты халықаралық шарттар жасасты, олар адам құқықтарын қорғауға бағытталған халықаралық нормалардың нормативтік көлемін құрды. Бұлардың араларында ең белсендісі БҰҰ-ның адам құқықтары жөніндегі комиссиясы. Бұл комиссия адам құқықтарын жаппай, дөрекі және жүйелі түрде бұзушылықтың нақтылы фактілерін зерттеу және тексеру үшін арнайы органдар құрады. «БҰҰ-ның адам құқықтары жөніндегі комиссиясының жұмысының бақылау формаларының кең тарағаны тақырыптың механизмдер құру болып табылады» [107, 193 б], Оның үстіне БҰҰ адам құқықтары жөніндегі комитет, азаптауға қарсы комитет т.б. конституциялық органдар құрады.

1993 жылы 20 желтоқсанда БҰҰ Бас Ассамблеясы өзінің 48-сессиясында БҰҰ-ның адам құқықтары жөніндегі Жоғарғы комиссарының қызметін орнату туралы қаулы қабылдады. БҰҰ адам құқықтары жөніндегі Жоғарғы комиссарының қызметін тағайындау БҰҰ-ның адам құқықтары мен іс жүзіндегі нәтижелілігін арттыру саласында жүргізетін бақылау функцияларын іске асыруды реттестіру үшін аса маңызды шара болды.

48/141 қаулыға сәйкес Адам құқықтары жөніндегі жоғарғы комиссарды БҰҰ Бас хатшысы тағайындайды және Бас Ассамблея бекітеді, мұндайда географиялық орынын толтыру қағидасы ескеріледі, ол төрт жылға тағайындалады, тағы да бір төртжылдық мерзімге өкілеттілігін ұзарту мүмкіндігі бар, «адам» және «адам құқықтарын қорғау саласында тәжірибесі мен жоғарғы комиссардың міндеттерін бұлжытпай, объективті, жалпыға бірдей және әсерлі орындау үшін қажетті білімдері мен түрліше мәдениеттер саласында түсінігі болуы керек». БҰҰ адам құқықтары жөніндегі жоғарғы комиссарының қызметі БҰҰ Бас секретарының орынбасарына тең. Ол БҰҰ-ның адам құқықтары

саласындағы қызметі үшін негізгі жауаптылық тартушы лауазымдық тұлғасы болып табылады.

Жоғарғы комиссар өз қызметін үш негізгі қағидаларға құрады:

- 1) барлық деңгейлерде ынтымақтастық;
- 2) адам құқықтарын қолдауға бәрін қамтушы және кешенді көзқарас;
- 3) бағдарламаларда, жоспарлармен жобалардағы адам құқықтарын қолдауға бағытталған барлық фактілерді практикада диалог, консенсус және ынтымақтастық рухында пайдалану.

Адам құқықтары жөніндегі жоғарғы комиссар өз қызметін БҰҰ Бас хатшысының басшылығымен және қамқорлығына арқа тартып Бас Ассамблеяның, Экономикалық және әлеуметтік кеңестің және адам құқықтары жөніндегі комитеттің жалпы құзыреттілігінің, өкілеттіліктері мен шешімдерінің шегінде іске асырады.

БҰҰ адам құқықтары жөніндегі жоғарғы комиссарының өкілеттіліктерін жалпы және арнайы деп жіктеуге болады. Жалпы алғанда жоғарғы комиссардың функцияларына мыналар жатады:

- А) Бас хатшыға оған БҰҰ жарғысына сәйкес жүктелген міндеттерін атқаруға жәрдемдесу;
- Б) БҰҰ жарғысы принциптерінің сақталуына және жұртшылықтың оның мақсаттарын түсінуі мен қолдауын кеңейтуге жәрдемдесу;
- В) Экономикалық және әлеуметтік дамуға көмектесу;
- Г) Даму мақсатындағы ынтымақтастықтың дамуына жәрдемдесу;
- Д) Адам құқықтары мен халықаралық құқық нормаларының сақталуына жәрдемдесу;
- Е) Директивтік органдардың шешімдерінің негізінде мүше-мемлекеттердің қажеттіліктеріне сәйкес әртүрлі салаларда зерттеулер жүргізу, нормалардың сақталуына көмектесу және ақпарат тарату;
- Ж) Дамушы елдерге механикалық көмек көрсету;

З) Үкіметтік емес ұйымдармен ынтымақтастықта болу және азаматтық қоғаммен өзара әрекеттесу;

И) Директивалық органдардың шешімдерінің негізінде статистикалық басылымдар, ақпараттық материалдар мен талдаушылық зерттеулер дайындау және жариялау.

К) Бас хатшының нұсқауы бойынша басқа да қызметтер атқару.

А. Азаров, В. Ройтер, К. Хюфнер БҰҰ адам құқықтары жөніндегі Жоғарғы комссарының өкілеттіліктерін мынандай топтарға бөледі:

А) Барлық азаматтық, саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтарының, дамуға құқықты қоса, өмірде әсерлі іске асырылун қамтамасыз ету;

Б) Мемлекеттерге олардың өтініштеріне сай адам құқықтары саласында консультативтік қызметтер, техникалық және қаржылай көмек көрсету;

В) БҰҰ адам құқықтары саласында жұртшылыққа білім беру мен ақпараттандыру жөніндегі бағдарламаларын үйлестіру;

Г) Адам құқықтарын толық іске асыру жолындағы кедергілерді жою және бүкіл дүние жүзінде адам құқықтарын бұзушылықтың жалғасуына тиым салу;

Д) Адам құқықтарын құрметтеушілікке кепілдік беру мақсатымен үкіметтермен диалогке араласау;

Е) Адам құқықтарын іске асыру мен қорғауға халықаралық ынтымақтастықты кеңейту;

Ж) Адам құқықтарын БҰҰ жүйесі арқылы іске асыру мен қорғау жөніндегі жұмыстарды үйлестіру;

З) БҰҰ адам құқықтары саласындағы механизмдерін оларды жақсарту мақсатымен оңтайландыру, бейімдеу және қарапайымдау [109, 17 б].

О.Т.Щульц «Жоғарғы комиссар қазіргі кезде шын мәнісінде халықаралық омбудсменнің кейбір қызметтерін іске асыруда» деп санайды [110, 101 б].

1966 жылғы азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт мемлекеттердің өздеріне алған міндеттемелерден сақтауларын бақылаудың үш рәсімін бекіткен. 1966 жылғы азаматтық құқықтар туралы пакт пен факультативтік хаттама халықаралық шарттар болып табылады және тек оларға қатысушы болып табылатын мемлекеттерге ғана міндеттер жүктейді. Осыған байланысты олар адам құқықтарын бұзушылықты БҰҰ мүше мемлекеттердің барлығында емес, 1996 ж. Азаматтық құқықтар туралы пакт пен факультативтік хаттаманы мақұлдаған немесе оларға қосылған елдерде ғана қорғайды.

Адам құқықтары саласындағы мемлекет міндеттерін енгізу үш рәсімді қолдануды қарастырады:

Пактінің 40-бабына сәйкес пактіге қатысушы мемлекеттер адам құқықтары жөніндегі комитетке пактіде жарияланған құқықтарды іске асыру жөніндегі қабылданған шараларда бұл құқықтарды пайдалануға қол жеткен жетістіктер туралы баяндамалар тапсырулары керек. Алғашқы есеп пактінің күшіне енгенімен бір жылдан соң, ал келесілері әрбір 5 жылда 1 мәрте тапсырылады.

Комитет баяндамалардың формалары мен мазмұндарына жалпы талаптарды бекітті. Оның жазбаша баяндамалардағы мәліметтердің растығын тексеруге мүмкіндігі бар. Комитет алғашқы есеп толық және шындық емес және онда есеп беріп отырған елдегі адамның құқықтары туралы жағдайды толық бейнелемеген деп санаса, қосымша ақпарат талап ете алады. Комитеттің мәжілісінде жазбаша баяндамамен таныстырған кезде комитет мүшелері елдің ресми өкілдеріне адам құқықтарының жағдайы туралы сұрақтар қоя алады. Комитет мүшелері адам құқықтары саласындағы жағдай туралы бұқаралық ақпарат құралдарынан, БҰҰ-ның мамандырылған мекемелері мен үкіметтік емес ұсыныстар берген материалдардан

шындық ақпарат жинай алады. Үкіметік емес ұйымдар жалпы комитетке ресми материалдар тапсыра алмайды, тиісті ақпаратты олар көбінесе комитеттің жеке мүшелеріне тапсырады да, олары баяндаманы талқылау кезінде пайдаланылады. Пактінің 40 бабына сәйкес комитеттің мемлекеттерге тиісті ұсыныстар беруге құқығы бар. Комитет жыл сайын БҰҰ Бас Ассамблеясына есеп береді. Комитеттің ескертпелері кейінірек БҰҰ ресми құжаттары ретінде жарияланады.

Бақылаудың екінші механизмі 1979ж. күшіне енді. Пактінің 41 бабы оған қатысушы мемлекеттерге пактіде көрсетілген құқықтарды бұзушы басқа мемлекеттерге шағымдануға құқық береді. Бұл ереже факультативтік және бақылаудың осы түрін мойындаған мемлекеттер үшін ғана жарамды. Қатысушы мемлекет комитеттің белгілі бір мемлекеттің пактінің ережелерін екінші бір мемлекеттің бұзып отырғандығы туралы хабарламасын, яғни бір мемлекеттің екіншісіне шағымын алуға және қарауға құзіретін мойындайды. Бірақ мұндай шағымдар олар тек комитеттің құзреттілігін мойындау туралы мәлімдеген мемлекеттерден түскен және тура осындай мәлімдеме жасаған мемлекеттерге байланысты болса ғана қабылданады және қаралады. «Жалпы алғанда арыздарды қарау рәсімі тиімсіз. 41 бап Комитеттің арыз бойынша қандай да болмасын шешім қабылдауын қарастырмаған. Комитет тек дауласушы мемлекеттерге мәселені пактіде мойындалған адам құқықтары мен негізгі бостандықтарына сыйлаушылық негізінде достық рухында шешуді ұсынады».

Факультативтік хаттаманың 1 бабына сәйкес адам құқықтарын бұзушылықтың құрбандары қатысушы мемлекеттің пактіде жарияланған құқықтарды бұзушылығына жеке дара шағым бере алады. Формальдық құқықтық тұрғыдан аталған хаттама қатысушы мемлекеттердің пактіге байланысты өз міндеттерін сақтаулары үшін қосымша

кепілдіктер беретін жеке халықаралық құжат болып табылады.

Шағымды құқықтары бұзылған тұлғаның өзі, болмаса оның заңды өкілдері не жақын туыстары бере алады. Арызды мойындағаннан соң БҰҰ мемлекеттен алты айлық мерзім ішінде мәселенің анық-қанығы туралы түсінік беруді және оны жағдайды түзету жөніндегі моральды көрсетуді өтінеді.

Факультативтік хаттаманың 5-бабы арыздануға рұқсат ететін екі маңызды шартты белгілейді.

Біріншіден, егерде осы мәселе халықаралық реттестіру мен талқылау рәсіміне байланысты болса, комитет арызды қарамайды. Екіншіден, арызданушы тұлғалар құқықтық қорғаудың барлық ішкі жолдарына топтасқан болулары керек. Факультативтік хаттаманың 5-бабына сәйкес бұл ереже осындай жолдарды қолдану шектен тыс созылып кеткенде ескерілмейді. Адам құқықтары жөніндегі комитет адам құқықтарын бұзушылықтың құрбандарына көмек ретінде арыздың үлгісін бекіткен. Факультативтік хаттама талап қою мерзіміне шектеу қоймаған. Арыздарды қарау рәсімі мынандай кезеңдерден тұрады:

Бірінші кезеңде комитет арызға рұқсат ететіндігі туралы шешім шығарады. Содан соң арыз – ол қарсы берілген мемлекетке тапсырылады. Мемлекет алты ай ішінде мәселені егжей-тегжей түсіндірген және баяндалған жағдайлар орын алған болса, ол туралы қабылданған немесе қабылданатын шараларды көрсетіп жазбаша түсінік немесе мәлімдеме тапсырады. Арыз бен мемлекеттің жазбаша түсініктемесі комитетте қаралады, факультативтік хаттама комитеттің мәжілісінде ауызша мәлімдеме жасауға мүмкіндік бермейді. Мәселенің анық-қанығын қарап, комитет тиісті шешім шығарады, ол «Аңдау» деп аталады. «Аңдау» заңдылық тұрғысынан міндетті емес, мемлекеттер, принципіне, оған құлақ аспаулары да мүмкін. Бірақ комитет өз шешімдерін жүзеге асыру мақсатымен мемлекеттерге қысым жасаудан тартынбайды. Комитет,

әдетте, мемлекеттерден шешімдерін орындау үшін қандай шаралар қолданғандығын сұрайды. Комитет мемлекеттерге пактінің 49-бабына сәйкес тапсырып отыратын кезеңдік баяндамаларды талқылау кездерінде де қысым жасай алады.

БҰҰ-ның Бас Ассамблеясына тапсыратын өзінің жыл сайынғы есептеріне комитет шешімдерді орындаған және осы халықаралық органның ұсыныстарын орындаудан бас тартқан мемлекеттердің «қара тізімін» енгізеді.

Пактінің баптарына бақылау функциялары 18 тәуелсіз сарапшыдан тұратын адам құқықтары жөніндегі комитетке жүктелген. Оларды пактіге қатысушы мемлекеттер сайлайды. Комитеттің барлық мүшелері жоғарғы сапалы адамгершілік қасиеттері бар, «адам құқықтарының саласында жұрт мойындаған құзыретті тұлғалар болулары тиіс». Олар жеке дара сайланады да, консенсус негізінде жұмыс істейді. Азаптау, мен қатал, адамгершілікке жатпайтын және кісінің қадір - қасиетін қорлайтын қарау мен жазалау түрлеріне қарап қадір-қасиетін қорлайтын қарау мен жазалау түрлеріне қарсы 1989 жылғы конвенцияның негізінде мынанда « қорғану механизмдері бар: Азаптауға қарсы комитетте қатысушы мемлекеттердің осы конвенцияның ережелерінің орындалуы туралы баяндамаларын тыңдау, мемлекеттердің келісімімен азаптаулар қолдануды тексеру үшін арнайы комиссия жіберу, бір мемлекеттің екіншілеріне шағымдарын және жеке тұлғалардың арыздарын қарау.

ЕҚЫҰ-ның бұлардан гөрі әсерлілер бақылау механизмдері бар. Адам құқықтарын бұзудың нақтылы оқиғалары бойынша кез келген мемлекет екінші мемлекеттен ақпарат сұрауға құқылы.

Адам өлшемдері жөніндегі 1991 жылғы Мәскеу кездесуінің құжатына сәйкес бұл ақпарат 10 күн ішінде (Вена құжаты бойынша бір ай мерзімінің орнына)

тапсырылуға тиісті. Сұрау түскеннен кейін бір аптадан соң екі жақты кездесулер өткізулері де мүмкін. Екінші механизм — бұл ЕҚЫҰ- мүшелерінің өтініштері бойынша адам құқықтары саласындағы проблемаларды қарау үшін құрылуы мүмкін. ЕҚЫҰ сарапшыларының пікірлері Хельсинки қауымдастығы тек арыздарды қарау механизмін ғана қолданып қоймайды, ол барлығын біріктіреді, ал бұл белгілі санкция — сауда саласында мысалы, қолдануға мүмкіндік береді. Тарихтан мұндай механизмдерді ҚСРО-ға қарсы қолданған жағдайлар белгілі, мысалы мәжбүрлі еңбек қолдану арқылы шығарылған өнімдерді сатып алуға тиым салу. Одан басқа еркін эмиграцияға құқықты бұзушылық үшін Американ конгресіндегі Джексон-Фэник түзетуінің сауда шектеулерін енгізуін келтіруге болады. Бұл БҰҰ комитетінің адам құқықтарын бұзған жағдайларда мемлекеттерге ықпал жасауының қуатты механизмі тұрақты жұмыс істейтін халықаралық трибунал құру туралы ұсыныстың аса үлкен маңызы бар. Бейбітшілік пен адамзатқа қарсы қылмыстардың көпшілігі, наркобизнесті қоса, осы трибуналға қатысты. Қазақстан Республикасының адам құқықтарын қорғауға байланысты маңызды халықаралық құжаттарды мақұлдағаны жөн, өйткені бұл үкіметке ықпал жасау үшін халықаралық механизмдерді қолдануға, құқықтары мен мүдделері үшін аяққа басылып, ұлттық заңмен қорғалмаған адамдарға тиімді көмектесуге мүмкіндік береді.

Мемлекеттердің адам құқықтары жөніндегі аумақтық ынтымақтастықтары әр түрлі формалармен толықтырылуда. Қазір мұндай ұйымдар Азиядан басқа барлық құрлықтарда бар. Еуропада олар бірнешеу: Еуропа Кеңесі және ЕҚЫҰ.

Халықаралық деңгейдегі адам құқықтарын қорғауға қатысты негізгі ұйымдардың қатарына — халықаралық сот жатады. Халықаралық соттың мақсаты-ұлттық мемлекеттерде адам құқықтары мен бостандықтары

бұзылып, әділ шешімін таппағанда, сол құқықтар мен бостандықтарды қорғау болып табылады.

Халықаралық сотқа жүгінуге байланысты келісімге Ресей Федерациясы қазіргі жағдайда толық енген, ал Қазақстан болса, бұл бағыттағы халықаралық шарттарды мойындағанмен, факультативтік хаттамаларға әлі қосыла қойған жоқ. Сондықтан, біздің азаматтар бұл сотқа тікелей жүгіне алмайды, болашақта бұл мәселе өзінің логикалық шешімін табады деп санаймыз. Сонда ғана, еліміздегі адам құқықтары мен бостандықтарын толыққанды қамтамасыз етуге мүмкіндік аламыз.

3. АДАМ МЕН АЗАМАТТЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ- ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕХАНИЗМІНДЕГІ ІШКІ ІСТЕР ОРҒАНДАРЫНЫҢ РОЛІ

3.1 Адам құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың конституциялық-құқықтық механизміндегі ішкі істер органдарының ролі

Қазіргі заманғы Қазақстан үшін азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын сақтау кез келген мемлекеттік органның мемлекеттік және құқық қорғау органдарының қызметі арқылы ерекше маңызға ие болады. Өзінің қызметтік міндеттерін адал атқаратын, жоғары рухани және моральдық қасиеттерге ие Ішкі істер органдарының қызметкерлері өте көп. Дегенімен, азаматтарға дәрекі, әдепсіз қарым-қатынасы, ескермеу, елемеу, кейде заңды тікелей бұзу жағдайлары да кездесетін полиция қызметкерлері де аз емес. Осыдан келіп, қоғамда азаматтарда сенімсіздік, алаңдаушылық пікір артып, құқықтық нигилизм және заңдылықты елемеу орын алуда.

Бүләзкезегінде Қазақстан Республикасында адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету жүйесінің тұтастай жұмыс істеуіне де айтарлықтай әсер етеді.

Жеке адамның құқықтары мен бостандықтарын толыққанды қамтамасыз етудегі басты орын мемлекетке қоғамның саяси жүйесінің өзегі, негізгі буыны ретінде беріледі.

Сонымен, адам, оның құқықтық мемлекеттегі құқықтары мен бостандықтары ең жоғары құндылық деп жарияланып қана қоймайды, олар мемлекеттік дамудың мақсаты болып табылады.

Ішкі істер органдарының қызметінде адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз

етудің тек теориялық әзірлемелерді жетілдіруді ғана емес, сонымен қатар Ішкі істер органдары қызметкерлерінің заңдылықты сақтауын ішкі ведомстволық бақылауды реттейтін заңдар қабылдауды көздейтін сенімді тетігін құру қажет.

Ішкі істер органдары негізгі құқық қорғау органдарының бірі ретінде жеке адамның құқықтары мен бостандықтарын мемлекеттік-құқықтық қамтамасыз ету тетігінде маңызды орын алады.

ПО-ның адам құқықтарын қорғау тетігі жүйесіндегі рөлі мен орнын ашу үшін құқық қорғау қызметі, құқық қорғау жүйесі, құқық қорғау органдары ұғымына жүгінуді қажет деп санаймыз. Құқық қорғау қызметі-бұл мемлекеттің құқық қорғау функциясын жүзеге асырудың тәсілі. Қазақстан Республикасының Конституциясын мұқият зерделеу онда ПО қызметін реттейтін тікелей норма жоқ екенін көрсетті. Бұл жағдай кейбір зерттеушілерге құқық қорғау органдарын, атап айтқанда ПО-н ұйымдастырудың және қызметінің конституциялық негіздерінің жоқтығы туралы пайымдауға мүмкіндік береді. Конституциялық негіздер туралы осы Ережені жақтаушылардың пікірінше, Конституцияның мәтінінде мемлекеттік органды ұйымдастыру мен қызметінің негізгі бастауларын тікелей реттейтін немесе бекітетін нормалар болған кезде ғана айтуға болады. Аталған көзқарас қазақстандық зерттеушілер Э.Э. Дүйсеновтың, Оспанова Дж., М.С. Тойжан еңбектерінде көрініс тапқан [111-112].

Бірақ басқада көзқарастар бар. Н.Биекеновтың пікірінше, «бұл ұстаным қазіргі жағдайда дұрыс емес. Бұл конституциялық негіздердің қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеу жөніндегі Конституцияның мақсаттарына байланысты өзіндік ерекшелігі мен белгілі бір сыну бұрышы бар. Шын мәнінде, конституционализмнің маңызды аспектісі заңдылықты білдіреді. Егер біз Ұйымның және полиция

қызметінің конституциялық негіздерінің жоқтығы туралы ұстанымды ұстанатын болсақ, онда зерттелетін институттың конституциялық еместігі туралы қорытынды жасалады» [113, 15 б].

З.ғ.д., профессор С.К.Амаңдықованың пікірінше, «қазіргі заманғы конституциялық құқық ғылымының басты міндеттерінің бірі-ҚР Конституциясын жеке адамға бағдарлай отырып, шынайы, нақты қолданыстағы негізгі заңға айналдыру» [114, 33 б].

Құқық қорғау органдары, оның ішінде ІІО қызметінің конституциялық негіздерін нығайту туралы мәселе өзектілігін сақтайды деп ойлаймыз. Конституциялық құрылыстың және Конституциямен белгіленген тәртіптің мызғымастығы мемлекеттік билік өкілдері мен кез келген дәрежедегі мемлекеттік органдардың өздері үшін қызметтің бұлжымас қағидатына айналған жағдайда мемлекет гүлденген және бақуатты болады деп пайымдаймыз.

Н.Биекенов пен С.К.Амаңдықованың ұстанымын қолдаймыз және конституциялық нормалар барлық құқық қорғау органдары үшін негіз болып табылады деп ойлаймыз. Конституцияның 3-бабында билікті бөлу қағидаты бекітілген: «республикада мемлекеттік билік біртұтас, ол Конституция мен заңдар негізінде заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарына бөліну, олардың тежемелік әрі тепе-теңдік жүйесін пайдалану арқылы, өзара іс-қимыл жасау принципіне сәйкес жүзеге асырылады». Бұл қағидат барлық мемлекеттік органдар үшін басты қағидат болып табылады. Осы қағидатқа сәйкес құқық қорғау органдары атқарушы органдарға жатады.

Құқық қорғау қызметі ұғымына жүгінейік.

Профессор С.К.Жүрсімбаев құқық қорғау қызметін келесідей анықтайды. «Құқық қорғау қызметі-бұл азаматтармен қоғамның құқықтары мен бостандықтарын қорғауға, белгілі бір іс жүргізу нысанында жүргізілетін

мәжбүрлеу тәртібінің ерекше әрекеттері арқылы мемлекетте заңдылық пен құқық тәртібін қамтамасыз етуге бағытталған, арнайы уәкілетті органдар мен адамдардың билік өкілеттіктеріне берілген қызметі» [115, 18 б].

Ғылыми тұрғыдан алғанда, ресейлік ғалым М.И.Байтиннің ұстанымы қызығушылық тудырады. Сонымен, М.И.Байтин «құқық қорғау қызметі-бұл құқық нормаларын бұзушылықтардан қорғау, азаматтарға берілген субъективті құқықтарды қорғау және оларға жүктелген заңды міндеттердің орындалуын қамтамасыз ету үшін оның органдарының жедел қызметі арқылы мемлекет функцияларын жүзеге асырудың бір түрі. Оған құқық бұзушылықтың алдын алу шаралары, істің барлық жағдайларын тергеу және құқық бұзушылықтың әр жағдайында шындықты анықтау, құқықтық нормаларды бұзу туралы нақты істерді, сондай-ақ ықтимал құқықтық қақтығыстар мен дауларды шешу, құқық бұзушыларға құқықтық санкциялар қолдану және олардың заңды жауапкершілігін жүзеге асыруды қамтамасыз ету кіреді» [116, 132 б].

С.Қ.Жүрсімбаевқа қарағанда М.И.Байтин құқық қорғау қызметін кеңінен түсінеді. Біздің ойымызша, М. Байтиннің позициясы жақсырақ.

Біздің ойымызша, құқық қорғау қызметі-бұл азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын сақтау және қорғау, заңдылық пен құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету мақсатында арнайы уәкілетті мемлекеттік органдар жүзеге асыратын мемлекеттік қызмет түрі. Бұл қызмет заңға сәйкес қатаң түрде жүзеге асырылуы керек. Құқық қорғау қызметін жүзеге асыру процесінде құқық бұзушылықтардың жолын кесу мақсатында құқық қорғау органдары субъектілердің құқықтары мен бостандықтарын заңда белгіленген тәртіппен шектеуі мүмкін. Осылайша, құқық қорғау қызметі, бір жағынан, мемлекет функцияларын жүзеге асыру нысаны ретінде,

екінші жағынан, оның функцияларының бірі ретінде анықталуы мүмкін [116, 132 б].

Бұл құқық қорғау қызметін сөздің тар және кең мағынасында ажырату қажеттілігін түсіндіреді. Кең мағынада, бұл құқық бұзушылықтардың алдын алу және тергеу, сондай-ақ құқық бұзушыларға құқықтық санкциялар қолдану және олардың заңды жауапкершілігін жүзеге асыруды қамтамасыз ету. Тар мағынада, бұл белгілі бір жазалау сәттерімен байланысты әрекет [117, 34 б].

Құқық қорғау қызметінің мақсаты — құқықтық тәртіпті, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау. Ол құқық бұзушылықтарды анықтауда, жолын кесуде және алдын алуда, құқық бұзушыларға түрлі санкциялар қолдануда және ықпал ету (жазалау) шараларын іске асыруда көрініс табуы мүмкін.

Құқық қорғау қызметінің белгілерін бөліп көрсету қажет деп санаймыз. Оларға мыналар жатады: билік өкілеттіктері берілген арнайы уәкілетті органдардың қатаң заң негізінде қызметті жүзеге асыруы; заңды жазалау шараларын қолдану; қатаң рәсімдік сипат; заңмен белгіленген өкілеттіктер шеңберінде барлық құқық субъектілері үшін шешімдердің міндеттілігі; лауазымды адамдар мен құқық қорғау органдарының заңдарды бұзғаны үшін арнайы заңды жауапкершілігінің болуы және келтірілген залал мен зиянды өтеу, азаматтарға келтірілген айта кету керек, әрбір құқық қорғау органы үшін арнайы заңдар бар.

Құқық қорғау қызметі-мемлекеттік қызметтің ерекше түрі. Мұнда Қазақстан Республикасының азаматтары кәсіби негізде құқық қорғау органдарындағы лауазымдарда қызмет атқарады. Бұл ретте барлық құқық қорғау қызметі заңдылықты қамтамасыз етуге және қоғамдық тәртіпті сақтауға, құқық бұзушылықтардың алдын алуға, анықтауға, жолын кесуге, тергеп-тексеруге және жазаларды орындауға бағытталған.

Қазақстанда «Құқық қорғау қызметі туралы» заң қолданылады. 1-бапқа сәйкес «құқық қорғау қызметі - құқық қорғау органдарындағы лауазымдардағы мемлекеттік қызметтің ерекше түрі» [118].

Айта кетейік, Қазақстан Республикасында құқық қорғау органдары басшылығының Президенттік резерві бар. Бұл құқық қорғау органдарының жоғары тұрған бос басшылық лауазымдарына ұсыну үшін Қазақстан Республикасының Президенті айқындайтын ерекше іріктеу тәртібінен өткен қызметкерлердің тізімі.

Құқық қорғау жүйесі ұғымына жүгінейік. Құқықтық әдебиеттерде құқық қорғау жүйесінің әртүрлі анықтамалары бар.

А.Г.Братконың пікірінше, құқық қорғау жүйесін қоғамдық қатынастарды заңсыз қол сұғушылықтан қорғауды қамтамасыз ететін мемлекеттік-құқықтық құралдар, әдістер мен кепілдіктер кешені ретінде анықтауға болады [119, 42-43 б].

О. Чердаков құқық қорғау жүйесі «нормативтік және құқық қорғау ішкі жүйелерін, мемлекеттің құқықтық қолдауына негізделген құқықтық құбылыстардың алуан түрлілігін қамтитын қоғамның құқықтық ұйымының күрделі институты» деп санайды [120, 3 б].

В.В.Лазаревтің пікірінше, құқық қорғау жүйесі-бұл адамның құқыққа қарсы бұзушылықтардан қорғалуын қамтамасыз ететін мемлекеттік-құқықтық құралдардың, әдістер мен кепілдіктердің жиынтығы, ол мынадай құрамдас бөліктерді қамтиды: құқық қорғау мақсаттары мен объектілері, құқық қорғау субъектілері, құқық қорғау қызметі [121].

Қазақстандық ғалымдардың пікіріне жүгінейік. Сонымен, С.Қ.Жүрсімбаевтің пікірінше, құқық қорғау жүйесі - заңдылықты қатаң сақтауға негізделген ерекше құқықтық құралдардың, әдістердің, кепілдіктердің және бірыңғай мақсатқа бағынатын органдардың жиынтығы [115, 18 б].

Құқық қорғау жүйесіне өз анықтамамызды беру қажет деп санаймыз. Біздің ойымызша, құқық қорғау жүйесі-бұл адамның заңсыз бұзушылықтардан қорғалуын қамтамасыз ететін мемлекеттік-құқықтық құралдардың, әдістер мен кепілдіктердің жиынтығы. Құқық қорғау жүйесінің мазмұнында үш элементті бөліп көрсетуге болады деп ойлаймыз: құқық қорғау мақсаты мен объектілері; құқық қорғау субъектілері; іс жүзінде құқық қорғау қызметі. Құқық қорғау жүйесінің объектілері-қоғамдық өмірдің негізгі салалары (әлеуметтік-экономикалық, саяси және басқалар). Құқық қорғау жүйесінің субъектілері тұтастай мемлекеттің өзін, құқық қорғау және өзге де арнаулы мемлекеттік органдарды, құқық қорғау ұйымдарын және халыққа заң көмегін көрсетуді жүзеге асыратын жеке тұлғаларды білдіреді. Барлық субъектілер бірге мемлекеттің құқық қорғау функциясын жүзеге асырады.

Нақтыласақ, құқық қорғау жүйесі - бірыңғай мақсаты бар элементтердің жиынтығы-заңдылық пен қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, құқық тәртібін сақтау, Адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау бойынша мемлекеттік қорғау функцияларын жүзеге асыру. Сондай-ақ құқық қорғау органдарының өздеріне жүктелген міндеттерді орындауы жария-құқықтық сипатта болады. Сондай-ақ, бұл міндет тұтастай алғанда мемлекеттің және оның органдарының конституциялық міндеті.

Айта кетейік, құқық қорғау қызметінің нәтижесінде құқық нормаларын қолданудың арнайы актілері қабылданады. Барлық осы актілердің бір бағыты бар-қылмыстар мен басқа да құқық бұзушылықтардың алдын-алу мақсаттарына қызмет ету, бұзылған құқықты қалпына келтіру, құқық бұзушылық жасаған адамның заңды жауапкершілігін жүзеге асыру. Тиісінше, бұл актілер жеке адамның құқықтарын қорғауға, азаматтар мен тұтастай қоғамның мүдделерін қорғауға

бағытталған. Айта кетейік, құқық қорғау жүйесінде адам құқықтарын қорғаудың арнайы әдістері мен тәсілдері қолданылады.

Құқық теориясы тұрғысынан құқық қорғау жүйесі- бұл қоғамның мемлекеттік-құқықтық өмірінің көптеген элементтерін біріктіретін күрделі кешенді білім. Мұнда заң мемлекеттен басым болуы керек. Тиісінше, құқық қорғау жүйесінің өзінде құқықтық және мемлекеттік құрылымдардың арақатынасы негізгі және туынды ретінде қарастырылуы керек. Бұл дегеніміз, бірінші орынға Адам құқықтары мен бостандықтарын, содан кейін құқық қорғау органдарын қою керек.

Құқық қорғау органдарының анықтамасына жүгінейік. Мәселен, «құқық қорғау қызметі туралы» Заңның 1-бабында: «құқық қорғау органы-адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының, жеке және заңды тұлғалардың, мемлекеттің заңды мүдделерінің сақталуын және қорғалуын қамтамасыз ететін, өз құзыретіне сәйкес қылмыстылыққа және өзге де құқық бұзушылықтарға қарсы іс-қимыл жөніндегі мемлекеттің саясатын іске асыратын, қылмыстылыққа және өзге де құқық бұзушылықтарға қарсы іс-қимыл жөніндегі саясатты қамтамасыз ету заңдылықты сақтау және қоғамдық тәртіпті қолдау, құқық бұзушылықтарды анықтау, алдын алу, жолын кесу, тергеу, қылмыстық істер бойынша сот шешімдерін орындау» [118].

«Құқық қорғау органдары» мен «құқық қорғау қызметін жүзеге асыратын ұйымдарды» ажырату қажет, өйткені соңғысы мемлекеттік емес болуы мүмкін және олардың қызметі құқық қорғау қызметімен өте тығыз байланысты болуы мүмкін, бірақ соған қарамастан оған тән барлық белгілерге ие емес.

Құқық қорғау қызметін жүзеге асыратын мемлекеттік емес органдарға адвокатура, жеке нотариаттар, сондай-ақ жеке күзет қызметтері жатады. Құқық қорғау

функциясына арнайы мемлекеттік органдарда орындайды. Арнаулы мемлекеттік органдарға ұлттық қауіпсіздік органдары, Сыртқы барлау саласындағы уәкілетті орган, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік күзет қызметі жатады. Бұл органдар Қазақстан Республикасының Президентіне тікелей бағынады және есеп береді және Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету күштерінің құрамдас бөлігі болып табылады. Олар барлау және қарсы барлау қызметін, сондай-ақ Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған өзге де шараларды жүзеге асырады.

Құқық қорғау органдарына қызметке азаматтар ерікті негізде қабылданатынына назар аударайық, бұл ретте заң болашақ қызметкерлерге белгілі бір талаптар қояды. Бұл он сегіз жасқа толу, өзінің жеке, моральдық, іскерлік, кәсіби қасиеттері, денсаулық жағдайы мен дене бітімінің дамуы, білім деңгейі бойынша өзіне жүктелген лауазымдық міндеттерді орындау қабілеті. Құқық қорғау органдары қызметкерлерінің арнаулы білімі болуға тиіс. 2013 ж. «Қазақстан Республикасы құқық қорғау органдарының кадр саясаты Тұжырымдамасы» қабылданды. Кадр саясаты келесі қағидаттар негізінде жүзеге асырылады:

- меритократия-кәсіби құзыреттілік деңгейіне сәйкес бос лауазымдарға орналасуға тең қолжетімділікті қамтамасыз ету;
- кадрлық шешімдердің жариялылығы-лауазымдарға тағайындау рәсімдерінің ашықтығы, кадрларды іріктеу мен ілгерілетуге конкурстық көзқарас;
- ғылымилық-кадрлармен жұмыс істеуде ғылыми негізделген әдістер негізінде кадр саясатын іске асыру;
- жауапкершілік-қызметкердің өзінің кәсіби іс-әрекетінің сапасы мен тиімділігін қамтамасыз ету жөніндегі міндеттемелерді орындауы;

— перспектива-кадрлық жағдайды болжауға негізделген кадр саясатының озық және алдын-ала сипаты.

Тұжырымдамада мыналар атап өтіледі:

Қазіргі уақытта құқық қорғау құрылымдарына тән бірқатар өзекті мәселелер бар:

1) кадрларды жоспарлау мен орналастырудың нақты жүйесінің болмауы, қызметкерлердің орын ауыстыруының ретсіз болуы (орта есеппен әрбір 2 жыл сайын қызметкер жұмыс учаскесін өзгертеді);

2) қызметке кандидаттарды зерделеу сапасының төмендігі, органдарды білікті емес кадрлармен жасақтау (әрбір оныншы жас қызметкер қызметтің бірінші жылы ішінде органдардан босатылады, олардың әрбір төртінші қызметкері теріс себептер бойынша);

3) қызметкердің жұмыс нәтижелерін бағалаудың нақты критерийлерінің болмауы, бұл аттестаттау формализміне, төмен уәждемеге, кадрларды ілгерілету кезінде протекционизмге әкеп соғады;

4) қызметкерлердің кәсіби және дене шынықтыру дайындығына үстірт қарау, біліктілікті арттырудың шаблондық сипаты (тек әрбір төртінші бөлімше қызметкерлердің қызметтік және дене шынықтыру даярлығын жүргізу үшін оқу-материалдық базамен жарақтандырылған);

5) нақты жүктемені есепке алмағанда, тиімсіз ұйымдық-штаттық жұмыс, функциялардың қайталануы, штат санының механикалық ұлғаюы;

6) тәрбие жұмысының жеткіліксіздігі, қызметкерлер арасында келеңсіз үрдістердің өсуі.

Құқық теориясында құқық қорғау органдарының келесі негізгі белгілері ерекшеленеді. Мәселен, құқық қорғау органдары құқық қорғау қызметін жүзеге асыру үшін арнайы құрылған. Олар мемлекет атынан әрекет етеді, арнайы өкілеттіктерге ие. Құқық қорғау органдарының мақсаты — заңдарды ықтимал және

нақты заң бұзушылардан қорғау, азаматтардың, кәсіпорындардың, ұйымдардың, қоғам мен мемлекеттің құқықтарын қорғау және қалпына келтіру, құқық қорғау қызметінің бір түрінде практикада жүзеге асырылатын құқықтық тәртіп пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету. Өз қызметін жүзеге асыру барысында құқық қорғау органдары қылмыстық, әкімшілік, тәртіптік, мүліктік жауапкершілік шараларын қолдана алады. Құқық қорғау органын ұйымдастыру және оның қызметінің тәртібі заңмен немесе өзге де нормативтік құқықтық актімен реттелген.

Бүгінгі күні Кадрлармен жұмысты жүйелі түрде өзгерту, тиімді кадр саясатын енгізу жолымен құқық қорғау органдарының қызметін сапалы жақсарту қажет [122].

Біздің ойымызша, егер қоғам құқық қорғау органдарын қолдамаса және азаматтардың заңдарды сақтауға саналы түсінігі мен қызығушылығы болмаса, дамыған құқықтық мәдениет болмаса, құқық қорғау органдарын нығайтуға және күшейтуге бағытталған тұрақты реформалар табысқа жете алмайды. Айта кетейік, азаматтар ерікті негізде қоғамдық тәртіпті қамтамасыз етуге қатыса алады. Қазақстан Республикасында 2004 жылы «Қоғамдық тәртіпті қамтамасыз етуге азаматтардың қатысуы туралы» заң қабылданды. Ішкі істер органдарының қоғамдық тәртіпті қамтамасыз етуге халықты тарту жөніндегі жұмысын одан әрі жетілдіру мақсатында ішкі істер министрінің «Бақылау және қадағалау функцияларына байланысты емес, қоғамдық тәртіпті қамтамасыз ету жөніндегі іс-шараларға азаматтарды тарту ережесін, олардың нысандары мен түрлерін бекіту туралы» 2004 жылғы 27 қарашадағы №641 бұйрығы бекітілді [123-124].

Қоғамдық тәртіпті қамтамасыз етуге қатысатын азаматтар өз қызметін заңдылық, адамның және

азаматтың құқықтары мен бостандықтарын құрметтеу және сақтау қағидаттары негізінде жүзеге асырады. Осы Заңның 4-бабына сәйкес ішкі істер органдары:

1) Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес бақылау және қадағалау функцияларына байланысты емес қоғамдық тәртіпті қамтамасыз ету жөніндегі іс-шараларға азаматтарды тарту тәртібін, нысандары мен түрлерін айқындайды;

2) қоғамдық тәртіпті қамтамасыз етуге қатысатын азаматтар үшін куәліктің үлгісі мен эмблеманың рәмізін өзірлейді және бекітеді;

3) қоғамдық тәртіпті қамтамасыз етуге қатысатын азаматтар қызметінің мәселелері бойынша жергілікті атқарушы органдармен өзара іс-қимыл жасайды;

4) қоғамдық тәртіпті қамтамасыз етуге қатысатын азаматтарға олардың қоғамдық тәртіпті қамтамасыз ету саласындағы құқықтары мен міндеттерін түсіндіреді;

5) учаскелік полиция пункттері базасында қоғамдық тәртіпті қамтамасыз етуге қатысатын азаматтарды құқықтық даярлауды ұйымдастырады;

6) Осы Заңда, Қазақстан Республикасының өзге де заңдарында, Қазақстан Республикасы Президентінің және Қазақстан Республикасы Үкіметінің актілерінде көзделген өзге де өкілеттіктерді жүзеге асырады.

Заңның 7 бабында қоғамдық тәртіпті қамтамасыз етуге қатысатын азаматтардың құқықтары мен міндеттері бекітілген. Сонымен, қоғамдық тәртіпті қамтамасыз етуге қатысатын азаматтардың құқығы бар:

1) ішкі істер органдарына бақылау және қадағалау функцияларына байланысты емес қоғамдық тәртіпті қамтамасыз ету жөніндегі іс-шараларда жәрдем көрсетуге міндетті;

2) қылмыстық және әкімшілік құқық бұзушылықтардың алдын алуға және жолын кесуге міндетті;

3) құқық бұзушыларды ұстау кезінде құқық бұзушылықтардың жолын кесу мақсатында, егер көрсетілген

мақсаттарға өзге тәсілдермен қол жеткізу мүмкін болмаса, дене күшін және басқа да құралдарды қолдануға құқылы. Бұл ретте бұл үшін қажетті шараларды асыруға жол берілмеуге тиіс. Қарулы не топтасып шабуыл (зорлық-зомбылық) жасаған жағдайларды қоспағанда, әйелдерге, мүгедектік белгілері анық адамдарға, жасы белгілі немесе айқын болған кезде кәмелетке толмағандарға қатысты дене күшін және басқа да құралдарды қолдануға тыйым салынады;

4) Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген жағдайларда қылмыстық немесе әкімшілік құқық бұзушылық жасаған адамдарды ұстауға және құқық қорғау немесе өзге де мемлекеттік билік органдарына жеткізуге құқылы. Қажет болған жағдайда, ұстап алынған адамның қолында қару немесе өзге де қауіпті заттар не қылмыстық іс үшін маңызы бар нәрселер бар деп пайымдауға, ұстап алынған адамның киімін қарап-тексеруге және оларды көрсетілген органдарға беру үшін алып қоюға негіз болған кезде;

5) құқыққа қарсы қол сұғушылықтардан, жол-көлік оқиғаларынан, дүлей зілзалалардан және өзге де төтенше жағдайлардан зардап шеккен азаматтарға медициналық және өзге де көмек көрсетуге қатысуға құқылы;

6) құқық бұзушылықтардың, алкоголизмнің, наша-қорлықтың және уытқұмарлықтың профилактикасы бойынша түсіндіру және құқықтық жұмысты жүзеге асыруға міндетті;

7) азаматтардан қоғамдық тәртіптің сақталуын талап етуге құқығы бар.

Қоғамдық тәртіпті қамтамасыз етуге қатысатын азаматтар:

1) азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын сақтау;

2) өздеріне белгілі болған, дайындалып жатқан не жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтар фактілері туралы Ішкі істер органдарын дереу хабардар етуге міндетті;

3) заңнамада көзделген жағдайларда азаматтардың талап етуі бойынша оның қоғамдық тәртіпті қамтамасыз етуге қатысуының заңдылығын растайтын куәлікті көрсетуге міндетті;

4) қылмыстық немесе әкімшілік құқық бұзушылық жасағаны үшін ұсталған азаматтарға қолданылатын мәжбүрлеу шараларының негіздерін оларға түсіндіруге міндетті;

5) қоғамдық тәртіпті қамтамасыз ету жөніндегі іс-шараларға қатысу алдында құқықтық дайындықтан етуге міндетті.

Азаматтық қоғам тарапынан полицияға деген сенімді қызметшілердің өздерінің кәсіби біліктілігінің сапалы өсуімен, сондай-ақ ІІО қатарында сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес бойынша әзірленген шараларды іске асырумен ғана жеңуге болады. Сондай-ақ, азаматтық қоғам институттары ІІО жұмысына қатыса алуы қажет.

ІІО жүйесінде құқықтық мәдениетті арттыруға бағытталған тұрақты іс-шаралар жүргізіледі. Бұл қызметкерлерге үміткерлерді және жұмыс істеп жатқан полиция қызметкерлерін жеке қасиеттері мен кәсіби дағдыларын тексеру үшін тестілеудің арнайы жүйесін енгізу. Сондай-ақ ішкі істер органдарының қызметкерлерін аттестаттау тұрақты жүргізіледі. Қазіргі уақытта кадр саясатына деген көзқарасты бегейлі өзгеруде, қызметкерлер тек кәсіби және іскерлік қасиеттеріне негізінде таңдалады.

Құқық қорғау органдары жүйесіндегі ІІО орнын қарастырайық. ІІО-ның адам құқықтарын қамтамасыз ету және қорғау органы ретіндегі қызметіне қатысты ғылыми еңбектерді атап өтеміз. 2007 жылы Н.А. Биекеновтың «Қазақстан Республикасында адам және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету бойынша полиция қызметінің конституциялық-құқықтық негіздері» атты монографиясы жарық көрді [125].

Бұл монографияда Н.А.Биекенов құқық қорғау жүйесінің қазіргі заманғы жұмыс істеу шындығын ашады. Сонымен бірге, ол полицияның құқық қорғау қызметінің теориясы мен тәжірибесінде бірқатар ел»улі қайшылықтар бар екенін баса айтады. Н.А.Биекенов «полицияның нақты маңызды рөліне қарамастан, ол құқық қорғау жүйесіндегі жетекші орган емес» деп санайды [125, 23 б].

Біздің ойымызша, бұл көзқарас даулы. ІІО орталық құқық қорғау органы болып табылады деп ойлаймыз. Барлық құқық қорғау органдарының арасында олар көп функциялы. Полиция құрамы бойынша ең көп құқық қорғау органы болып табылады, көптеген функцияларды орындайды, кең өкілеттіктерге ие, әртүрлі әдістер мен нанымдар мен мәжбүрлеулерді қолдана алады. Айта кету керек, ІІО - бұл адам құқықтары бұзылған жағдайда жүгінетін алғашқы органдар. Сондықтан қоғамдық санада ІІО құқықтарды қорғаудың мемлекеттік жүйесімен бейнеленеді. Сондықтан ІІО-н құқық қорғау жүйесіндегі орталық органға жатқызу қажет.

ІІО қызметі «Қазақстан Республикасының Ішкі істер органдары туралы», «Құқық бұзушылықтардың профилактикасы туралы», «Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың профилактикасы туралы», «Құқық қорғау қызметі туралы», «Мемлекеттік қызмет туралы» заңдармен және басқа да заңдармен реттеледі. Қазақстан Республикасы құқық қорғау органдарының кадр саясаты тұжырымдамасының маңызы зор.

Құқық бұзушылыққа ден қоюдың бастапқы сипаты, адам құқықтарын қорғауға, қоғамдық тәртіпті сақтауға және қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге байланысты құқықтар мен міндеттердің кең ауқымы, ІІО-на арнайы әдістерді қолдану мүмкіндігі және ерекше талаптар қойылады. Сонымен, ІІО қызметкерлері кәсіби дайындығымен және жоғары адамгершілік

қасиеттерімен ерекшеленуі тиіс. Бұл дұрыс Кадрлық саясатпен мүмкін. Тұжырымдамада мынадай қорытынды жасалды: «Кадрлармен жұмысты жүйелі түрде өзгерту, тиімді кадр саясатын енгізу арқылы Құқық қорғау органдарының қызметін сапалы жақсарту қажет» [122].

ПО-на қызметке жоғары сыныпты, бәсекеге қабілетті мамандарды тарту мен тежеудің басты факторы әлеуметтік кепілдіктердің жоғары деңгейі болып табылады. ПО адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғау жөніндегі функцияларды кәсіби және тиімді орындауы үшін қызметтік міндеттерін сапалы орындау үшін моральдық-адамгершілік жағдайлар жасау, сондай-ақ рухани-адамгершілік қасиеттерді нығайту, патриотизмнің жоғары сезімін, кәсіби борышқа адалдықты тәрбиелеу қажет. Ерекше корпоративтік мәдениетті енгізуді, қолайлы моральдық-психологиялық климатты қамтамасыз етуді, ұжымдарды кешенді психологиялық тексерудің озық әдістемелерін енгізуді; сеніп тапсырылған бөлімшелердегі моральдық-психологиялық ахуалдың жай-күйі үшін барлық деңгейдегі басшылардың жеке жауапкершілігін нормативтік бекітуді қажет деп санаймыз.

Осыған байланысты, жоғары заң күші актісі ретінде «Қазақстан Республикасының Ішкі істер органдары туралы» заңда ПО қызметкерлерінің өмірі мен денсаулығын қорғауға қатысты негізгі әлеуметтік кепілдіктерді бекіту қажет деп санаймыз. Қолданыстағы заңнаманы талдау ПО-ның әлеуметтік кепілдіктері негізінен заңға тәуелді актілермен реттелетінін көрсетті.

«Қазақстан Республикасының Ішкі істер органдары туралы» Заңның 2-бабына сәйкес Қазақстан халқына қызмет етуге шақырылған ішкі істер органдары қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында мынадай міндеттерді жүзеге асырады: құқық бұзушылықтардың алдын алу; қоғамдық тәртіпті сақтау; қылмысқа қарсы күрес; қылмыстық жазаларды және әкімшілік жазаларды

орындау; төтенше жағдайлардың алдын алу және оларды жою, өрт қауіпсіздігін қамтамасыз ету, азаматтық қорғанысты ұйымдастыру.

Осы Заңда адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғау, қамтамасыз ету және сақтау міндеті тікелей көзделмеген. Сонымен бірге, жоғарыда аталған ПО міндеттерінен ПО-ның іс-әрекеттері, ең алдымен, адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғауға, қамтамасыз етуге және сақтауға бағытталған. Екі басты міндет ретінде адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау, қамтамасыз ету және сақтау міндетін бекітуді ұсынамыз.

Осылайша, ішкі істер органдарына келесі міндеттер жүктелген: азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын құқыққа қарсы қол сұғушылықтардан қорғау; құқыққа қарсы қол сұғушылықтардан, оқиғалардан және жазатайым оқиғалардан зардап шеккен, сондай-ақ дәрменсіз не өмірі мен денсаулығына қауіпті өзгеде жағдайдағы жеке тұлғаларға көмек көрсету; құқық бұзушылықтың алдын алудың жалпы, арнайы және жеке шараларын жүзеге асыру; үш жастан он сегіз жасқа дейінгі қадағалаусыз қалған кәмелетке толмаған балаларды, сондай-ақ ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды немесе оларды алмастыратын адамдарды бейімдеу орталықтарына; бұқаралық іс-шараларды өткізу кезінде қоғамдық тәртіптің сақталуын қамтамасыз етуге; жаппай тәртіпсіздіктердің, топтасып бағынбаушылықтың жолын кесуге; табылған жарылғыш материалдарды, оқ-дәрілерді және жарылғыш құрылғыларды залалсыздандыру және жою жөнінде шаралар қабылдауға; қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінде және ішкі істер органдарының арнаулы мекемелерінде ұсталатын адамдардың санитариялық-эпидемиологиялық салауаттылығы мен денсаулығын сақтауды қамтамасыз етуге; Дербес деректер мен қызметтік ақпаратты қорғауды қамтамасыз етуге; т.б.

Біздің ойымызша, ішкі істер органдарының негізгі мақсаты азаматтардың жеке бас бостандығының артықшылықтарын еркін пайдалануды қиындататын жағымсыз факторларды жою болып табылады.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 12-бабында адамның және азаматтың өз құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыруы басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын бұзбауға, конституциялық құрылыс пен қоғамдық қауіпсіздікке нұқсан келтірмеуге тиіс екендігі атап көрсетілген. Мұндай конституциялық норма ІІО тарапынан адам мен азаматтардың жеке бас бостандығы саласындағы іс-әрекеттерінің заңдылығын тұрақты бақылауды талап етеді және құқықтық ұйғарымдар бұзылған, қоғамдық және мемлекеттік мүдделерге, сондай-ақ басқа да азаматтардың құқықтарына нұқсан келтірілген жағдайда ғана олар құқық бұзушыға қатысты, оның ішінде жеке бас бостандығын шектеуге де байланысты қажетті шаралар қолдануға міндетті. Алайда, бұл әрекеттер басқа азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын іске асыру үшін қажетті жағдайлар жасауды мақсат етеді.

Айта кетейік, ІІО қызметкерлері арнайы конституциялық-құқықтық мәртебеге ие. Бұл келесі элементтерден тұрады:

а) ішкі істер органдары жүйесінің шеңберімен шектелген құзыреттер;

б) қоғаммен және мемлекетпен өзара іс-қимылда осы адамдардың жағдайын айқындайтын өкілеттіктер немесе құқықтар мен міндеттер жиынтығы;

в) Қазақстан Республикасының Конституциясында, «Мемлекеттік қызмет туралы» заңда, «Құқық қорғау қызметі туралы» заңда, «Қазақстан Республикасының Ішкі істер органдары туралы» Заңда және басқа да нормативтік-құқықтық актілерде бекітілген кепілдіктер, жауапкершілік, тыйым салулар мен шектеулер.

Ішкі істер органдарындағы қызметке жалпы Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметін сипаттайтын, бұл ретте ішкі істер органдарының міндеттері мен функцияларынан шығатын жалпы белгілер тән. Сондықтан ішкі істер органдарындағы қызметті қарастыруға жан-жақты қарау керек. Ішкі істер органдарындағы қызметті мемлекеттік қызметтің жалпы дамуынан ажыратылған мүлдем дербес санат ретінде қарастыруға болмайды. Ол жалпы мемлекеттік қызметті бекітетін Қазақстан Республикасы Конституциясының жалпы ережелеріне негізделеді. Сонымен қатар, Ішкі істер органдарындағы қызметтің өзіне ғана тән өзіндік ерекшеліктері мен белгілері бар. ПО құқық қорғау қызметін жүзеге асырады. Бұл құқық қорғау органдарындағы лауазымдардағы мемлекеттік қызметтің ерекше түрі.

Осылайша, ішкі істер органдары, міндеттерге сүйене отырып, мемлекеттік билік механизміндегі орынды мемлекеттік басқарудың арнайы субъектісі ретінде анықтауға болады. Біздің ойымызша, ПО-ның атқарушы билік органдарымен өзара іс-қимылын күшейту қажет. Осыған байланысты жергілікті полицияның құрылуы әділетті деп санаймыз. Бұл идея «100 нақты қадам, Баршаға арналған қазіргі заманғы мемлекет» мемлекеттік бағдарламасында бекітілген болатын [126].

Осылайша, келесі қорытынды жасауға болады.

1. ПО қызметіндегі адам құқықтары мен бостандықтарының басымдығының конституциялық қағидаты, ең алдымен, ПО қызметінің мақсаттары, міндеттері мен оларға байланысты нақты өкілеттіктерінің мазмұнын өзгертуден көрінеді.

Осыған байланысты, қолданыстағы «Қазақстан Республикасының Ішкі істер органдары туралы» ҚР Заңында ПО-ның негізгі міндеті азаматтардың жеке қауіпсіздігін қамтамасыз ету, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қылмыстық қол сұғушылықтан

қорғау болып табылатыны туралы конституциялық ережені бекіту қажет деп ойлаймыз.

2. Демократиялық құқықтық мемлекеттің қалыптасуының қазіргі жағдайында ПО қызметі әлеуметтік бағдармен сипатталады. Бүгінгі таңда ПО-ның басты міндеті-азаматтардың құқықтарын қорғау, сақтау және қамтамасыз ету. ПО қызметі бірінші кезекте қауіпсіз өмір сүру жағдайларын жасауға, адамдарды көшеде және тұрмыста қылмыстық қол сұғушылықтан қорғауға, жеке және заңды тұлғаларға ПО құзыретіне дәстүрлі түрде жататын ерекше мәселелерді шешуге жәрдемдесуге бағытталуы тиіс.

4. Құқық қорғау органдары жүйесіндегі ПО-ны қарастыра отырып, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету мәселелерін шешуде нақты құқық қорғау органдарының рөлі бірдей емес екенін атап өткен жөн. Бұл олардың функцияларының, құзыреттерінің, ведомстволық бағыныстылығының, нысандарының, әдістерінің, жұмыс жағдайларының айырмашылығымен, сондай-ақ оларда бар күштер мен құралдардың болуымен түсіндіріледі. Азаматтар өз құқықтарын бұзған жағдайда, әдетте, сотқа дейінгі кезеңде немесе жоғары билік органдарында, тіпті одан да жиі ішкі істер органдарында бастапқы қорғауды іздейді. Бұл құқық қорғау міндеттерін шешудегі негізгі салмақты ішкі істер органдары көтереді деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

5. ПО кең құзыретке және билік өкілеттіктеріне ие. ПО саяси және әлеуметтік міндеттерді де жүзеге асырады. Бұл ретте ішкі істер органдарының басым міндеттері адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғау, қамтамасыз ету және сақтау болып табылады. Олардың өкілеттіктерінің ерекшелігін бағалау және соңғыларын жүзеге асыру арқылы ішкі істер органдарының адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының ерекше және маңызды кепілі ретіндегі рөлі көрінеді.

6. Ішкі істер органдарының қызметі алдын алуға, тәрбиелеуге және өзге де алдын алу шараларын жүргізуге, азаматтардың құқықтық мәдениеті мен құқықтық санасын дамыту мақсатында олардың санасы мен мінез-құлқына әсер етуге бағытталуға тиіс. Ішкі істер органдарының қызметінде адамның құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету мәселесінде сендіру әдісін одан әрі жетілдіруге көбірек көңіл бөлу қажет деп санаймыз. Ішкі істер органдары Қазақстанда құқықтық мемлекет қалыптастыру жағдайында мемлекеттің қорғау функцияларын орындауды іске асыратын құқық қорғау жүйесінің ажырамас элементі болып табылады. ІО адам құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың конституциялық тетігінде орталық орындардың бірін алады деп ойлаймыз [127].

3.2. Нәлдік төзімділік, заңдылық, ашықтық, ұтқырлық қағидаттары - Қазақстан полициясының сервистік моделінің негізі ретінде

Адамның құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету және қорғау мәселесі мемлекет пен қоғамның мұқият назарын талап етеді. Бұл жерде Қазақстан Республикасының Конституциясы талап ететіндей құқықтар мен бостандықтардың теңдігіне кепілдік беретін жағдайлар жасау маңызды болып табылады. Адам құқықтарын қамтамасыз ету мен қорғаудың негізгі институттары құқық қорғау органдары. Құқық қорғау органдары жүйесін дәйекті жетілдіру және түбегейлі өзгерту, оның құқықтық негіздерін нығайту елімізде жүргізіліп жатқан құқықтық реформаның маңызды буындары болып табылады.

Қазақстан Республикасында құқықтық реформа дәйекті түрде жүргізілуде. Құқықтық реформа 1994 жылы басталды. Қазақстан Республикасында құқықтық

реформа туралы мемлекеттік бағдарлама қабылданды. Бұл бағдарлама Қазақстан Республикасының тұңғыш Президентінің 1994 жылғы 12 ақпандағы қаулысымен бекітілген Ішкі істер органдарының қылмыстарды анықтау, жолын кесу және тергеу жөніндегі жұмысын жандандыру мақсатында оларды өзіне тән емес функцияларды орындаудан босату туралы шешім қабылданды.

2002 жылы Қазақстан Республикасының құқықтық саясатының тұжырымдамасы қабылданды, онда 2010 жылға дейінгі кезеңге елдің құқықтық жүйесін дамытудың негізгі бағыттары айқындалды.

Әлемдік экономика мен саясатта болып жатқан түбегейлі өзгерістер, жаһандану процестері, сондай-ақ ел дамуының ішкі серпіні Қазақстан Республикасының тұңғыш Президентінің 2009 жылғы 24 тамыздағы Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясатының жаңа тұжырымдамасын қабылдауға негіз болды.

Құқық қорғау органдарының қызметін реттейтін заңнама үнемі жетілдіріліп отырады. Бұл объективті құбылыс.

ПО-ның ерекшелігі міндеттердің кең ауқымын орындаумен және сәйкесінше кең ауқымды өкілеттіктерге ие болумен байланысты деп санаймыз. Ішкі істер органдарының қызметі қоғам өмірінің барлық салаларын қамтиды. Ішкі істер органдары қызметкерлерінің жұмысы республика халқымен тікелей өзара іс-қимылмен байланысты.

Ғылыми дереккөздерді талдау адам құқықтарын қорғау және қамтамасыз ету мәселелері барлық уақытта өзекті болып қала беретінін көрсетті. Бұл әсіресе құқық қорғау органдарының өз қызметінде сендіру және мәжбүрлеу әдістері ретінде қолданатын әрекеттеріне байланысты. ПО қызметінің объективі арқылы адам

құқықтарын қамтамасыз ету мәселелері үнемі назар аударуды талап етеді деп санаймыз. Бұл қоғамдық қатынастардың өзгеруіне, жаһандық проблемалармен, әлеуметтік-экономикалық жағдаймен байланысты жаңа жағымсыз құбылыстардың пайда болуына, сондай-ақ ІІО-ның әлеуметтік мақсатының өзгеруіне, қылмыстық саясаттың және жалпы қылмыстық заңнаманың өзгеруіне байланысты.

Бүгінгі таңда құқық қорғау органдарының, атап айтқанда полицияның іс-әрекетін қайта қарау уақыты келді. Бүгінгі Қазақстан қоғамы 90-шы немесе 2000-шы жылдардағы қоғам емес, қазіргі таңда полиция құқықтық мағынада сауатты, техникалық жағынан жақсы жабдықталған. Егер 90-шы жылдары немесе тіпті 2000-шы жылдары функционалдық міндеттерді орындау кезінде азаматтардың құқықтарын елемеу, оларды таптау немесе елемеу мүмкіндігі болса, бүгінде жағдай өте өзгерді. Бүгінгі күні қоғам өз құқықтарын жақсы біле отырып, ең бастысы олардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау үшін барлық мүмкін техникалық құралдарды (бейнекамералары бар телефондар, камералар және басқа да техникалық құралдар) пайдалану мүмкіндігі бар екенін біле отырып, Құқық қорғау органдарының іс-әрекеттерін айтарлықтай шектеді. Осыған байланысты, бүгінгі таңда құқық қорғау органдарының, атап айтқанда полицияның өз міндеттерін орындау кезінде жұмыс әдістері мен жұмыс жағдайларын өзгерту уақыты келгенін түсіну қажет. Полиция бүгінде мемлекеттің жазалаушы органы емес, адамның және азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын қорғау бойынша құқық қорғау қызметтерін көрсететін мемлекеттің құқық қорғау органы болып табылады. Бұл жай ғана үлкен сөздер емес, бұл қазіргі Қазақстанның шындығы, уақыт талабы. Біз мұны неғұрлым тезірек түсінсек, Қазақстанның құқық қорғау жүйесінде жүргізіліп жатқан реформалар тезірек жұмыс істей бастайды.

Шындығында, тәжірибе көрсеткендей, кішігірім құқық бұзушылықтар үлкен және жүйелі құқық бұзушылықтарға ықпал етеді. Осылайша, егер сіз ең басында ұсақ құқық бұзушылықтардың жолын кеспесеңіз, онда олар «үйреншікті құбылысқа айналуы мүмкін, біртіндеп қылмысты жүйелік құбылысқа айналдырады» [128].

Сонымен қатар, ұсақ құқық бұзушылықтар қоғамдық қауіпсіздіктің маңызды көрсеткіші болып табылады. Ұсақ құқық бұзушылықтардың болуы азаматтардың қорғалуына теріс әсер етеді. Бүгінгі таңда ұсақ құқық бұзушылықтар-бұл елдің әр тұрғыны кездесетін өте кең таралған құбылыс. Оларды елемеу жағдайды нашарлатады. Жалпы, қоғамға қарсы көріністерге қарсы күрес қылмыстың жалпы деңгейін төмендетуге және жалпы құқықтық тәртіпті сақтауға ықпал ететін болады [129].

Ішкі істер органдарының қызметінде ұсақ құқық бұзушылықтарға, шағын және орташа ауырлықтағы құқық бұзушылықтарға «нөлдік төзімділік» қағидатын қолдану болып табылады, өйткені бұл қағида батыс елдерінде өзінің жоғары тиімділігін дәлелдеді.

«Нөлдік төзімділік» принципін пайда болу тарихына тоқталайық. Бастапқыда АҚШ-та XX ғасырдың 90-жылдарында қылмысқа қарсы күресте «нөлдік төзімділік» немесе «тәртіпсіздікке нөлдік төзімділік» принципі қолданылды. Мұнда полиция бұл тактиканы мегаполистерде жұмыс істейтін көше бандаларына қарсы күресте қолданды. Сонымен, өткен ғасырдың 80-жылдарында Нью-Йорк метросының директоры Д. Ганн қарапайым тазалық пен тәртіпті басшылыққа ала отырып, жер астындағы қылмыспен күресті бастады. Оның негізін Д. Уилсон мен Д. Келлинг «сынған терезелер теориясы» деп атады. Осылайша, қараусыз қалған және қараусыз қалған ғимараттың көрінісі басқаларды жалпы қабылданған мінез-құлық нормаларын сақтамауға

итермелейді, нәтижесінде билікке бағынбаудың жаппай әрекеттеріне айналатын қылмыстың өсуі болады.

«Сынған терезелер теориясы» және онымен бірге көшедегі қылмысқа қарсы күресте «нәлдік төзімділік» немесе «нәлдік тәртіпсіздікке төзімділік» ұғымы көп ұзамай АҚШ – тың басқа қалаларында ғана емес, Еуропада, Оңтүстік Африкада, Индонезияда және басқа елдерде қолданыла бастады. Мәселен, мысалы, Ұлыбританияда тәртіпсіздіктерге нәлдік төзімділік туралы 2011 жылдың тамызында Лондонда жаппай тонау басталған кезде айтыла бастады.

Гронинген университетінің голландиялық әлеуметтанушылары жүргізген эксперименттер Заңсыз мінез-құлықтың өсуінің шашыраңқы қоқыстарға, қабырғалардағы «күмәнді мазмұнның» суреттері мен жазуларына, шу деңгейінің жоғарылауына және т.б. тікелей тәуелділігін көрсетті.

Қазақстан Республикасында дипломатиялық корпуста тәртіпті бұзуға «нәлдік төзімділік» қағидатын енгізу туралы алғаш рет Қазақстан Республикасы Сыртқы Істер Министрлігінің 2011 жылғы мәлімдемесінде белгіленді. «Нәлдік толеранттылық» термині-бұл азаматтар мен құқық қорғау органдарының кез-келген құқық бұзушылыққа, тіпті ең болмағанда да теріс реакциясын, оларға төзгісі келмеуді, сондай-ақ құқық бұзушылықтарды шектеу мен тыйым салудың барлық түрлерін білдіретін ұғым [128].

Қоғамдағы құқықтық қатынастарға нәлдік төзімділік олар туралы хабарлау ретінде ғана емес, сонымен қатар құқық бұзушылықтың алдын алу немесе жою ретінде де анықталады.

Мысалы, құқық бұзушылықтың алдын-алудың басқа әдістеріне фото және бейнетіркеу камераларын орнату жатады. Көшелерде, қоғамдық орындарда фото және бейнетіркеу камераларын орнату, кіреберістерде құқық бұзушылықтардың алдын алудың пәрменді тәсілдерінің

бірі болып табылады. Олардың көмегімен жасалған қылмыстардың дәлелді базасын жинауға, сондай-ақ қоғамдық қауіпсіздік қатерлеріне уақтылы жауап беруге болады.

Заңдылық қағидаты бойынша біз құқықтық өріс шеңберінде функционалдық міндеттерді іске асыратын полиция қызметкерінің іс-әрекетін түсінеміз. Полиция қызметкері Заңның әрпін қатаң сақтауы керек және қандай жағдайда да заңнан асып кетпеуі керек. Ол азаматтар мен басқа адамдардың құқықтарын аса қажеттіліксіз шектемеуі керек. Егер құқықтарды шектеу қажеттілігі туындаса, онда бұл шектеулер заңсыз әрекеттерге пропорционалды болуы керек.

Полиция қоғам үшін ашық болуы керек. Ашықтық қағидатын аша отырып, полицияның қызметі азаматтық қоғам институттары үшін және жалпы қоғам үшін ашық, қолжетімді болуы тиіс деп айтқымыз келеді. Яғни, қоғаммен диалог қажет. Қазақстан азаматтары полицияға сенуі керек, өйткені Қазақстан Президенті Қасым Жомарт Тоқаев айтқан қоғаммен диалог тек сеніммен ғана мүмкін болады.

Енді ұтқырлық принципіне тоқталғым келеді. Жүргізіліп жатқан реформалар шеңберінде ұтқырлық қағидаты қазіргі заманғы полиция қызметін түрлі құқық бұзушылықтарға уақтылы ден қоюға және уақтылы шешімдер қабылдауға міндеттейді. Осы мақсаттарға жету үшін бүгінде жергілікті полиция қызметі мен патрульдік полиция заманауи техникалық құралдармен (планшеттер, бекіту камералары, Интернет және т.б.) толық жабдықталған.), полиция бөлімдерінің жанында, сондай-ақ қазіргі заманғы полиция пункттері қалалар мен ірі елді мекендердің әртүрлі қоғамдық орындарында фронт-офистер құрылды. Еліміздің мегаполистерінде жұмыс істейтін Сергек камералары орнатылды және бүгінгі күні өздерін толықтай ақтады. Бірақ бұл камералармен сергек республиканың барлық қалалары

мен облыс орталықтарын ғана емес, толығымен қамту қажеттілігі туындады. Бұл жалпы құқық бұзушылықтарға қатты әсер етіп, олардың өсуін шектеуі мүмкін. Сонымен қатар, бұл камералардың профилактикалық рөлі туралы да ұмытпауымыз қажет. Олар азаматтарды мемлекет белгілеген шектеулер шегінен аса қажетсіз шықпауға міндеттейді. Сергек камералары халықты тәртіпке келтіреді.

Осылайша, құқықтық мемлекеттің қалыптасуы адам құқықтарын қорғаудың тиімді конституциялық-құқықтық тетігін құруды анықтайды. Ішкі істер органдары адамның конституциялық құқықтарын қорғаудың негізгі мемлекеттік институттарының бірі болып табылады. Оларға әлеуметтік функциялардың кең ауқымын орындау жүктеледі, олардың ішінде адам мен азаматтың конституциялық құқықтарын қорғау, қоғамдық тәртіпті сақтау және қылмысқа қарсы күрес маңызды болып табылады. Осыған байланысты ІІО қызметкерлерінің әлеуметтік және құқықтық кепілдіктерін реттейтін Қазақстан Республикасының заңнамасын жетілдіру проблемаларына байланысты мәселелер өзекті болып табылады.

ІІО қызметі «Қазақстан Республикасының Ішкі істер органдары туралы», «құқық бұзушылықтың алдын алу туралы» заңдармен реттеледі,

«Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алу туралы», «Құқық қорғау қызметі туралы», «Мемлекеттік қызмет туралы» және басқа да нормативтік құқықтық актілер. Қазақстан Республикасы құқық қорғау органдарының кадр саясаты тұжырымдамасының маңызы зор.

Құқық бұзушылықтарға ден қоюдың бастапқы сипаты, адамның конституциялық құқықтарын қорғауға, қоғамдық тәртіпті қорғауға және қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге байланысты құқықтар мен міндеттердің кең ауқымы, арнайы әдістерді

қолдану мүмкіндігі ІО-на ерекше талаптарды қояды. Сонымен, ІО қызметкерлері кәсіби дайындығымен және жоғары адамгершілік қасиеттерімен ерекшеленуі тиіс. Бұл дұрыс кадр саясатымен мүмкін. Тұжырымдамада мынадай қорытынды жасалды: «Кадрлармен жұмысты жүйелі түрде өзгерту, тиімді кадр саясатын енгізу арқылы Құқық қорғау органдарының қызметін сапалы жақсарту қажет» [122].

Кандидаттарды тартудың және ІО қызметінде білікті, бәсекеге қабілетті мамандарды ұстаудың басты факторы мемлекет кепілдік берген жоғары деңгейдегі және әлеуметтік кепілдіктердің кең саласы болып табылады. ІО адамның конституциялық құқықтары мен бостандықтарын қорғау жөніндегі функцияларды кәсіби және тиімді орындай алуы үшін қызметтік міндеттерді сапалы орындау үшін моральдық-адамгершілік жағдайлар жасау, сондай-ақ рухани-адамгершілік қасиеттерді нығайту, патриотизмнің жоғары сезімін, кәсіби борышқа адалдықты тәрбиелеу қажет. Ерекше корпоративтік мәдениетті енгізу, қолайлы моральдық-психологиялық ахуалды қамтамасыз ету, ұжымдарды кешенді психологиялық тексерудің озық әдістемелерін енгізу; сеніп тапсырылған бөлімшелердегі моральдық-психологиялық ахуалдың жай-күйі үшін барлық деңгейдегі басшылардың дербес жауапкершілігін нормативтік тұрғыдан бекіту қажет деп санаймын.

Осыған байланысты «Қазақстан Республикасының Ішкі істер органдары туралы» заңда жоғары заң күші актісі ретінде ІО қызметкерлерінің өмірі мен денсаулығын қорғауға қатысты негізгі әлеуметтік кепілдіктер шеңберін кеңірек бекіту қажет деп санаймыз. Қолданыстағы заңнаманы талдау ішкі істер органдары туралы заңда көзделген ІО қызметкерлерінің әлеуметтік кепілдіктері диспозитивті нормалар болып табылатынын көрсетті, өйткені олар заңға тәуелді актілерге тікелей сілтеме жасайды.

Мысалы, 6-тарауда Ішкі істер органдары қызметкерлерінің, олардың отбасы мүшелерінің әлеуметтік кепілдіктеріне екі бап көзделген: 21-бап. Ішкі істер органдары қызметкерлерінің, олардың отбасы мүшелерінің әлеуметтік кепілдіктері және 22-бап. Ішкі істер органдары қызметкерлерінің, олардың отбасы мүшелерінің тұрғын үй құқықтары.

21-бапта. Ішкі істер органдары қызметкерлерінің, олардың отбасы мүшелерінің әлеуметтік кепілдіктері көшуге байланысты орын ауыстыру және қызмет бабында ілгерілеу кезінде төлемдер мен өтемақылар туралы айтылады, бұл ретте өтемақы мөлшері Заңның өзімен емес, Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысымен айқындалады. Осы баптың 4-тармағында: «жергілікті өкілді және атқарушы органдар осы Заңда көзделмеген ішкі істер органдары қызметкерлерінің әлеуметтік қорғалуының қосымша кепілдіктерін белгілеуге құқылы» делінген [130].

Егер біз КСРО-ның 1991 жылғы 6 наурыздағы N 2001-І «кеңестік милиция туралы» Заңымен салыстыратын болсақ, онда IV бөлім. Полиция қызметкерлерінің құқықтық жағдайы, әлеуметтік қорғалуы және жауапкершілігі:

«16-бап. Полиция қызметкерлерінің құқықтық жағдайы

Полиция қызметкерлері мемлекеттік биліктің өкілдері болып табылады және мемлекеттің қорғауында.

Полиция қызметкерлерінің заңды талаптары азаматтар мен лауазымды тұлғалардың орындауы үшін міндетті.

Милиция қызметкерінің заңды талаптарына бағынбау, милиция қызметкерін қорлау, қарсылық көрсету, қорқыту, оның өміріне, денсаулығына, мүлкіне зорлық-зомбылық немесе қол сұғу, сондай-ақ милицияға жүктелген міндеттерді орындауға кедергі келтіретін басқа да әрекеттер заңда белгіленген жауаптылыққа әкеп соғады.

Милиция қызметкерлерінің отбасы мүшелерінің өмірін, денсаулығын, ар-намысын, қадір-қасиетін және мүлкін соңғысының қызметтік борышын орындауына байланысты қылмыстық қол сұғушылықтардан қорғау КСР және Республикалар Одағының заңнамасында көзделді.

Полиция қызметкерлерінің заңда көзделген мәселелер мен тәртіппен ішкі істер органдары лауазымды адамдарының өздеріне қатысты қабылданатын шешімдеріне сотқа шағымдануға құқығы бар.

17-бап. Полиция қызметкерлерін әлеуметтік қорғау

Мемлекет полиция қызметкерлерін әлеуметтік қорғауға кепілдік береді.

Полиция қызметкерлері тиісті бюджет қаражаты есебінен, сондай-ақ министрліктерден, ведомстволардан, кәсіпорындардан, мекемелерден, ұйымдардан шарттар негізінде түсетін қаражат есебінен мемлекеттік міндетті жеке сақтандыруға жатады.

Милиция қызметкерінің қызметтік міндеттерін немесе қызметтік борышын атқаруына байланысты келтірген мүлкіне келтірілген залал тиісті ұстау көздері есебінен толық көлемде өтеледі.

Милиция қызметкеріне қызметтік міндеттерін немесе қызметтік борышын атқару кезінде денсаулығының зақымдануы салдарынан келтірілген зиян тиісті бюджет қаражаты не милициямен шарттар жасасқан министрліктердің, ведомстволардың, кәсіпорындардың, мекемелердің, ұйымдардың қаражаты есебінен осы негіз бойынша тағайындалған зейнетақы сомасынан асатын бөлігінде толық көлемде өтеледі.

Қызмет өткергені үшін заңнамада белгіленген жұмыс уақытынан тыс, сондай-ақ апта сайынғы демалыс және мереке күндері полиция қызметкерлеріне заңнамаға сәйкес өтемақы төленеді немесе басқа күндері демалыс беріледі.

Полиция қызметкерлері өздерінің кәсіби, Еңбек, әлеуметтік-экономикалық құқықтары мен мүдделерін қорғау үшін бірлестіктерге біріге алады» [131].

Кеңестік милиция туралы заңмен салыстырудан көріп отырғанымыздай, қолданыстағы «Қазақстан Республикасының Ішкі істер органдары туралы» заңда әлеуметтік кепілдіктер туралы Бөлім әлеуметтік кепілдіктердің неғұрлым кең салаларын толықтыруды талап етеді. Біздің ойымызша, 6-бөлімде әлеуметтік кепілдіктер шеңберін кеңейту қажет. Ішкі істер органдары қызметкерлерінің, олардың отбасы мүшелерінің әлеуметтік кепілдіктері, бұл ретте мүмкіндігінше әлеуметтік кепілдіктер шеңберін егжей-тегжейлі және кеңірек қамту қажет. Мысалы, қоғамдық көлікте қызмет көрсету елді мекенінің аумағы бойынша да, облыс бойынша да тегін жол жүру. Зейнеткерлікке шыққан кезде полиция қызметкерінің құқықтары болуы және қажет болған жағдайда ІІМ зейнеткері ретінде мына кепілдіктерді пайдалануы тиіс деп ойлаймыз:

1) ІІМ госпитальдарында емделу (2021 жылдан бастап ІІМ зейнеткерлеріне госпитальдарда қызмет көрсетілмейді, бірақ тұрғылықты жері бойынша емханаларға жүгінуге тиіс);

2) санаторийлер мен профилакторияларда жылына бір рет 60/70% жеңілдікпен және тегін бару құқығымен демалу және емдеу және т. б.

Заңда қарастырылған кепілдіктердің өзі императивті нормалар ретінде сипатталуы керек және Үкіметтің қаулылары мен жергілікті атқарушы және өкілді органдардың шешімдеріне, мысалы, жоғарыда аталған заңға сілтеме жасамауы керек.

Балама ретінде тәуелсіз Заң қабылдау қажет деп санаймыз.

Ресей Федерациясының мысалында «Ішкі істер органдары қызметкерлерінің әлеуметтік кепілдіктері туралы» мұндай заң бар.

Біздің ойымызша, бізге кәсіподақ немесе полиция қызметкерлерінің қауымдастығы қажет пе, жоқ па деп ойлайтын уақыт келді, мысалы, Ресей Федерациясында

бұл кәсіподақтың болуы қарапайым қызметкерлер мен басшылық арасындағы қызметтегі келіспеушіліктер туындаған бірқатар мәселелерді шеше алады. Бүгінгі күні полиция қызметкері жұмыстан шығарылады немесе сотқа жүгінеді.

ПО қызметкерлерінің жұмыс уақытының тұрақсыздығына байланысты проблеманы қарастырамын. Қазақстан Республикасының еңбек заңнамасына сәйкес жұмыс уақытының есебін жүргізу және қайта өңделген сағаттар үшін полиция қызметкерлеріне жалақы түрінде өтемақы төлеу қажет деп санаймыз:

78-бап. Үстеме жұмыстардың шекті саны

1. Үстеме жұмыс әрбір қызметкер үшін тәулік ішінде екі сағаттан, ал ауыр жұмыстарда, еңбек жағдайлары зиянды және (немесе) қауіпті жұмыстарда — бір сағаттан аспауға тиіс.

2. Үстеме жұмыстардың жалпы ұзақтығы айына он екі сағаттан және жылына жүз жиырма сағаттан аспауға тиіс.

79-бап. Жұмыс уақытын есепке алуды жүргізу тәртібі

1. Жұмыс беруші қызметкердің нақты жұмыс істеген жұмыс уақытын есепке алуға міндетті.

2. Қызметкер жұмыс істеген және жұмыс істемеген уақыт есепке алынуға тиіс. Бұл ретте үстеме жұмыс уақыты, түнгі уақыттағы жұмыс, демалыс, мереке күндері, іссапар күндері бөлек ескеріледі.

4. Жұмыскердің жұмыс уақытына жұмыс орнында емес жұмыстарды орындау кезеңдері қосылатын не олардың орындалуын жұмыс беруші нақты уақытпен тіркей алмайтын жағдайларда, бұл кезеңдер еңбек шартында белгіленген жұмыс көлемін орындау ретінде жұмыс уақытын есепке алу құжаттарында белгіленеді.

102-бап. Еңбекақы төлеу саласындағы мемлекеттік кепілдіктер

Қызметкерлерге еңбекақы төлеу саласындағы мемлекеттік кепілдіктерге мыналар жатады:

3) үстеме жұмыс уақытында жұмыс істегені үшін ақы төлеу;

4) мереке және демалыс күндеріндегі жұмыс үшін ақы төлеу;

5) түнгі уақытта жұмыс істегені үшін ақы төлеу;

6) қызметкердің жалақысынан ұстап қалу мөлшерін шектеу [132].

Келесі мәселе-полиция қызметкерлерінің жалақысы. Басқа құқық қорғау органдарымен салыстырғанда полиция қызметкерлерінің жалақысы айтарлықтай төмен. Полиция қызметкерлерінің кәсіби қызметіне байланысты жүктеме мен кәсіби тәуекелдер басқа күш құрылымдарының жүктемелерінен кем түспейді және тіпті асып түседі. ПО-ның барлық бөлімшелерінің лауазымдық жалақыларын қайта қарау және жылына бір рет лауазымдық жалақыларын, сондай-ақ инфляцияны ескере отырып, барлық полиция қызметкерлеріне коммуналдық төлемдерді жүйелі деңгейде арттыру қажет деп ойлаймыз.

Мұқтаж полиция қызметкерлерінің тұрғын үй мәселелерін, ең болмағанда мемлекеттік тұрғын үй қорынан жалдамалы тұрғын үймен, ал еңбек сіңірген жылдары бойынша зейнеткерлікке шығу бойынша тұрғын үй сатып алуға едәуір тұрғын үй жәрдемақысымен түбегейлі шешу қажет, егер қызмет көрсету кезеңінде қызметкерге кейіннен өтеусіз жекешелендіру берілмесе.

Осы мәселелерді шеше отырып, біз мамандардың ішкі істер органдарынан кетуін азайтып, ПО қызметін болашақ кандидаттар үшін тартымды ете аламыз деп ойлаймыз.

Бүгін біз халық үніне құлақ асатын мемлекет туралы, Құқық қорғау қызметінің сервистік моделі туралы, жалпы мемлекеттік қызметтің беделі туралы бірақ жұмыс жағдайларын жасамай, әрбір полиция қызметкерінің әлеуметтік кепілдіктері мен кепілдендірілген құқықтарын жеке-жеке қамтамасыз етпей, жоғарыда

аталған міннеттер мен мақсаттардың нәтижелілігі туралы айту қиын.

Осылайша, келесі қорытынды жасауға болады.

1. Индикатор ретінде Протокол формасынан толығымен бас тарту. Полиция қызметінің көрсеткіші қоғамдық пікір болуы керек. Көп мөлшердегі айыппұлдар, әкімшілік қамауға алу, түзету жұмыстары тек қоғамды ашуландырады және ешқандай диалог туралы айту мүмкін емес. Түсіндірме әңгімелер, диалог алаңдары және т.б. сияқты әдістерді жиі қолдану қажет деп санаймыз.

2. Тұрақты емес жұмыс уақыты мен кәсіптік қызметке байланысты тәуекелдерге байланысты жалақы мен зейнеткерлікке шығу жәрдемақысы қайта қаралуы және айтарлықтай асырылуы керек. Сондай-ақ, Мемлекет полиция қызметкерлерін Қазақстан Республикасының банктерінде жылына 0-ден 1%-ға дейінгі ең төменгі пайыздық мөлшерлеменен жеңілдікпен кредиттеу мүмкіндігімен қамтамасыз етуге тиіс деп ойлаймыз.

3. Полиция қызметкерлерін әскери міндеттілермен теңестіру және сол арқылы полиция қызметкерлері қазіргі уақытта айырылған жеңілдіктерді пайдалануға мүмкіндік беру.

4. Полиция қызметкерлерінің тұрғылықты жері мен жұмыс орнында да, облыс бойынша да қоғамдық көлікте тегін жол жүру жеңілдіктерін қайтару қажет.

5. Егер қызмет көрсету кезеңінде қызметкерге кейіннен жекешелендірумен берілмеген болса, мұқтаж полиция қызметкерлерінің тұрғын үй мәселелерін, ең болмағанда мемлекеттік тұрғын үй қорынан жалға берілетін тұрғын үймен, ал еңбек сіңірген жылдары бойынша зейнеткерлікке шығу бойынша тұрғын үй сатып алуға қомақты тұрғын үй жәрдемақысымен түбегейлі шешу қажет.

6. Құқық қорғау органдарының қызметіне қатысты ақпараттық цензураны заңнамалық деңгейде енгізу

қажет. Ия, немқұрайлы қызметкерлерді анықтау керек, бірақ жалпыхалықтық мазақ ету тек ішкі істер министрлігінің ғана емес, сонымен бірге мемлекеттің де беделіне әсер етеді, өйткені полиция мемлекетті білдіретін құқық қорғау органы болып табылады. Бірақ бұқаралық ақпарат құралдарында, интернет-сайттарда мұндай жағдайлар туралы ақпаратты уәкілетті органның келісімінсіз, сондай-ақ қызметкерлерге қатысты арандатушылықты жариялағаны үшін мемлекет заңды жауапкершілікке дейін қатаң түрде жолын кесуі керек.

Біздің ойымызша, осы талаптарды іске асыра отырып, заңдылық, ашықтық, ұтқырлық қағидаттарын ұстанғанда ғана Қазақстан полициясында жүргізіліп жатқан реформаның түбегейлі өзгерістері мен нәтижелері болады деп ойлаймыз.

3.3 Полиция қызметкерлерінің құқықтық санасы мен жоғары құқықтық мәдениеті-сервистік полиция моделінің тиімді қызметіне ықпал ететін негізгі фактор ретінде

Полиция, бұл еліміздің түкпір-түкпірінде ұсынылған ең көп құқық қорғау органының құрамдас бөлігі. Күн сайын полиция қызметкерлері адам мен азаматтың өмірін, денсаулығын, құқықтары мен бостандықтарын, қоғам мен мемлекеттің мүдделерін құқыққа қарсы қол сұғушылықтан қорғау, қоғамдық тәртіпті сақтау және қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша міндеттерді орындайды. Осылайша, мемлекеттік басқару жүйесіндегі полиция органдарының маңызды рөлі түсінікті. Жалпы, бұл полиция қызметі азаматтармен тікелей байланыста нақты әлеуметтік кеңістікте жүзеге асырылатындығына байланысты. Күн сайын полиция қызметкерлері күрделі кәсіби міндеттерді, қиын

жағдайлар мен қақтығыстарды қателік жасамай шешеді. Демек, кәсіби құзыреттілік деңгейі және полиция қызметінің тиімділік дәрежесі қоғамдық пікірге әсер етеді, бұл елдегі әлеуметтік-саяси жағдайға тікелей әсер етеді.

Полиция қызметінің демократиялық негіздеріне ілгерілетудегі прогреске бақылауға бағытталған тәсілден құқық қорғау органдарының басты назары құқық бұзушылықтардың алдын алуға бағытталған қызмет көрсетуге бағытталған тәсілге көшу орын алған кезде қол жеткізіледі. Қызметке бағытталған полиция қызметі-бұл полиция мен қоғамға қылмыс, құқық қорғау және қауіпсіздік мәселелерін шешуде ынтымақтастықтың жаңа әдістерін қолдануға мүмкіндік беретін модель. Ол екі негізгі құрамдас бөлікке негізделген: полицияның әдістері мен тәжірибесін өзгерту және полиция мен қоғам арасында сындарлы қарым-қатынас орнату үшін шаралар қабылдау.

Полиция қызметіндегі сервистік тәсіл ішкі істер органдары қызметкерлерінің оны іске асырудағы бірыңғай тәсілдерді әзірлеу және қоғамның оның мәнін түсінуі мақсатында нормативтік тұрғыдан бекітілуі тиіс. Түпкі мақсат-қажеттіліктерге жауап беретін және қоғаммен серіктестікте жұмыс істейтін кәсіби, өкілді, есеп беретін орган құру.

«Полицияның сервистік моделін» енгізу полиция басқа мемлекеттік органдардың жұмыстары мен функцияларын жүзеге асыру үшін бақылау мен жауапкершілікті өз мойнына алуға тиіс дегенді білдірмейді. «Полицияның сервистік моделін» енгізу мен дамыту қоғамның да, барлық мемлекеттік органдардың да барлық мүдделі тараптарының қатысуын талап етеді.

Бар жанжалдардың шиеленісуі және жаңа қақтығыстардың пайда болуы, азаматтардағы төзбеушілік пен агрессивтілік пайызының күшеюі, өмірдің әдеттегі формаларының бұзылуы және басқа да маңызды

өзгерістер аспектілері құқық қорғау органдары қызметкерлерінің жеке және кәсіби-психологиялық ерекшеліктеріне жоғары талаптар қояды. Мемлекет басшысы құқық қорғау органдары жұмысының халықпен жаңа, өзекті нысандарын біртіндеп және әдейі енгізу, полиция қызметін бағалау аспектілерін толық өзгерту, құқық қорғау органдарының қызметін сервистік модель жағына қарай жаңғырту міндетін қойды. Қызмет көрсетуге бағытталған полиция қызметі-бұл полиция мен қоғамға қылмыс мәселесін шешу, заңдылықпен қауіпсіздікті сақтау үшін серіктестіктің жаңа тәсілдерін қолдануға мүмкіндік беретін модель. Ол екі негізгі құрамдасқа негізделеді: 1) полицияның қоғамдық қатынастар саласындағы іс-қимыл әдістерін модификациялау; 2) Құқық қорғау органдары мен қоғам арасында сындарлы байланыстар орнату үшін шаралар қабылдау.

Сонымен бірге, құқық қорғау органдарының жұмыс сапасын тек ішкі істер органдарының басшылығы ғана емес, сонымен қатар қоғамның әлеуметтік-мәдени сипаттамалары мен ондағы қалыптасқан азаматтардың ішкі істер органдарының өкілдерімен қарым-қатынас дәстүрлерініскере отырып бағалайды. Мұндай қатынастар негізінен қоғамдағы ішкі істер органдарының өкілдерін қабылдаудың бекітілген стереотиптерімен анықталады. Құқық қорғау органдары қызметкерлерінің имиджі көп өлшемді ұғым болып табылады. Үлгінің қалыптасуы-бұл адам психикасының терең, эмоционалды саласында анықталуы керек процесс. Демек, бейнені қалыптастыру процесі санада да, бейсана тереңдігінде де жүреді. Биліктің беделінің қалыптасуының бастапқы кезеңінде қоғамда оның оң имиджін қалыптастыру қажет, өйткені бұл объект бойынша ақылға қонымды зерттеуді жабатын сурет және сол кезеңде әрекеттің ерекше әлеуметтік-психологиялық көзқарасын жасайды. Осылайша, имидж-бұл бекітілген стереотиптер негізінде қоғамның біреуге қатынасын бағалау.[133].

Ішкі істер органдарының имиджі дегеніміз-әлеуметтік қатынастар саласындағы халықтың әртүрлі топтарына үлкен психологиялық әсер ететін өздігінен және мақсатты түрде қалыптасатын күш бөлімінің бейнесі. Күш ведомствосының оң және теріс имиджімен ерекшеленеді.

Оң имиджге мыналар жатады: құқық қорғау органдарының қызметкерлеріне және олардың қызметіне деген сенім, қызметкерлердің жұмысын стереотиптеу және қабылдау, олар кез-келген атрибуттар, белгілер, формалар, құндылықтар, орындалатын жұмыс сапасы және т.б. оң тәжірибе әрқашан белгілі бір іс-әрекеттерде көрінеді, оған сенімді қарым-қатынас жасайды. Құқық қорғау органдарының оң имиджін қалыптастыру-бұл қатардағы қызметкерлердің де, ішкі істер органдарының басшы буынының да жұмысының басым бағыттарының бірі.

Күн сайын полиция қызметкерлері қоғамдық тәртіпті сақтау, қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын, қоғам мен мемлекеттің мүдделерін заң бұзушылар тарапынан түрлі құқыққа қарсы қол сұғушылықтардан қорғау жөніндегі міндеттерді орындайды. Ішкі істер органдары мемлекеттік-атқарушы билік жүйесінде маңызды рөл атқарады. Сондай-ақ, бұл полиция қызметі нақты әлеуметтік кеңістікте, азаматтармен тікелей және күнделікті, тікелей байланыста жүзеге асырылатындығына байланысты.[134].

Құқық қорғау органдары қызметкері имиджінің жағымды белгілеріне мыналар жатады: бейненің эстетикасы; стильдің толықтығы, яғни құқық тәртібі өкілінің қалыптасқан толық бейнесі; қызметтік міндеттерін орындау кезінде оларды үнемі пайдалану қажеттілігінен туындаған сана мен мінез-құлықтағы тәртіптілік; күнделікті іс-әрекетте қарым-қатынастың этикет нормаларын пайдаланудың үлгі болуы, ұстамдылық және мәдени мінез-құлық; айналада

болып жатқан оқиғаларды қабылдаудың барабарлығы. Ұйымның имиджін қоғам бұқаралық санада және құндылықтардың әлеуметтік жүйесінде қалыптасқан стереотиптермен сәйкес келген жағдайда ғана оң деп қабылдайтынын ескеру қажет. [135].

Сенімді қарым-қатынастың осындай деңгейіне қол жеткізу үшін полиция қызметкерлері қоғаммен тікелей өзара іс-қимыл жасауы; заңда белгіленген талаптар негізінде құқық қорғау қызметін жүзеге асыру арқылы өз беделін нығайту және өз іс-әрекеттеріндегі ұйымшылдық қажет. Полиция жұмысының тиімділігі көбінесе халықтың жәрдеміне тікелей байланысты, азаматтар қоғамдық қауіпсіздік проблемаларын анықтау барысында полиция қызметкерлеріне белсенді түрде көмектесуі керек. [136].

Құқық қорғау органдарының жұмысы мен қызметіне, ІІО - ның қатардағы құрамы мен басшылығына деген сенімсіздікті еңсеру үшін баспа басылымдары мен теледидардан бастап цифрлық бұқаралық ақпарат құралдарына дейінгі барлық түрлі ақпараттық ресурстармен сауатты және тиімді өзара іс-қимыл жасау өте маңызды. Атап айтқанда, баспа материалдары, радио және бейнерепортаждар, «Интернет» желісіндегі ақпараттық хабарламалар халыққа құқық қорғау жүйесі қызметінің күнделікті және жан-жақты нәтижелерін көрсетіп, оның қызметкерлерінің жағымды имиджін қалыптастыруға көмектеседі. Алайда, монетаның екінші жағы да бар, мысалы, құқық қорғау практикасындағы жағымсыз мысалдарға үнемі бұрмалану, бұл екі тараптың да азаматтардың құқық қорғау қызметіне деген сенімсіздігін жеңу жөніндегі күш-жігеріне нұқсан келтіруі мүмкін. Құқық қорғау қызметін оң насихаттауды тарату және оның жұртшылық алдындағы беделін арттыру, оның ішінде барлық деңгейлер мен түрлердегі масс-медианы тарту арқылы осы бағытта елеулі көмек көрсете алады.

Осылайша, полиция құрылым және оның қызметкерлері ретінде мынадай талаптарға жауап беруі тиіс: оңай танылуы, халық үшін «қадамдық қолжетімділікте» деп аталатын болуы; бекітілген аумақта тұратын азаматтарды білуі және олар үшін барған сайын танымал болуы; халықтың қажеттіліктеріне жауап беруі; азаматтардың проблемаларына құлақ асуы; халықты ерікті негізде тартуы. қоғамдық тәртіпті және қауіпсіздікті сақтау және қамтамасыз ету жөніндегі іс-шараларды жүргізу үшін; өз іс-әрекеттері және осы іс-әрекеттерден алынған нәтижелер туралы радио және бейнерепортаж арқылы әлеуметтік желілер арқылы халық алдында тұрақты есеп беріп отыру.[137].

Осы тұста неліктен құқық қорғау органдарының қоғаммен өзара сенімі мен ынтымақтастығы бүгінде соншалықты маңызды? - деген сұрақ туады. Себебі құқық қорғау органдары тарапынан орын алған ірі қателіктер мен ұсақ кемшіліктер құқық бұзушылыққа, көбінесе қайғылы жағдайға әкелуі мүмкін. Құқық қорғау органдары мен қоғамның өзара іс-қимылы дәл осы жерде жасалуы керек, ал адамдар осы қарым-қатынас жүйесінде құқық бұзушылыққа жол бермеудің ажырамас тетігі болып табылады.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Назарбаев 2018 жылғы 5 қазандағы «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» атты Қазақстан халқына Жолдауында «полиция жұмысын сервистік модельге көшіру қажет. Азаматтардың санасында полицейдің жазаламайтыны емес, қиын жағдайда көмектесетіні күшеюі керек» [138], — деп атап өткен болатын.

Қазақстан Республикасының президенті Қасым-Жомарт Тоқаев Қазақстанның Тұңғыш Президенті бастаған құқық қорғау жүйесін реформалау жалғасатынын айтып, «Полиция жұмысы қоғамның жіті назарында. Сіздің қызметіңіз ел азаматтарының

мүдделерімен және оның қауіпсіздігімен тікелей байланысты. Сондықтан ІІМ жұмысы нақты, жүйелі түрде ұйымдастырылуы тиіс. Полиция ашық болуы керек. Ол үшін қоғаммен диалог қажет» [88], -деп айтып өтті. Мемлекет басшысы халықпен жұмыс істеудің жаңа заманауи форматтарын енгізуді, полицияны бағалау өлшемдерін түбегейлі өзгертуді талап етіп отыр.

Мемлекет басшысының тапсырмасы аясында елімізде «Қазақстан Республикасының сервистік моделі» пилоттық жобасы іске асырылуда. Пилоттық жобаның негізгі мақсаты — сервистік полиция халықаралық моделін қазақстан полициясының қызметіне барлық аймақтарда енгізуге бейімдеу.

Сервиске бағдарланған полиция қызметі - полиция мен қоғамға қылмыстылық, құқықтық тәртіпті және қауіпсіздікті қамтамасыз ету проблемаларын шешу үшін ынтымақтастықтың жаңа әдістерін қолдануға мүмкіндік беретін модель. Ол екі түйінді компонентке негізделген: полицияның әдістері мен тәжірибесін өзгерту және полиция мен қоғам арасында сындарлы қарым-қатынас орнату үшін шаралар қабылдау.

Полиция қызметінің жаңа моделі ішкі істер органдарының қоғамдық бірлестіктермен өзара іс-қимыл жасауда басты роль атқарады. Полиция қызметінің сервистік моделін үш негізгі қағидатқа бөліп қарастыруға болады [139]:

1. Танымдылық пен қолжетімділік полиция мен азаматтардың жеке байланысы — азаматтардың полицияға жүгінуінің қолайлылығы;
2. Ашық болу - қоғамдық бақылау, айқын бекітілген процестер мен нұсқаулықтар;
3. Жақсы қарым-қатынас пен құрметтеу - теңқұқылы диалог, адам құқықтарын сақтау.

Бұл жаңа модельдің мақсаты - құқық бұзушылықтың алдын-алу арқылы азаматтардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету, қоғамдық тәртіпті қамтамасыз ету,

халыққа дер кезінде көмек көрсету үшін қоғаммен өзара әрекеттесу негізінде сервистік полицияның үлгісін құру.

Демократиялық құқықтық мемлекеттің, қазіргі заманғы құқықтық жүйенің және азаматтық қоғам институттарының одан әрі дамуы кезеңінде – азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын мүлтіксіз қамтамасыз ету бағытын іске асыру және полиция жұмысының жаңа форматтарына көшу еліміздің ішкі істер органдары қызметінің аса маңызды басымдығы болып табылады.

Бұл тұрғыда қазақстандық полицияның қауіпсіздікті қамтамасыз етудің сервистік моделіне көшуі туралы мәселе барған сайын маңызды бола түсуде.

Әрине аталған бағытта елімізде соңғы жылдары ішкі істер органдары қызметкерлерінің құқықтық мәртебелерін арттыру бағытында жұмыстар жасалынып келеді.

Сервистік полиция - полиция қызметіндегі қоғамдық бағдарланған тәсіл-басқару стилі, қоғаммен серіктестікке бағытталған ұйымдастырушылық стратегия. Осы стратегия шеңберінде полиция қоғаммен тығыз өзара іс-қимыл жасауға, полиция қызметінің тиімділігі және халықтың пікірін ескере отырып, қауіпсіздік мәселелерін бірлесіп шешуге бағытталған белсенді жұмыс моделіне бағдарланады.

Ішкі істер министрлігінің кеңейтілген алқа отырысында Мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев «Мемлекеттің тұрақтылығы мен қоғамның бірлігін сақтау басты міндет болып табылады. Мұндай сәттерде көп нәрсе полиция қызметкерлерінің кәсіби деңгейіне, патриотизм мен жанқиярлық рухына байланысты. Мұны ішкі істер органдарының барлық қызметкерлері түсінеді деп ойлаймын», – деп мәлімдеген болатын [140].

Осы орайда, Қазақстан Республикасы Ішкі істер органдары қызметкерлерінің кәсіби деңгейі, құқықтық

санасы мен жоғары құқықтық мәдениеті - жаңа полиция моделінің басты элементі болып танылатыны сөзсіз. Себебі, жаңа модельге өту үшін қызметкерлердің жаңа үлгіні дұрыс қабылдау арқылы санасын өзгертіп, жоғары құқықтық мәдениетті жетілдіріп отыру маңызды.

Қазақстан Республикасында құқықтық мемлекеттің қалыптасуының аса маңызды шарты халықтың құқықтық мәдениетінің деңгейін арттыру болып табылса, оның аса маңызды құрамдас бөлігі әсіресе ішкі істер органдары қызметкерлерінің құқықтық санасының деңгейі болып табылады.

Қазақстан Республикасы Ішкі істер органдарының қызметкерлері оларды реформалау жағдайында шешетін міндеттердің жаңалығы қызметкерлерге және олардың кәсіби шеберлігіне қойылатын талаптарды арттырады. ПО қызметкерлерінің қоғамның ішкі қауіпсіздігін қамтамасыз етуге, құқықтық тәртіпті қорғауға, заңдылықты сақтауға байланысты қызметтік міндеттерін орындау нәтижелеріне жоғары құқықтық мәдениеттің болуы айтарлықтай әсер етеді.

Рухани өмірдің құбылысы ретінде заң әлеуметтік және жеке сана саласына жатады. Құқық нормалары, ережелер, құқық қолдану шешімдері және басқа да құқықтық құбылыстар мәдениеттің өзіндік теориялық және практикалық проекциясы ретінде қарастырылуы мүмкін, оны белгілеу үшін ғылым осы сапада арнайы тұжырымдаманы қажет етеді. Құқықтық шындықтың ерекше өлшемін көрсететін мұндай тұжырымдама құқықтық ғылым категориясы болып табылады. Ал, құқықтық ғылым категориясының бірі құқықтық сана екендігі белгілі.

Құқықтық сана-бұл адамдардың, әлеуметтік қауымдастықтардың қазіргі немесе қалаған заңға қатынасын білдіретін идеялар мен сезімдер жиынтығы. Құқықтық сана-қоғамдық сананың бір түрі. Қоғамдық сананың басқа формалары сияқты: мораль, дін, өнер,

ғылым, философия - құқықтық сана шындықты рухани танудың нақты тәсілі ретінде әрекет етеді. Рухани мәдениеттегі құқықтық сана салыстырмалы тәуелсіздікпен сипатталады. Құқықтық көзқарастар, идеялар, теориялар, сезімдер экономикадан, саясаттан, мемлекеттен және тіпті оң заңнамадан тәуелсіз бөлек өмір сүреді. Соңғысының өзгерістері, әрине, құқықтық сананы дамытудың белгілі бір параметрлерін анықтайды, бірақ ешқашан құқықтық сананың бастапқы мәдени-тарихи мағынасын түбегейлі «қалпына келтіре» және жоя алмайды. Заң әдебиетіндегі құқықтық нигилизм мен құқықтық идеализм мәселесі әлі күнге дейін толық қарастырылмай келеді. Қазіргі қазақ қоғамы көптеген қарама-қайшылықтармен сипатталады, олардың арасында бір жағынан жалпы құқықтық нигилизм, екінші жағынан, аңғалдық құқықтық идеализм сияқты таңқаларлық араласу бар. Бір қызығы, бұл екі құбылыс да әр түрлі векторлық және үйлеспейтін болып көрінеді, бейбіт қатар өмір сүріп, құқықтық мәдениеттің жалпы жағымсыз бейнесін қалыптастырады. Заңдар ашық түрде еленбейді, бұзылады, орындалмайды, олар бағаланбайды, құрметтелмейді; екіншісінде, керісінше, оларға барлық ауыр мәселелерді бір сәтте шеше алатын керемет күшке мән беріледі.

ПО қызметкерінің кәсіби құқықтық санасы кәсіби қызметтің тиісті салаларындағы құқықтық құбылыстарды білу мен түсінудің жоғары деңгейімен сипатталады. Кәсіби мәдениеттің деңгейі де әртүрлі. Айырмашылықтар қарапайым және басқарушы құрамның, полицияның әртүрлі бөлімшелеріндегі офицерлердің құқықтық мәдениетінен байқалады. ПО қызметкерінің кәсіби құқықтық санасындағы ең бастысы-құқықтың жоғары орны, оның үстемдігі және мемлекеттің құқықтық саласындағы тиісті жағдай: қоғамдық және мемлекеттік өмірдің барлық салаларындағы заң қызметтерінің рөлі, сот, адвокатура, прокуратура, нотариат, полиция

жағдайы; ғылыми заң институттарының дамуы, заңды кәсіби қоғамдық ұйымдардың жұмысының тиімділігі және т.б.

Құқықтық сана-бұл өте тәуелсіз, тұтас және тіпті «заңға бағытталған» құбылыс, ол құқықтық теорияның ерекше объектісі ретінде зерттеуді қажет етеді, ол арқылы құқық теориясы заңның мәні, оның генезисі, белгілі бір өркениет шеңберіндегі құқықтық реттеудің мәдени ерекшелігі, құқықтық мінез-құлықтың деформациясы, қылмыстың көздері мен себептері және т.б. басқа әлеуметтік патология және т.б. айқындалады.

Құқықтық сана құқықтық мәдениеттің элементі, белгілі бір халықтың өмір салтының бір түрі ретінде құқықтың идеалды, рухани мәнін толық және жан-жақты көрсетеді. Өркениеттің әртүрлі кезеңдерінде, әртүрлі мәдени және тарихи қауымдастықтарда мінез-құлық нормалары, тиісті жағдайлар, белгілі бір жағдайларды реттеу тәсілдері және т.б. туралы өте түсініксіз идеялар бар екендігі атап өтілді. Жалпы ғылымда құқықтық сана құрылымының тұжырымдамасы қалыптасты. Құрылымдық тұрғыдан құқықтық сана екі негізгі элементтен тұрады: құқықтық психология және құқықтық идеология. Құқықтық психология жеке адамдардың да, әлеуметтік топтардың да күнделікті адами тәжірибесінің нәтижесінде пайда болатын қоғамдық сананың эмпирикалық, күнделікті деңгейіне сәйкес келеді. Құқықтық психологияның мазмұны-адамдарда қолданыстағы құқықтық нормаларға және оларды жүзеге асыру практикасына байланысты пайда болатын сезімдер, эмоциялар, тәжірибелер, көңіл-күйлер, әдеттер, стереотиптер. Құқықтық психология - кез-келген адамның немесе белгілі бір әлеуметтік топтың мемлекетке, заңға, заңнамаға және басқа да құқықтық құбылыстарға жеке психологиялық реакцияларында көрінетін құқықтық сананың стихиялық қабаты. Заңның бұл сипаттамалары адамның сезімдері мен бағаларын

білдіреді: қолданыстағы актілердің тиімділігі көбінесе олардың заңнамаға, адамдардың психологиялық көңіл-күйіне, барлық құқықтық тәжірибеге байланысты. Құқықтық психологиядан басқа, құқықтық идеология құқықтық сананың құрылымына кіреді, ол қоршаған әлемнің психологиялық қабылдауынан айырмашылығы, ғылыми-теориялық рефлексия мен шындықты игеру деңгейіне сәйкес келеді. Құқықтық идеология-бұл құқықтық шындықты концептуалды, жүйеленген түрде көрсететін және бағалайтын құқықтық идеялардың, теориялардың, көзқарастардың жиынтығы. Адамдардың психологиялық тәжірибесі болып табылатын бастапқы «субстанция» құқықтық психологиямен салыстырғанда идеология жеке көріністерінде емес (мысалы, белгілі бір нормалар, сот шешімдері және т.б. түрінде) тұтас әлеуметтік институт ретінде мақсатты, әдетте, ғылыми немесе философиялық түсінумен сипатталады. Идеология саласында және идеология арқылы ең алдымен әлеуметтік топтардың, таптардың, халықтардың, мемлекеттің, тұтас алғанда әлемдік қоғамдастықтың қажеттіліктері мен мүдделері көрініс табады. Әрине, жеке тұлғаның элементі құқықтық шындықтың идеологиялық көрінісінде де кездеседі: осы немесе басқа идеологиялық доктринаны, әдетте, жеке адамдар, ғалымдар, философтар, қоғамдық-саяси қайраткерлер жасайды және тұжырымдайды, содан кейін олардың санасында мемлекет пен құқықтың жүйелі тұтас көрінісіне қол жеткізетін көптеген адамдардың меншігіне айналады. Алайда, құқықтық идеология құқықтық танымның дәрежесі мен сипаты бойынша құқықтық психологиядан едәуір асып түседі. Егер құқықтық психология көп жағдайда сыртқы, көбінесе үстірт-сезімтал аспектіні, адамның күнделікті тәжірибесіне толығымен сәйкес келетін құқықтық құбылыстардың бір бөлігін тіркесе, онда құқықтық идеология заңның мәнін, әлеуметтік мағынасын, табиғатын анықтауға, оны ұсынуға тырысады.

Құқықтық идеологиясыз қазіргі өркениетті қоғам мүмкін емес. Жоғары идеологиялық құжаттардың мысалдары Батыс елдерінің демократиялары мен құқықтық жүйелерінің идеологиялық негізі болып табылатын АҚШ Конституциясы, Германия Конституциясы, 1789 жылғы Адам және азамат құқықтарының Француз декларациясы болып табылады. Құқықтық идеология-бұл құқықтық білімнің, тұтастай алғанда құқықтық мәдениеттің синтезі, ол тұжырымдамалық түрде тек мамандарға ғана емес, сонымен бірге халықтың кең тобына, әр адамға өмірдің, қызметінің мағынасын насихаттап, оларды күрделі және қарама-қайшылықты әлемге бағыттай отырып қол жетімді болады. Сайып келгенде, ұлттық құқықтық доктрина қоғамның құқықтық санасының биіктігінің көрсеткіші болып табылады.

Құқықтық идеология Қазақстан мемлекетін нығайту және қорғау принципіне негізделуі керек, ол демократиялық, қоғамға қызмет ететін, күшті және тиімді болуы керек. Осылайша, құқықтық психология және құқықтық идеология қоғамның құқықтық санасының құрылымдық компоненттері ретінде әрқайсысы құқықтық реттеуде және тұтастай алғанда қоғамның құқықтық мәдениетінде құқықтық сана функцияларын жүзеге асыруға қызмет етеді.

Құқықтық сана арқылы қоғамдағы субъектілердің белгілі бір құндылық бағдарлары, атап айтқанда, белгілі бір жеке тұлға, әлеуметтік доктрина адамның өмірдегі тұрақты моральдық ұстанымының негізі, заңды мінез-құлыққа ерекше ынталандыру болған кезде игеріледі. Бұл тұрғыда құқықтық сана, әлеуметтік реттеуші ретінде, мінез-құлықты әлеуметтік-құқықтық бақылаудың қуатты құралы ретінде әрекет етеді.

Құқықтық сананың реттеуші функциясын жүзеге асыруда құқықтық көзқарас ерекше мәнге ие- субъектінің бірқатар әлеуметтік және психофизиологиялық

факторлардың әсерінен қалыптасқан заңды немесе заңсыз мінез-құлыққа дайындығы, бейімділігі. Құқықтық көзқарас өзгермелі әлеуметтік ортада тұрақтандырғыш ретінде әрекет ете отырып, белгілі бір қызметтің тұрақты, мақсатты сипатын хабарлайды. Оң құқықтық көзқарас субъектіні стандартты, бұрын болған жағдайларда әрдайым қайта шешім қабылдау қажеттілігінен босатып, құқықтық ықпал ету процесін реттеуге мүмкіндік береді.

ПО қызметкерінің құқықтық санасы қоғамның құқықтық мәдениетінен бөлінбейді. Қоғамның құқықтық мәдениетінің деңгейі ПО қызметкерінің кәсіби мәдениетіне байланысты. Екінші жағынан, қоғамның және азаматтың құқықтық мәдениетінің жағдайы ПО қызметкерінің кәсібидеңгейіне байланысты. «Полицияда дәрекілік болмауы керек»: деп Мемлекет басшысы құқық қорғау органдары қызметкерлеріне кеңес берген болатын [140]. Сол дәрекіліктің өзі құқықтық сауатсыздықтан шығады. ПО қызметкері қызмет барысында үнемі құқықтық мәдениетін жетілдіріп және тиісінше өзінің беделін нығайтып отыруы тиіс.

ПО қызметкері-өз әдеттерінен, қалауларынан жоғары болуға шақырылған тұлға: ол өз жұмысын қоғамның жоғары мүдделері талап ететіндей жасауы тиіс. Полиция қызметкерінің құқықтық білімі қызметкерге қажетті сөйлеу мен шеберлікті, оның ішінде елдің заңнамасында және халықаралық құқықта танылған құқықтық және этикалық міндеттерді, адамның құқықтары мен негізгі бостандықтарын түсінуді қамтамасыз етуі керек. Қалыпты жұмыс істеуінде құқықтық сананың рөлі маңызды. Бұл саладағы құқықтық сананың мәртебесі екі бағытпен анықталады:

1. Құқықтық сана субъектілердің құқықтық нормаларды ерікті түрде сақтауы үшін қажетті психологиялық және идеологиялық контекстті құрайды. Құқық пен заңдылықтың, қолданыстағы құқықтық тәртіп

пен құқықтық мәдениетке интеграцияның дамыған сезімі құқықтық талаптардың жаппай сақталуының жетекші кепілі болып табылады.

2. Құқықтық сана ПО қызметкерлерінің құқықтық нормаларды қолдану процесінде маңызды функцияларды орындайды. Ішкі істер органдарының қызметкерлері заңның, оның талаптары мен рұқсаттарының мағынасын түсінуге міндетті. Дамымаған құқықтық санасыз мұны істеу мүмкін емес.

Осылайша, құқықтық сана құқықтық реттеудің және қоғамдық қатынастарға құқықтық ықпал етудің бүкіл механизмін қамтиды: заңның күші, бүкіл құқықтық реттеудің тиімділігі көбінесе қоғамның құқықтық санасының ерекшелігіне, оның жетілу деңгейіне байланысты болады.

ПО қызметкерінің кәсіби құқықтық санасына мыналар кіреді:

- заңнаманы және заң ғылымының мүмкіндіктерін білу;
- заңды білмейтін адам оның қамқоршысы бола алмайды, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғай алмайды;
- заңдар мен заң актілерінің қажеттілігі мен әлеуметтік пайдалылығына, бостандық пен әділеттіліктің өлшемі ретінде құқықтың құндылығына сенімділік;
- қоғам мен мемлекет құқықтық тәртіпті, заңдылықты нығайту, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау мәселелерімен байланысты лауазымдардағы надандықтарға, тәкаппарлықтарға, дилетанттарға шыдай алмайды;
- құқықтық құралдарды-заңдарды және басқа да құқықтық актілерді күнделікті қызметте, заң техникасын, заң ғылымы мен практикасының жетістіктерін пайдалана білу.

ПО қызметкерінің құқықтық қабілетсіздігін, кәсіпқойлығының төмендігін, нақты өмірлік

жағдайларды түсіне алмайтындығын, оларға дұрыс құқықтық баға бере алмайтындығын жеңу мәселесі өте маңызды, нәтижесінде заңсыз және негізсіз шешімдер пайда болады. Орта деңгейдегі қызметкерлерді дайындаудан, өз кәсібінде тиісті деңгейі жоқ диплом алған мамандарды даярлаудан бас тарту қажет. Болашақ мамандарға қоғамда туындайтын құқықтық мәселелерді шығармашылық түсінуді дамытуға назар аударған дұрыс, оларға қажетті практикалық дағдыларды берген жөн: көпшілік алдында сөйлеу, адамдармен қарым-қатынас жасау және т.б. Әрине, ІО қызметкерінің кәсіби құқықтық мәдениеті басқа азаматтардың құқықтық мәдениетімен салыстырғанда жоғары болуы керек. Бұл жерде ІО қызметкерінің кәсіби ойлауы өте маңызды. Ойлау-шындықтың маңызды табиғи байланыстарының жанама және жалпыланған көрінісі. Құбылыстардың заңдылықтарын білу, анықтау үшін ақыл-ой белсенділігі қажет, өйткені қоршаған әлемдегі байланыстарды адамның сезім мүшелері біле алмайды. Ойлау тікелей сенсорлық рефлексия арқылы шешілмейтін сұрақтарға жауап береді. Ойлаудың арқасында қызметкер қоршаған әлемге бағдарланады, өйткені ол бұрын алынған жалпылауды өзгертін жағдайда қолданады. Қызметкердің кәсіби ойлауы-бұл шындықтың нақты кәсіби және құқықтық жағдайларының жалпыланған бағыты немесе басқаша-кәсіби мақсаттардың арқасында қалыптасқан ақпараттық-құқықтық қанықтыру жүйесі [141]. Қызметкердің кәсіби ойлауында оның қызмет ету жағдайларының мақсатқа қатынасы белгіленеді, құқықтық білімді бір жағдайдан екінші жағдайға ауыстыру, осы жағдайды тиісті жалпыланған схемаға айналдыру жүзеге асырылады. ІО қызметкерінің кәсіби ойлауының мәнін кәсіби-құқықтық салада жалпыға ортақ қатынастарды орнату-құқықтық құбылыстардың біртекті тобының қасиеттерін жалпылау - белгілі бір құқықтық құбылыстың мәнін осындай құбылыстардың

белгілі бір тобының түрі ретінде түсінуге болады. ПО қызметкерінің кәсіби ойлау формаларын мыналардан көре аламыз:

- пайымдау-объектілер мен олардың белгілерінің байланысын немесе объектілер арасындағы қатынасты көрсететін ойлау нысаны.
- тұжырымдама-объектілер мен құбылыстардың біртекті тобының маңызды қасиеттерін көрсететін ойлау нысаны. Тұжырымдаманы қолдана отырып, біз сұраққа жауап береміз. Белгілі бір құбылысқа ПО қызметкері заңда бекітілген ұғымға назар аудара отырып, шығармашылық ойлау қызметін қорытындылайды.

Сонымен, ПО қызметкерінің ойлауында құқықтық құбылыстардың объективті қасиеттері мен өзара байланысы, олардың пайымдаулар, тұжырымдар мен ұғымдар түрінде көрінетін маңызды жалпы белгілері модельденеді. Ойлаудың бүкіл процесі адамның жадында сақталған жалпыланған ақпаратпен ситуациялық ақпараттың (нақты оқиға, факт туралы) арақатынасына негізделген. Қызметкердің кәсіби ойлауының мазмұны: тәртіп пен заңға бағынуға бейімділікті қамтамасыз ететін жоғары нормативтік құқықтық мәдениеттен; айналадағы адамдардың мінез-құлқын сыни бағалау қабілетінде және өз іс-әрекеттеріне өзін-өзі сыни тұрғыдан қарайтын әділеттілік сезімінен; жалпы және арнайы-кәсіби интеллект, эрудициядан көрінеді.

Осы орайда, Ішкі істер органдары қызметкерлерінің кәсіби құқықтық мәдениеті мен құқықтық санасын қалыптастырудың маңыздылығын атап өтеміз. А.Т.Алдабергенов ішкі істер органдарының кадрларын даярлау ерекшеліктерін аша отырып: «Ішкі істер органдарының қызметі олардың қызметкерлерінің билік өкілеттіктерін іске асыруымен, белгілі бір жағдайларда мемлекеттік мәжбүрлеу шараларын

қолдану қажеттілігімен байланысты. Ішкі істер органдарының қызметкерлеріне берілген билік олардың қабылдаған шешімдері мен іс-әрекеттерінің салдары үшін жауапкершілікті арттырады. Сондай-ақ, ішкі істер органдарының қызметкерлері жеке адамдардан да, мекемелерден де, ұйымдардан да олардың қызметіне қарсы тұрудың әртүрлі формаларына үнемі түсіп отыруы керек екендігі белгілі. Мұндай қарсылықты сәтті жеңу үшін экстремалды жағдайларда әрекет етудің дамыған қабілеті, әртүрлі жағымсыз әсерлерге қарсы тұру қабілеті, таңдалған мамандықтың әлеуметтік маңыздылығына берік сенімділік қажет. Бұл олардан жалпы дамудың жоғары деңгейін, кең дүниетанымды, жан-жақты білімді, қарым-қатынасты талап етеді. Ішкі істер органдарының қызметкерлері құқық бұзушылықпен алдыңғы қатарда тұрып, адамгершілік мінсіздігімен және жеке қарапайымдылығымен ерекшеленуі тиіс» [142].

Осы пікірді дамыта отырып, ішкі істер органдарының қызметкерлері өздерінің барлық қызметін заңдылық қағидаты негізінде жүзеге асыруы керек, сонымен бірге азаматтармен қарым-қатынаста жоғары азаматтық, этикалық мәдениет пен сыпайылық танытып, ІІО қызметкерлерінің жоғары атағына нұқсан келтіретін теріс қылықтарға жол бермеуі керек [143].

Ішкі істер органдарының қызметі Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік қызмет қағидаттарына және құқық қорғау қызметінің арнайы қағидаттарына сәйкес жүзеге асырылады. Мемлекеттік қызмет туралы заңда, құқық қорғау қызметі туралы заңда және ішкі істер органдары туралы заңда бекітілген қағидаларды зерделеу негізінде мынадай қағидаттарды бекітуді ұсынуға болады деп ойлаймыз:

- мемлекеттік қызметшілер кадрларының мемлекеттік органдардағы тұрақтылығы қағидаты;
- мемлекеттік қызметшілердің қызметі туралы қоғамды объективті ақпараттандыру қағидаты;

- мемлекеттік қызметшілерді олардың кәсіби қызметтік қызметіне заңсыз араласудан қорғау қағидаты;
- мемлекеттік қызметшілердің құқықтық мәдениетін жетілдіру қағидаты.

Бұл қағидаттар ІО-ның азаматтық қоғаммен өзара байланысын қолдауға бағытталған.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде ұсынамыз:

- БАҚ-да, теледидар мен интернет-сайттарда ІО қызметкерлерінің қызметі туралы жағымды ақпараттарды көптеп беру қажет;
- қоғамда ІО-на деген сенім қалыптасуы үшін үнемі ашық есік күндерін өткізу қажет;
- құқық қорғау органдары қызметкерлерінің қылмыс жасағаны үшін жазаны қатайту;
- қоғам тарапынан ІО-н қолдауды жүзеге асыру, қоғамдық санада ІО қызметкерлеріне сенім қалыптастыру;
- ІО қызметкерлерін материалдық ынталандыруға, әсіресе жеңілдіктер беруге көп көңіл бөлу;
- ІО-на қызметке жаңа қабылданған қызметкерлерді Конституцияны және өзге де нормативтік-құқықтық актілерді, ішкі бұйрықтарды білуге тестілеу нысанында ай сайын тұрақты емтихандар өткізу;
- барлық құқық қорғау органдарының қатысуымен психологиялық тренингтерді жиі өткізу, проблемалық семинарлар, сондай-ақ құқықтық мәдениетті арттыру бойынша семинарлар өткізу;
- айына кемінде бір рет құқық қорғау ұйымдарының өкілдерін, көрнекті заңгерлерді шақыра отырып, семинарлар, дәрістер түрінде ҚР ІО бөлімшелерінің жеке құрамымен түсіндіру жұмыстарын тұрақты жүргізу;
- ІО-ның әрбір қызметкеріне жеке құқықтық көзқарас қалыптастыру қажет.

–

Жоғарыда айтылғандарды талдау негізінде келесі қорытынды жасау қажет деп санаймыз:

1. Полиция қызметінің нәтижелілігі қылмыстарды ашу пайызымен және полиция практикасының басқа да көрсеткіштерімен ғана емес, полицияға деген сенім индексі, сондай-ақ құқық қорғау органдарының қызметкерлері белгіленген жалақыға, әр түрлі ынталандыру түрлеріне, еңбек жағдайларына және т.б. қаншалықты қанағаттанғандығына байланысты. ПО-ның адам құқықтарын қорғау саласындағы қызметін бағалау әртүрлі әдістер негізінде жасалуы керек деп санаймыз: статистикалық, әлеуметтанулық, салыстырмалы құқықтық, құрылымдық және функционалдық.

2. ПО жеке құрамының кәсіби деңгейін арттыру үшін халыққа тұрақты әлеуметтік сауалнама жүргізуді ұсынамыз. Сондай-ақ, имидждік, ойын және деректі фильмдер, бейнероликтер, телебағдарламалар, билбордтар, ақпараттық-түсіндіру акцияларын және т.б. шығару арқылы ПО қызметкерінің оң бейнесін қалыптастыруға бағытталған тұрақты іс-шаралар өткізуді ұсынамыз.

3. ПО қызметінің адамгершілік және этикалық қағидаттары мен принциптеріне ерекше назар аудару қажет. Полиция қызметкері ұстамдылық пен жоғары мәдениетті көрсете отырып, өз өкілеттіктерін шебер және парасатты пайдалануы керек. Ол құқық бұзушылықтардың жолын кесу кезінде батыл болуға міндетті, сонымен бірге оның әрекеттері құқықтық жағынан мінсіз, әділ және айналасындағыларға түсінікті, заңдылықты бұзуды болғызбауға тиіс.

4. ПО қызметкерлері беделі мен имиджін бағалай білуі, біліктілігі мен білім деңгейін үнемі арттырып отыруы қажет. Бұл талаптарды «Ішкі істер органдары туралы» ҚР Заңына енгізу қажет деп ойлаймыз.

Демократиялық, құқықтық мемлекет дамуының қазіргі жағдайында полицияның азаматтардың

конституциялық құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауды қамтамасыз ету жөніндегі қызметіне қойылатын талаптар өсіп келеді. Халықтың, қоғамның, мемлекеттің ішкі істер органдарының өздеріне жүктелген міндеттерді орындау тиімділігін бағалауында қызметкерлердің кәсіби даярлығы, заңдылықты және қызметтік тәртіпті сақтауы, мінез-құлық мәдениеті ерекше маңызға ие болады. Бұл ПО қызметінің тиімділігінің басты критерийі болып табылатын қоғамның сенімі [144].

Қорытындылай келе, қазіргі заманғы полиция қызметкерінің жаңа моделінің іргетасы жоғары құқықтық мәдениет, патриотизм сезімі және әрбір қызметкердегі Отанға және халыққа деген сүйіспеншілік екенін және құқықтық сана мен құқықтық мәдениетті арттыру ПО қызметкерінің өзін-өзі тәрбиелеуінің ажырамас бөлігі болып табылатынын айтқымыз келеді.

Қазір әр полиция қызметкерінің жұмысқа деген көзқарасын, қолданылатын әдістері мен құқықтық мәдениетін қайта қарастыратын, өзгертін уақыт келді және бұл жай ғана үлкен сөздер емес — бұл заман талабы.

ПО құқықтық мәдениетін қалыптастыруға және қоғамның ПО қызметіне деген сенімін арттыруға бағытталған қосымша мынадай іс-шараларды ұсынамыз.

1. Қызмет көрсету жағдайларына қанағаттану деңгейін, ұжымдағы және басшылықпен қарым-қатынасты анықтау үшін қызметкерлерге жүйелі түрде сауалнама жүргізу қажет деп санаймыз.

2. ӘҚҚ туралы заңда ӘҚҚ қызметкерлерінің өмірі мен денсаулығын қорғауға қатысты негізгі әлеуметтік кепілдіктерді жоғары заңдық күш актісі ретінде бекіту қажет деп санаймыз. Қолданыстағы заңнаманы талдау ПО-ның әлеуметтік кепілдіктері негізінен заңға тәуелді актілермен реттелетінін көрсетті.

3. ПО адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау жөніндегі функцияларды кәсіби және тиімді орындай алуы үшін қызметтік міндеттерді сапалы орындау үшін моральдық-адамгершілік жағдайлар жасау, сондай-ақ рухани-адамгершілік қасиеттерді нығайту, патриотизмнің жоғары сезімін, кәсіби борышқа адалдықты тәрбиелеу қажет. Ішкі істер органдарының жүйесіне ерекше корпоративтік мәдениетті енгізу, қолайлы моральдық-психологиялық ахуалды қамтамасыз ету, ұжымдарды кешенді психологиялық тексерудің озық әдістемелерін енгізу қажет деп санаймыз; сеніп тапсырылған бөлімшелердегі моральдық-психологиялық ахуалдың жай-күйі үшін барлық деңгейдегі басшылардың дербес жауапкершілігін Нормативтік бекіту.

4. ПО түрлі жобалар мен бірлескен іс-шаралар арқылы құқық бұзушылықтың алдын алу мақсатында жұртшылықты белсенді түрде тартуы тиіс. Бұл жерде жұртшылықтың мемлекеттік органдардың, оның ішінде ПО ақпаратына қолжетімділігін іске асыру маңызды. Бұл сыбайлас жемқорлықты анықтау мен алдын алудың маңызды құралы. Қоғамдық әкімшіліктің ашықтығы сыбайлас жемқорлықтың алдын алудың маңызды шарты екенін атап өткен жөн. Бірде-бір мемлекет сыбайлас жемқорлықты қоғамның қатысуынсыз дербес жеңе алмайды, ол үшін ақпаратқа қол жеткізу адамның құқығы ғана емес, сонымен бірге мемлекетті бақылау құралы болып табылады.

5. Полицияда тек лайықты адамдар ғана қызмет етуі керек деп санаймыз. Тиісінше, болашақ полиция қызметкері жоғары моральдық қасиеттерге ие болуы керек, адал, әдепті және физикалық тұрғыдан дайын болуы керек. Ол қандай маңызды лауазымда екенін және оған қаншалықты тәуелді екенін толық білуі керек. Егер полиция халық тарапынан заңдылықты сақтауды талап етсе, онда олардың өздері мінсіз болуы керек. Қылмыс деңгейінің төмендеуі үшін азаматтардың ПО-мен

белсенді өзара іс-қимылы, елдің қарапайым тұрғыны мен оның учаскелік полицейі арасындағы өзара сенімді қарым-қатынас қажет.

6. ІІО қызметкерлерінің құқықтық мәдениетін қалыптастыру бойынша жүйелі жұмыс қажет. Құқық қорғау органдарының жұмысындағы кемшіліктер кінәлілердің жазасыздығын тудырады, қылмыстың көбеюіне ықпал етеді. Табысты және тиімді құқық қорғау қызметі ІІО қызметкерлерімен тұрақты жұмыс болған жағдайда ғана мүмкін болады. Құқықты тек өздері ұйымдастырылған және құқықтық негізде жұмыс істейтін билік институттары ғана сақтай және қорғай алады. Маңызды мемлекеттік міндет-құқық қорғау органдарының заңдылықты қатаң сақтауы.

7. Құқық қорғау органдары қызметкерлерінің теріс имиджі отандық бұқаралық ақпарат құралдарының есебінен қалыптасады деп санаймыз, онда ІІО өкілі көбінесе теріс жағынан көрінеді [145].

ҚОРЫТЫНДЫ

Адам құқықтарының басымдығын құқықтық мемлекеттің негізгі қағидасы ретінде зерделеуге бағытталған монографиялық жұмыстың нәтижелері бойынша мынадай қорытынды жасауға болады:

1. Мемлекет және құқық теориясында демократиялық, заңдылық, кәсібилік, жариялылық, биліктің бөлінуі сияқты классикалық қағидалары белгіленген. Құқықтық мемлекеттің қалыптасу жағдайында адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау қағидасы осы қағидалардың қатарында басымдылыққа ие. Ол Қазақстан Республикасының Конституциясында белгіленген. Қағидалар жүйесіндегі басымдылықтардың өзгеруі мемлекеттік органдардың адам құқықтарына көзқарасының өзгеруіне алып келеді. Азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекет орнықтыру жағдайында адам құқықтары мемлекеттік органдар қызметінің негізін қалаушы басты қағида ретінде қалыптасуы керектігі тұжырымдалды. Құқықтық нормаларда қоғамның бостандық туралы идеялары көрсетілген. Бұл жағдайда Бостандық заңды түрде бекітіледі. Құқық адамды, оның табиғи талаптарын қорғауға қолдау көрсетеді. Тек құқық арқылы жеке тұлға өзінің мүдделерін қанағаттандыруға мүмкіндік алады. Адам құқықтарын тану, сақтау және қорғау-мемлекеттің басты міндеті.

2. Заң әдебиеттерін талдау адам құқықтарын қорғау механизмін құрайтын іргелі ұғымдардың мазмұны мен көлемінде елеулі қарама-қайшылықтарды ашуға мүмкіндік берді. Құқық нормаларын қолданудағы мұндай қайшылықтарды жою мақсатында «адам құқықтарына кепілдік», «қамтамасыз ету», «қорғау» және «сақтау» ұғымдарының құқықтық тегін талдау арқылы бұл ұғымдар арасын шектеп, адам құқықтарын қамтамасыз ету саласындағы ұғымдық аппарат тұжырымдалуы қажет. Мұндай біріздендіру адам құқықтарын қорғау

механизміндегі категориялық қатарының кейбір элементтерін анықтап қана қоймай, сонымен бірге мемлекеттік органдар қызметінің мазмұнын анықтай түсуге алып келеді. Осы ұсыныстар Қазақстан Республикасының заңнамасында көрініс табуы тиіс.

3. Адам құқықтары теориясы біртұтас болуы керек деп санаймыз. Адам құқықтарының Еуразиялық тұжырымдамасы бар деген пікір қайшылықты болып табылады. Адам құқықтары барлық континенттер үшін біртұтас болуы керек деп санаймыз. Олар адамның табиғатынан ақылға қонымды болмыс ретінде шығуы керек. Адам құқықтарының әртүрлі тұжырымдамаларын бөліп көрсету қазіргі заманғы құқықтың негізгі идеясына ықпал етпейді – әлеуметтік қақтығыстарды шешудің құралы болу, қоғамдағы тұрақтылық пен келісімді сақтау құралы болу.

4. Қазіргі уақытта құқық теориясында да, құқықтық практикада да жеке тұлғаның міндеттері мен жауапкершіліктеріне баса назар аудару қажет. Сондай-ақ мемлекет пен мемлекеттік органдардың жауапкершілік теориясын дамыту қажет. Бұл құқықтық мемлекеттің негізгі постулаттарының бірі болып табылатын мемлекет пен жеке тұлғаның өзара жауапкершілігі.

4. Құқықтық мемлекетке қатысты ғалымдардың көзқарастарына талдау жасай отырып, құқықтық мемлекеттің екі негізгі қағидасын ажыратуға болады. Біріншіден, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын барынша толық қамтамасыз ету. Бұл маңызды жағы. Екіншіден, саяси билік құқығының көмегімен неғұрлым дәйекті байланыстыру, мемлекеттік құрылымдар үшін құқықтық шектеулер қалыптастыру. Бұл ресми-заңды жағы. Құқықтық мемлекеттің басты мақсаты-әрбір азаматқа жеке тұлғаны жан-жақты дамыту мүмкіндігіне кепілдік беру.

5. Адам құқықтары мемлекет билігін шектеудің тиімді құралы болып табылады. Конституциялық нормаларды

талдау мемлекеттің басты идеясы мен қағидаты адам құқықтарын жоғары әлеуметтік құндылық ретінде қорғау болуы керек деген қорытындыға келеді. Тиісінше, Қазақстан Республикасының барлық заңнамасы басты мақсат – адам құқықтарын қорғауды қамтамасыз етуге бағытталуы тиіс. Құқық қорғау органдары осы негізгі міндетті басшылыққа алуы керек.

6. Құқықтық мемлекетте құқық пен заң арасында үлкен алшақтық болмауы керек. Осыған байланысты құқықтық Заң туралы мәселе туындайды. Құқықтық заң-бұл қоғамдық қатынастардың қажеттіліктерін қанағаттандыратын, қоғам заңды деп қабылдайтын заң. Тиісінше, заңсыздықты қоғамдық сана заңды деп қабылдамайды, қоғамдық сана тарапынан бас тарту орын алады. Құқық пен заңды ажыратудың негізгі мәні-құқықтың ерекшелігін адамгершілік, әділеттілік, теңдік идеалдарының бейнесі ретінде тану. Құқықтық мемлекеттің маңызды ерекшелігі - заңның үстемдігі, барлық заңнамалық процедураларды сақтай отырып қабылданған жол.

7. Демократиялық құқықтық мемлекеттің қалыптасуының қазіргі жағдайында ІО қызметі әлеуметтік бағыттылықпен сипатталады. Бүгінгі таңда ІО-ның басты міндеті-аталған органдар қызметінің тиімділігін төмендету есебінен де азаматтардың құқықтарын қорғау, сақтау және қамтамасыз ету басымдығы болып табылады. ІО қызметі бірінші кезекте қауіпсіз өмір сүру жағдайларын жасауға, адамдарды көшедегі және тұрмыстағы қылмыстық қол сұғушылықтардан қорғауға, дәстүрлі түрде ІО құзыретіне жататын ерекше мәселелерді шешуде жеке және заңды тұлғаларға жәрдемдесуге бағытталуы тиіс.

8. Жалпы құқық қорғау жүйесін қарастыра отырып, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету мәселелерін шешуде нақты құқық

қорғау органдарының рөлі бірдей емес екенін атап өтуге болады. Осы факторларды талдау құқық қорғау міндеттерін шешудегі негізгі жүктемені ішкі істер органдары көтереді деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

9. Полиция мемлекеттің кепілдіктерді қамтамасыз етудегі маңызды құралдарының бірі болып табылады. Мемлекеттік мүдделер мен мемлекеттік саясатты іске асырудың мемлекеттік тетігінің бөлігі бола отырып, полиция орындайтын құқық қорғау функцияларының көлемі бойынша неғұрлым ауқымды, азаматтардың кепілдіктерін, құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету институты ретінде әрекет етеді. Демократиялық құқықтық мемлекеттің қазіргі тұжырымдамасы адам құқықтарының сақталуына кепілдік беретін мемлекет туралы ережеден туындайды. Мемлекет жалпыадамзаттық құндылықтарды, жеке адамның құқықтары мен бостандықтарын жариялап қана қоймай, оларды нақты іске асыру үшін кең шаралар өткізеді.

10. Қазіргі полиция көптеген функцияларды орындайды. ПО азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауда негізгі жүктемені көтереді. Полиция органдарының басым міндеті азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау болып табылады. Полиция қызметі қоғамда жалпы мемлекетке деген сенім деңгейі жоғары болған кезде тиімді болады. Сонымен бірге, мемлекет өз азаматтарынан тек сенім ғана емес, сонымен бірге белгілі бір азаматтық қасиеттердің көрінісін күтеді. Құқықтық мемлекет өз азаматтарына саяси және қоғамдық өмірге қатысу құқығын беріп қана қоймай, кейбір жағдайларда бұл құқықты міндет ретінде түсіндіреді.

11. Біздің ойымша, полиция қызметінің тиімділігі қылмыстарды ашу пайызымен және полиция практикасының басқа көрсеткіштерімен ғана емес,

сонымен қатар қаржыландыру мен қылмыстарды ашудың арақатынасымен; полицияға деген сенім индексімен; сондай-ақ құқық қорғау органдарының қызметкерлерінің белгіленген жалақыға қаншалықты қанағаттануымен; әртүрлі ынталандыру түрлерімен, еңбек жағдайларымен және т.б. анықталуы керек.

12. ПО қызметін материалдық, қаржылық және кадрлық қамтамасыз етуді айтарлықтай нығайтуды ұсынамыз. Монографияда құқық қорғау органдарын, атап айтқанда ПО-ны қаржыландыру мен құқық қорғау қызметінің сапасы мен елдің қауіпсіздігі арасында тікелей байланыс бар екендігі көрсетілген. Осыған байланысты бұл ретте инновациялық технологияларды енгізуге, білікті мамандарды тартуға ерекше назар аудару қажет. Мемлекеттің сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаты, қызметтік міндеттерін адал атқару, ішкі істер органдарына жоғары білікті кадрларды тарту мәселелері әлеуметтік қамсыздандырудың қазіргі заманғы нысандарын енгізу жолымен шешілуі мүмкін деп санаймыз.

13. Біздің ойымша, басты проблемалардың бірі халықтың жалпы құқық қорғау жүйесіне, атап айтқанда ПО-ға деген сенімінің төмендеуі болып табылады. Құқық қорғау органы ретінде ПО қоғамның қолдауына мұқтаж. ПО жеке құрамының кәсіби деңгейін арттыру үшін халыққа тұрақты әлеуметтік сауалнама жүргізуді ұсынамыз. Сондай-ақ, имидждік, ойын және деректі фильмдер, бейнероликтер, телебағдарламалар, билбордтар, ақпараттық-түсіндіру акциялары және т.б. шығару арқылы ПО қызметкерінің оң имиджін қалыптастыруға бағытталған тұрақты іс-шараларды өткізуді ұсынамыз.

14. «Қазақстан Республикасының Ішкі істер органдары туралы» ҚР Заңының 4-бабын мынадай міндетпен толықтыруды ұсынамыз: «Қазақстан халқына қызмет етуге арналған ішкі істер органдары қоғамдық

қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында жеке адамның және азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын қорғауды қамтамасыз етеді».

15. Қазақстан Республикасы «Құқық қорғау қызметі туралы» Заңының 1-бабында «құқық қорғау жүйесі», «құқық қорғау қызметі», «полиция» терминдерін түсіндіру түрінде толықтыру енгізуді ұсынамыз. Ұғымдық аппарат нақтылану қажет.

16. «Құқық қорғау қызметі туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 4-бабын мынадай қағидаттармен толықтыруды ұсынамыз: «мемлекеттік органдардағы мемлекеттік қызметшілер кадрларының тұрақтылығы қағидаты; мемлекеттік қызметшілердің қызметі туралы қоғамды объективті хабардар ету қағидаты; мемлекеттік қызметшілерді олардың кәсіби қызметтік қызметіне заңсыз араласудан қорғау қағидаты; құқықтық мәдениетті тұрақты арттыру қағидаты». Бұл қағидаттар ІІО-ның азаматтық қоғаммен өзара байланысын қолдауға бағытталған.

17. «Құқық бұзушылықтың алдын алу туралы» Заңның 7-бабы мынадай Ережемен толықтырылсын: «ІІО оң имидж қалыптастыруға қамқорлық жасауға міндетті. ІІО қызметкерлері беделі мен имиджін бағалап, біліктілігі мен білім деңгейін үнемі арттырып отыруы қажет». Сондай-ақ, осы талаптарды «Ішкі істер органдары туралы» ҚР Заңына енгізуді ұсынамыз.

18. Азаматтарды кез келген құқық бұзушылықтың жолын кесуге ынталандыру қажет. Осы мақсатқа жету үшін азаматтар мен құқық қорғау органдары арасында сенімді қарым-қатынас орнату қажет. Осыған байланысты, азаматтардың қатысуын ынталандыру құралдарының тізбесін кеңейте отырып, «Құқық бұзушылықтардың алдын алу туралы» ҚР Заңына өзгерістер енгізу ұсынылады.

19. Құқық қорғау органдарының қызметіне қатысты ақпараттық цензураны заңнамалық деңгейде енгізу

қажет. Ия, немқұрайлы қызметкерлерді анықтау керек, бірақ жалпыхалықтық мазақ ету тек ішкі істер министрлігінің ғана емес, сонымен бірге мемлекеттің де беделіне әсер етеді, өйткені полиция мемлекетті білдіретін құқық қорғау органы болып табылады. Бірақ бұқаралық ақпарат құралдарында, интернет-сайттарда мұндай жағдайлар туралы ақпаратты уәкілетті органның келісімінсіз, сондай-ақ қызметкерлерге қатысты арандатушылықты жариялағаны үшін мемлекет заңды жауапкершілікке дейін қатаң түрде жолын кесуі керек.

20. ПО қызметкерлеріне әлеуметтік кепілдіктер мен жеңілдіктерді «Ішкі істер органдары туралы» заңда бекітуді және тиісінше «Ішкі істер органдары туралы» Заңның 21-бабын кеңейтуді ұсынамыз.

21. ПО қызметкерлері беделі мен имиджін бағалай білуі, біліктілігі мен білім деңгейін үнемі арттырып отыруы қажет. Бұл талаптарды «Ішкі істер органдары туралы» ҚР Заңына енгізу қажет деп ойлаймыз.

22. 2022 жылғы Конституцияға енгізілген өзгерістер Қазақстанның прогрессивті, демократиялық дамуы үшін жаңа мүмкіндіктер ашты және азаматтардың конституциялық құқықтарын қорғаудың тиімділігін күшейтеді және бізді «Әділетті қоғам тиімді мемлекет» құру жағына, шынайы Жаңа Қазақстанға, Екінші Республикаға қарай одан әрі жақындататын болады санаймыз.

23. ҚР Конституциясы адамның мемлекетпен қарым-қатынасының жаңа Ережелерін бекітті. ҚР Конституциясы адамның мемлекет алдындағы басымдығын, оның құқықтары мен бостандықтарының мызғымастығын белгілейді. Адам құқықтарының басымдығы оның құқықтары мен бостандықтарын дұрыс пайдаланғаны үшін жауапкершілікті алып тастамайды және сонымен бірге адамның мемлекетке құқықтарын қамтамасыз ету үшін жауапкершілік жүктейді. Жеке тұлғаның конституциялық құқықтары мен

бостандықтарын толық және тиімді қорғау мақсатында республиканың құзыретті мемлекеттік органдарының құқық қорғау функцияларын күшейту қажет деп санаймыз.

Біздің өміріміздегі құқықтық мемлекетті - адамның құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуші негізгі институт ретінде қалыптастырудың тәжірибесін сын көзбен қарай отырып, адам құқықтарын мемлекеттік органдар қызметінің негізін қалаушы қағидасы ретінде қалыптастыруды одан әрі жетілдіру бағытында нақты мынандай іс-шараларды жүзеге асырған орынды дер едік:

- адамның құқықтары мен бостандықтары көпшілік мүдделерімен үйлесімде болуларын, олардың араларында туындайтын нақтылы қарама-қайшылықтар адам мүдделерінің пайдасына, оның құқықтары мен бостандықтарын іске асыру мақсаттарында шешілулерін қамтамасыз ету;
- азаматтар мен мемлекеттің мүдделерін, таяу болашақта басымдылықты заңдар мен олардың қабылдау кезектілігін анықтауға мүмкіндік беретін қазіргі замандық ғылыми тұжырымдама қалыптастыру;
- азаматтардың мемлекеттік органдарға деген сенімін жоғарылату;
- заң шығарушылық базаны жетілдіру;
- Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес қоғамда және мемлекетте іске асырылып жатқан демократиялық өзгерістердің негізінде қазіргі замандық құқық санасын қалыптастыру;
- мемлекеттік органдар қызметінде адам құқықтары мен бостандықтарының қорғалуын бақылау және қадағалау қызметтерін орындаушы мемлекеттік органдардың қызметін ұйымдық-әдістемелік қамтамасыз ету және үйлестіру;

- мемлекеттік органдардың, билік органдарының халықты хабардар ету жөніндегі әсерінің алдын ала жарияланатын материалдардың шындығына жауапкершілік деңгейін арттыру мақсатымен бұқаралық ақпарат құралдарымен өзара әрекеттесуін дамыту;
- мемлекеттік органдардың жауапкершілік аяларын белгілеу, олардың қызметін бақылау механизмін орнату, тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың жағдайын, бағыттарын талдау;
- сот шешімдерін атқару кезеңінде азаматтар құқығына берілетін кепілдіктерді күшейту, адам құқықтары мен бостандықтарының кепілдіктерін қорғауды сот ісін жүргізуде жетілдіре түсу;
- - сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңдарды сақтау саласында құқықтық мәдениет қалыптастыру жөніндегі іс-шараларды іске асыру;
- адам құқықтарын іске асыру мен қорғауға халықаралық ынтымақтастықты кеңейту.

Сонымен қатар, заңдарды сақтаудың ерекше бақылау-қадағалау механизмін бұрынғыдан гөрі жүйелі құру қажет. Адам құқықтары мен бостандықтарын сақтаудағы мемлекеттік бақылаудың маңыздылығының артуын ескеріп, қадағалау тексерулерін іске асыру мүмкіндігін, азаматтық іс жүргізуде олардың өкілеттіліктерін кеңейтуді заңда қарастыру қажет.

Адам құқықтарын оқыту орта мектепте, жоғарғы оқу орындарында, бейресми топтарда іске асырылуға тиіс. Бұл процесс Қазақстанда әзірше жүйесіз жүргізіліп отыр. Ал адамдар іс жүзінде өздерінің құқықтары мен міндеттерін білулері және оларға сәйкес әрекет етулері керек, ол үшін мемлекет адамның құқықтары мен негізгі бостандықтарына байланысты барлық заңдарды, әкімшілік ережелері мен рәсімдерді жариялауға және оған барлық азаматтардың қолдары жететіндей етуі керек.

Адамның құқықтарына кепілдік беру жүйесін Қазақстан Республикасының Конституциясына сай билігінде мемлекеттік аппаратқа, азаматтық қоғамға ықпал етуші көптеген құралы бар Президент біріктіреді. Монографиялық зерттеу барысында Қазақстан Республикасының Президентінің адам құқықтарының кепілі ретіндегі қызметі санқырлы, көлемді және жүйетүзушілік сипатта деген тұжырымға келдік.

Жалпы, адам құқықтары – құқықтық мемлекеттегі ең жоғарғы құндылық. Өркениеттің мыңжылдық тәжірибесі жинақтаған адамның әмбебап құқықтарының жиынтығының құндылық мәні оларда жалпы адамзаттың қалыпты тіршілігі үшін қажетті табиғи және бұлжымас қасиеттер әлеуетінің жатқандығында. Бұл басты идеяны мемлекеттік органдар қызметінде негіз қалаушы идея деп тану аса маңызды деп ойлаймыз.

Қоғам дамуының бүкіл тарихы тұлғаның, халықтың, бүкіл қауымның-қорғалуына, яғни адамның құқықтарына шоғырланады және олардан көрініс табады. Адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғау қазіргі кезде ең осал проблемалардың бірі болып қалып отыр. Адам құқықтарын қорғау мәселелері кез-келген дамыған қоғамның маңызды мәселесі мен міндеті болғандықтан, оларды жеткілікті дәрежеде шешу және іске асыру құқықтық мемлекеттің негізі болып табылады. Адам құқықтарын қорғаудың басты кепілі қуатты, демократиялық, жақсы ұйымдасқан мемлекет болып табылады. Осыған байланысты ел ішіндегі және сыртындағы сындарға жалтақтамастан, біз демократиялық дәстүрлерді дамытумен қатар оларды қорғаудың жеткілікті дәрежедегі қатал жүйесін қарастыруымыз қажет. Сайып келгенде, заң бұзушылық үшін қатаң талап қою керек. Жала жабу, параға сатып алу, зорлық-зомбылық үшін жауапкершілік шаралары белгіленуі, ал қажет болса, тиісті заңдарды қайта қарау және мемлекеттік органдар жұмысының тиімділігі мен

ашықтығын арттыру қажет деп санаймыз.

Жалпы, адам құқығын қорғап, бостандығын ардақтау азаматтардың лайықты өмір сүріп, жақсы тұрмыс кешуіне ахуал қалыптастыру — Жаңа Қазақстанның алдына қойған асыл мұраты. Адам құқықтары туралы білімді өрістету — адам құқықтарының сақталуына кепіл болады. Ал, өз құқықтары мен міндеттерін жете білген адам еш уақытта жаңсақ баспасы анық.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Қазақстан Республикасының Конституциясы. — Алматы: Әділет АҚЖ, 1995 ж. 30 тамыз. — (2022ж. 08.06. өзгертулер мен толықтырулармен).

2 Исакова Г. Права и свободы человека в странах СНГ и Казахстане: состояние, тенденции, перспективы // Правовая реформа в Казахстане. - 2002. - № 2 (15). - Б. 30-34.

3 Баймаханов М.Т. // Сочетание международно-правовых и внутригосударственных форм обеспечения и защиты прав и свобод человека и гражданина. - Астана, 2007. — Б. 360-367.

4 Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре // Трактаты. — М.: Канон-Пресс-Ц, 1998. — Б. 110-215.

5 Утебаева Н. Долг государства перед гражданами // Мысль. — 2005. — № 11. — Б. 53-55.

6 Жовтис Е. Права человека и правозащитные организации: Методическое пособие. — Алматы: Казахстанское Международное Бюро по правам человека и соблюдения законности, фонд «XXI-век», 2002. — 36 б.

7 Ибраева А.С. Теория государства и права. — Алматы, 2006. — 389 б.

8 Кант И. О государстве // Сочинения: В 6-ти т. — М.: Мысль, 1965. — Т. 4. ч. 2. — Б. 350-478.

9 Гегель Г.В.Ф. Приложение / новые источники по Философии права // Философия права. — М.: Мысль, 1990. — 524 б.

10 Тасбулатова А.К. Права и свободы человека в правовом государстве // Научные труды «Әділет». — 2004. — № 2 (16). — Б. 269-271.

11 Шмарин А.Г. Конституционно-правовые основы формирования социального государства в Республике

Казахстан: Дис. канд. ... юрид. наук: 12.00.02 – Қарағанды: Б.Бейсенов атындағы Қарағанды заң институты, 2004. – 138 б.

12 Нерсесянц В.С. Право и закон // Из истории правовых учений. – М.: Наука, 1983. – 366 б.

13 Матюхин А. Государство в сфере права: институциональный подход. – Алматы: ВШП “Әділет”, 2000. – 596 б.

14 Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. – М.: Политиздат, 1978. – 240 б.

15 Кельзен Г. Чистое учение о праве Г. Кельзена. – М., 1987. – Вып. 1. – 195 б.

16 Нерсесянц В.С. Концепция Советского правового государства в контексте истории учений о правовом государстве // Социалистическое правовое государство: проблемы и суждения. – М., 1989. – Б. 40-56.

17 Европейское право / Под общ. ред. д.ю.н., проф. Л.М. Энтина. – М.: Издатель – тво НОРМА, 2000. – – 20 б.

18 Гроций Г. О праве войны и мира. – М., 1956. – 785 б.

19 Байтин М.И. Государство и политическая власть. – Саратов: Издательство Саратовского – университета, 1972. – 239 б.

20 Баймаханов М.Т. Правовое государство // Основы государства и права Республики Казахстан: Учебное пособие – Алматы: Жеті жарғы, 1997. – Б. 7-20.

21 Конституция 16 стран мира: Сб. стран-членов СНГ, Балтии и ряда др. государств мира / Құраст. Ж. Баишев, К. Шакиров. – Алматы: Жеті жарғы, 1995. – 576 б.

22 Мальцев Г.В. Социалистическое правовое государство: концепция и пути реализации. – М., 1990. – 400 б.

23 Конституция Российской Федерации: Научно-

практический комментарий / Под ред. Б.Н. Топорина. — М.: Юристъ, 1997. — 716 б.

24 Бусурманов Ж.Д. Евразийская концепция прав человека: Монография. — Алматы: КазГЮУ, 2006. — 481 б.

25 Мартенс Ф. Современное международное право цивилизованных народов. — СПб., 1985. — Т. 1. — 430 б.

26 Алексеев С.С. Права человека как институт естественного и позитивного права // Права человека: История, теория и практика: Учеб. пос. / Отв. ред. Б.Л. Назаров. — М., 1995. — Б. 149-159.

27 Баглай М.В., Габричидзе А. Конституционное право Российской Федерации: Учебник. — М., 1996. — 741 б.

28 Ледях И.А. Защита прав человека в современном мире. — М., 1993 — 145 б.

29 Большой юридический словарь / Под ред. А.Я. Сухарева, В.Д. Зорькина, В.Е. Крутских. — М.: ИНФРА, 1997. — 790 б.

30 Матузов Н.И. Права человека и общерегулятивные отношения. — М., 1998. — 340 б.

31 Конституционное право зарубежных стран: Учебник / Под ред. М.В. Баглая, Ю.И. Лейбо, Л.М. Энтина. — М.: НОРМА, 2000. — 832 б.

32 Бахин С.В. О классификации прав человека, провозглашенных в международных соглашениях // Правоведение. — 1991. — № 2. — Б. 46-59.

33 Стреомухов А.В. Человек и его правовая защита: Теоретические проблемы. — СПб., 1996. — 365 б.

34 Ростовщиков И.В. Права личности в России: их обеспечение и защита органами внутренних дел. — Волгоград, 1997. — 256 б.

35 Попондопуло В.Ф. Абсолютные (монопольные) права предпринимателя. — М., 1999. — 250 б.

36 Зиновьев А.В. Конституционное право России: Учеб. пос. – М., 2002. – 300 б.

37 К. Маркс Временный устав товарищества // Сочинения. – М.: Политиздат, 1960. – Т. 16. – Б. 12-19.

38 Права человека накануне XXI века / Под общ. ред. В. Чиркина. – М., 1999. – 300 б.

39 Сабикенов С. Конституционные гарантии обеспечения прав и свобод человека и гражданина // Научные труды «Эділет». – 2000. – № 1 (7) – Б. 101-107.

40 Кашанина Т.В. Происхождение государства и права. Современные трактовки и новые подходы. – М.: Юристъ, 1999. – 335 б.

41 Общая теория прав человека / Рук. авт. колл. и отв. редактор Е.А. Лукашева. – М.: Норма, 1996. – 509 б.

42 Мамут Л.С. Этатизм и анархизм как типы политического сознания. – М.: Наука, 1989. – 256 б.

43 Маркс К., Энгельс Ф. Мораль и право. Равенство // Сочинения. – Изд. 2-е. – М.: Политиздат, 1960. – Т. 20. – Б. 97-110.

44 Маркс К., Энгельс Ф. Юридический социализм // Сочинения. – Изд. 2-е. – М.: Политиздат, 1960. – Т. 21. – Б. 495-516.

45 Оболонский А.В. Драма российской политической истории: система против личности. – М., 1994. – 420 б.

46 Нерсисянц В.С. Философия права. – М., 1996. – 456 б.

47 Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран. – М.: Юристъ, 1997. – 568 б.

48 Крашенникова Н.А. Индуское право: история и современность. – М., 1982. – 192 б.

49 Сюкияйнен Л.Р. Мусульманское право. Вопросы теории и практики. – М.: Наука, 1986. – 256 б.

50 Бердяев Н. Судьба России. – М.: Мысль, 1990. – 255 б.

51 Сущность правового сознания и особенности его формирования в социуме транзитного типа: Отчет по научно-исследовательскому проекту (заключительный) / Науч. рук. канд. филос. наук, доц. А. Дунаев. – Алматы: ИФП МОИ РК, 2002. – 34 б.

52 Ибраева А.С. Правовая культура: проблемы теории и практики. – Алматы: Жеты жаргы, 2002. – 352 б.

53 Зиманов С.З. Древний мир права казахов и его истоки // Древний мир права казахов. – Алматы: Жеті жаргы, 2001. – Т. 1. – 3-30 б.

54 Назарбаев Н.А. На пороге XXI века. – Алматы, 1996. – 350 б.

55 Сент-Роз Ж. Право и жизнь // Вестник Московского университета. – Серия 11, Право. – 2003. – № 6. – Б. 56-69.

56 Зиманов С.З. Права человека и стратегия устойчивого развития (материалы круглого стола) // Государство и право. – 1998. – № 11. – Б. 103-119.

57 Хайек Ф. Дорога к рабству // Новый мир. – 1991. – № 7. – Б. 177-230.

58 Дюги Л. Социальное право, индивидуальное право и преобразование государства. – М., 1969. – 369 б.

59 Назарбаев Н.А. Без правых и левых: страницы автобиографии, размышления, позиции...: Ответы на вопросы издательства. – М.: Молодая гвардия, 1991. – 254 б.

60 Қазақстан Республикасының Конституциясы 1993 ж. – Алматы, 1993. – 85 б.

61 Мартышин О.В. Политическая обязанность // Государство и право. – 2000. – № 4. – Б. 5-14.

62 Авакьян С.А. Санкции в советском государственном праве // Советское государство и право. – 1973. – № 11. – Б. 31-45.

63 Матузов Н.И. Общие правоотношения и их специфика // Правоведение. — 1976. — № 3. — Б. 26-30.

64 Воеводин Л.Д., Масленников В.А. Рецензия на книгу Н.И. Матузова «Личность. Право. Демократия» // Советское государство и право. — 1973. — № 11. — Б. 145-147.

65 Воеводин Л.Д. Конституционные права и обязанности советских граждан. — М., 1972. — 300 б.

66 Назаркулова Л.Т. Конституция Республики Казахстан — основа построения демократического правового государства: Автореф. дис. ... заң. ғылым. канд; 12.00.01. — Алматы, 1999. — 29 б.

67 Толковый словарь Конституции Республики Казахстан. — Алматы: Жеты Жарғы», 1996.- 365 б.

68 Матузов Н.И., Малько А.В. Общая теория государства и права. Т.1.М.Зерцало, 1998,406 б.

69 Общая теория государства и права. Академический курс в двух томах. Т.2. М., 1998,638 б.

70 Шайкенов Н.А. Правовое обеспечение интересов личности. Свердловск, 1990, 168 б.

71 Жовтис Е. Концепция прав человека при реформе судебной и пенитенциарной систем. 3-ші Алматы халықаралық құқық қорғау конференциясының материалдар. - Алматы, 1996. — Б. 212-215

72 Лукашева Е.А. Совершенствование деятельности государства — необходимое условие обеспечения прав человека // Государство и право. — 2006. - №5. - Б. 61-65.

73 Тихомиров Ю.А. Общая концепция развития российского законодательства //Концепция развития российского законодательства. - М., 1998. — 52 б.

74 Туманов В.А. Правовой нигилизм в историко-идеологическом ракурсе //Государство и право. - 1992. - №8. - Б. 50-52

75 Айтимбет И.А., Мухтарова А.К. Проблемы формирования правосознания у школьников в период перехода от тоталитаризма к правовому государству. – Алматы, 2001. - Б.45-114.

76 Ударцев С.Ф. Метаправо и правопонимание (о трансформации правопонимания на новом уровне правового развития) // «Әділеттің ғылыми еңбектері». – 2000. – № 1(7). – Б. 19-25.

77 Ибраева А.С. Правовая культура: проблемы теории и практики. – Алматы, 2003. – 378 б.

78 Черкасова Т.В. Правовая защита чести, достоинства и деловой репутации как форма социально правовой защищенности граждан. – Махачкала: МахГУ, 2005. – 290 б.

79 Биктасов О. Справедливость и законность в деятельности органов внутренних дел. (Теоретические проблемы): автореф. ... з.ғ.к. – СПб, 1994. – 30 б.

80 Сухарев А.Я. Права человека и правоохранительная деятельность государства. Сборник материалов Всероссийской научно-практической конференции 12 мая 2003 года /Под ред. В.Н. Лопатина. - СПб, 2003. - Б.7-8.

81 Тихомиров Ю.А. Теория компетенции // Журнал российского права. - 2000. - №10. - Б.55-59.

82. Снежко О.А. Конституционные основы государственной защиты прав и свобод человека и гражданина в Российской Федерации: Автореф. дис. канд. юрид. наук. - Саратов. - 1999. – 30 б.

83 Даниленко Г.М. Международная защита прав человека. Вводный курс. М.: «Юрист», 2000. – 256 б.

84 Назарбаев Н. Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан: ҚР Презид – нтінің 2007 жылғы Қазақстан халқына Жолдауы // Егемен Қазақстан. - 2007 - 1 наурыз.

85 Мордович А.С. Гарантии прав личности: понятие и классификация // Теория государства и права.

Кур – лекций под ред. Н.И.Матузова, А.В.Малько. М.: «Юристь», 1997. – 671 б.

86 Лупарев Г.П. Правовое положение личности в зарубежных странах- Алматы, 2001. – 213 б.

87 Матекович М.С. Конституционные основы взаимоотношений органов публичной власти // Государст – о и право. - 007. - №3. – Б. 14-18.

88 Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына жолдауы «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» (Нұр-Сұлтан 1 қыр – үйек 2020ж.) [htt – : //akorda. kz](http://akorda.kz) [http: //akorda. Kz](http://akorda. Kz)

89 Адам құқықтары жөніндегі уәкіл лауазымын құру туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2002 жылы 19 қыркүйекте қабылданған Жарлығы.

90 https://www.inform.kz/kz/senat-konstituciya-lyk-sot-turaly-zan-kabyldady_a3997238

91 «Жеке және заңды тұлғалардың ар-намысын, қадір-қасиетін және іскерлік беделін қорғау туралы» заңнаманы сот практикасында қолдану туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 1992 жылғы 18 желтоқсандағы №6 нормативтік қаулысы (Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 1998 жылғы 15 мамырдағы №5 қаулысымен, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының №10 нормативтік қаулыларымен енгізілген 2004 жылғы 18 маусымдағы және №4-ш – 2008 жылғы – 2 желтоқсандағы өзгерістермен)

92 Турлаев А.В. Права человека как основа – правового стат-са личности (теоретико-правовое исследование): автореф... з.ғ.к.: 12.00.02 – Алматы: ҚазМЗА, 2002. – 30 б.

93 Национальные учреждения по правам человека. ООН. Нью-Йорк – и Женева. – 1995. Национальные учреждения по правам человека. ООН. Нью-Йорк и Женева, 1995. – 149 б.

94 Стремоухов А.В. Правовая защита человека. Теоретический аспект // Дисс. Д-ра юрид. Наук: 12.00.01. – СПб., 1996. – Б.24.

95 Ардашкин В.Д. Пра – охранительный механизм: понятие научный инструментарий // Охранительный механизм в правовой системе социализма / Под ред. Н.В. Витрука. - М., 1989. – Б.9.

96 Бутылин В.Н. Институт государственно-правовой охраны конституционных прав и свобод граждан // Журнал российского права. – 2001. №12. – С. 12-16

97 Лебедев В.А. Конституционно-правовая охрана и защита прав и свобод человека и гражданина в России. – М.:МГУ, 2005. – 250 б.

98 Нудненко Л.А., Хаменева Ю.Ю. Новый закон об обращениях граждан //Государство и право. – 2007. -№3. – Б.15-19

99 Абрамов В.И. Соотношение понятий «охрана», «защита», «гарантированность» // Государство и право. – 2006. - №6. – Б. 64-69.

100 Башимов М.С. Институт омбудсмена (уполномоченного по правам человека). – Астана, 2003. – 310 с.

101 Матузов Н.И. Правовая система и личность. – Саратов, 1987. – Б.112-113.

102 Тресцова Е.В. Обеспечение имущественных интересов несовершеннолетних // Защита прав ребенка в современной России / Отв. Ред А.М. Нечаева. – М., 2004. – 80 б.

103 Авдеев Д.А. Охрана, защита, обеспечение прав и свобод человека и гражданина //Российское правовое государство. Итоги формирования и перспективы развития. – Воронеж, 2004. – Ч.1. - Б.11.

104 Бейбитов М.С. Институт конституционного контроля в Республике Казахстан. – Алматы, 2005. – 288 б.

105 Чиркин В.Е. Государствоведение. – М., Юристь, 2000. – 382 б.

106 Мордовец А.С., Магомедов А.А., Симентьева Л.В., Чинчиков А.А. Права человека в деятельности органов внутренних дел. Саратов, 1994. – Б.47.

107 Права человека. Итоги века, тенденции, перспективы. – М.: Норма, М., 2002. – 435 б.

108 Констанция Хассел. Концепция прав человека при реформе судебной и пеницитарной систем». – Алматы, 1996. – 217 б.

109 Азаров А., Ройтер В., Хюфнер К. Защита прав человека. Международные и российские механизмы. – М., 2000. – 215 б.

110 Шульц О.Г. Место и роль института Верховного комиссара ООН по правам человека в международном механизме защиты прав человека //Государство и право. – 2005. - №4.- Б. 99-103.

111 Дуйсенов Э.Э., Тойжан М.С. К проблеме праворазъяснительной функции Конституционного Совета // Сапарғалиев оқулары: «Қазақстан-2050» стратегиясы аясында Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік құрылыс мәселелері» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдар жинағы. – Алматы, 2014, мамыр – 16. – Б. 61-65.

112 Оспанова Д.А. Некоторые подходы к изучению конституционно-правовых основ ограничения прав и свобод человека и гражданина в Республике Казахстан // Қазақстан Республикасының құқықтық және экономикалық саясаты: мәселелері, қорытындылары мен перспективалары (26 сәуір 2007 ж.): халықаралық ғылыми теориялық конференцияның материалдар жинағы, 2007. – Т. 2. – 165 б.

113 Биекенов Н. Конституционно-правовые основы организации и деятельности полиции в Республике Казахстан: автореф. ... з.ғ.д. — Алматы, 2009. — 50 б.

114 Амаңдыкова С.К. Тенденции и принципы развития конституционализма // Сапарғалиев оқулары: «Қазақстан-2050» стратегиясы аясында Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік құрылыс мәселелері» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдар жинағы — Алматы, 2014. — Б. 31-34.

115 Журсимбаев С.К. Правоохранительные органы Республики Казахстан: оқулық. — 2 басылым., - Алматы: Nurpress, 2010. — 400 б.

116 Байтин М.И. Сущность и основные функции социалистического государства. - Саратов, 1978. — 344 б.

117 Кабанов П.А. Карательная функция в системе функций юридической ответственности. — Тольятти, 2004. — 233 б.

118 «Құқық қорғау қызметі туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 2011 жылғы 6 қаңтардағы №380-IV (өзгертулер мен толықтырулармен)

119 Братко А.Г. Правоохранительная система. Вопросы теории. — М., 1991. — 304 б.

120 Чердаков О.И. Формирование правоохранительной системы Советского государства в 1917-1936 гг. Историко-правовое исследование / под ред. А.А. Малько. — Саратов, 2001. — 245 б.

121 Общая теория права и государства / под ред. В.В. Лазарева. — М., 1992. — 389 б.

122 Қазақстан Республикасы құқық қорғау органдарының кадр саясатының тұжырымдамасы, Қазақстан Республикасы Президентінің 2013 жылғы 31 желтоқсандағы №720 Жарлығы (18.07.2016 ж. өзгертулермен)

123 «Қоғамдық тәртіпті қамтамасыз етуге азаматтардың қатысуы туралы» ҚР Заңы 2004 жылғы 9 шілде № 590-II.(өзгертулер мен толықтырулармен)

124 «Бақылау және қадағалау функцияларына байланысты емес, қоғамдық тәртіпті қамтамасыз ету жөніндегі іс-шараларға азаматтарды тарту ережесін, олардың нысандары мен түрлерін бекіту туралы» Ішкі істер министрінің 2004 жылғы 27 қарашадағы №641 бұйрығы (08.12.2020 ж. өзгертулер мен толықтырулармен)

125 Биекенов Н.А. Конституционно-правовые основы деятельности полиции по обеспечению прав и свобод человека и гражданина в Республике Казахстан.- М.: Издательская группа «Юрист», 2007. – 154 б.

126 План нации «100 конкретных шагов». Реализация пяти институциональных реформ Главы государства // Казахстанская правда. – 2015, май – 20.

127 Утегенов Ч.К. К вопросу о месте органов внутренних дел в правоохранительной системе // ҚазҰУ Хабаршысы. Заң сериясы. – 2015. - №2. – Б. 356-365.

128. Нулевая терпимость к беспорядку // <http://strategy2050.kz/ru/book/>.

129. Сидоров О.В Казахстане запущен процесс по формированию нулевой терпимости к правонарушениям // <http://pravo.zakon.kz/4609623-v-kazakhstane-zapushhen-process-po.html>

130. Қазақстан Республикасының «Ішкі істер органдары туралы» заңы 23 сәуір 2014 жыл № 199-V (өзгертулер мен толықтырулармен)

131. Закона СССР от 6 марта 1991 г. N 2001-I «О советской милиции», Раздел IV. Правовое положение, социальная защита и ответственность работников милиции <https://base.garant.ru/6336530/a7b26eafd8fd23d18ca4410ac5359e0e/>

132. Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексі 23.11.2015 ж. № 414-V ҚРЗ (өзгертулер мен толықтырулармен)

133. Бойко А.В. Социологическое обеспечение деятельности полиции в современных условиях // Азимут научных исследований: педагогика и психология. 2017. Т. 6. № 4.

134. Бучакова М.А., Дизер О.А. Взаимодействие полиции и общества // Вестник Омского университета. Серия «Право». 2015. № 2.

135. Гайденок П.П., Давыдов Ю.Н. История и рациональность. Социология М.Вебера и веберовский ренессанс. М.: Политиздат, 1991.

136. Глухова А.А., Иудин А.А., Шпилев Д.А. Отношение к полиции представителей разных социально-демографических групп населения (по материалам Нижегородского региона) // Регионоведение. 2018. Т. 26. № 2.

137. Нижник Н.С. Полиция и гражданское общество: поиск вектора взаимодействия // Полицейская деятельность. 2018. № 5.

138. Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» (2018 жылғы 5 қазан) <http://akorda.kz>

139. <https://holanews.kz/news/50854/>

140. newtimes.kz/vlast/119489-v-politsi

141. Розин В. М. Юридическое мышление. // Вопросы методологии. 1999. №1-2.

142. Алдабергенов А.Т. Проблема нравственного воспитания и обучения этике в системе подготовки кадров органов внутренних дел // Ішкі істер органдары үшін кадрлар даярлау жүйесіндегі жоғары оқу орнынан кейінгі білім беруді дамытудың мәселелері мен

перспективалары: ғылыми-практикалық конференция жинағы. – Алматы, 2015, мамыр – 10. – Б. 83-91.

143. Утегенов Ч.К. Принцип законности в деятельности ОВД РК как основа для защиты прав и свобод граждан: некоторые теоретические положения // Академик С.Сартаевтың 85 жылдығына орай ұйымдастырылған халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдар жинағы. – Алматы: ҚазҰУ, 2012. 19 желтоқсан. – Б. 227-229.

144. Участковые инспекторы в Алматы будут назначаться с учетом мнения населения // [http://tengrinews.kz / kazakhstan_news / uchastkovyie-inspektoryi-almaty-budut-naznachatsya-uchetom-mneniya-naseleniya-239343/](http://tengrinews.kz/kazakhstan_news/uchastkovyie-inspektoryi-almaty-budut-naznachatsya-uchetom-mneniya-naseleniya-239343/) 07.08.2013.

145. Ибраева А.К. Полиция қызметкерлерінің құқықтық санасы мен жоғары құқықтық мәдениеті – сервистік полиция моделінің тиімді қызметіне ықпал ететін негізгі фактор ретінде // Қазақстан Республикасы ІІМ Алматы академиясының ғылыми еңбектері. 2022. - № 2(71). – 214-221 бб.

Беттеу:
Бердіғалиева Г.Н.
Аманбаева А.А.

Қазақстан Республикасы ІІМ М.Бөкенбаев атындағы
Ақтөбе заң институтының Ғылыми-зерттеу және
редакциялық баспа жұмысын ұйымдастыру бөлімі

030011, Ақтөбе қ, 41-разъезд, Курсанттар тас жолы, 1

Басуға 28 қараша 2022 ж. жіберілді.
Пішімі 60x84 1/16. №1 баспаханалық қағаз.
Ризографта басылды. Есептік баспа табағы 15,2
Таралымы 100 дана.

ЖШС «Альманах» баспа үйі
Алматы қ., Желтоқсан к-сі, 96 үй, офис 220
«Нур-Принт» баспаханасы.
Тел: 8 (727) 298-64-02
e-mail: nur-print@mail.ru
www.nur-print.kz